

Наргиза АНОРБОЕВА

ГОҲИ ШОДЛИК,
ГОҲИ ҒАМ

қисса

MAJBURIY
NUSXA

Тошкент — 2012

УБК: 821.512.133-3

КБК: 84 (5Ў)7 - *Ушбу ағраб.*

А 63

Анорбоева, Наргиза

Гоҳи шодлик, гоҳи ғам: қисса / Н. Анорбоева —
Тошкент: Yurist-media markazi, 2012 йил, 256 бет.

ISBN 978-9943-387-56-0

УБК: 821.512.133-3

КБК: 84 (5Ў)7

*Ушбу китобни Ўзбекистон Республикаси
мустақиллигининг 21 йиллигига бағишлайман.*

*Китобнинг ёзилишида менга яқиндан ёрдам берган
турмуш ўртоғим Тоҳиржон Ҳакимовга чин дилдан
миннатдорчилигимни билдираман.*

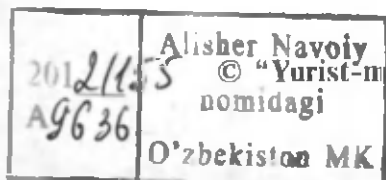
Муаллиф

Тақризчи ва масъул муҳаррир:

Хайрулла Қосимов

ISBN 978-9943-387-56-0

*40226
НО 291*

© "Yurist-media markazi" nashriёti, 2012 йил

nomidagi

O'zbekiston MK

СЎЗ БОШИ

Ёш ижодкор Наргиза Анорбоева ўзининг илк қиссасида турли қаҳрамонларнинг бир-бирига ўхшамаган жиддий тақдирлари ҳақида фикр-мулоҳаза юритади. Собиқ иттифоқ даврида илдиз отган маҳкамабозлик, таниш-билишчилик, ўғрилик, порахўрлик ва миллий урф-одатларимизга мутлақо ёт бўлган ғарбона анъаналарнинг шаклланиши ҳаётий лавҳаларда акс эттирилади.

Меҳр-муҳаббат, дўстлик, садоқат, ишонч сингари одамий ҳис-туйғулар, бурч ва масъулият ҳамма замонларда ҳам кибр-ҳаво, манманлик, очкўзлик, разиллик каби қабоҳатлар ила ёнма-ён ташқи ва ички курашларда баҳслашиб келиши ҳаммага маълум. Адолат учун кураш эса инсониятнинг ҳаётдаги ўрнини белгилаб берувчи бош мезон ҳисобланади.

Асарнинг ёзилиши, тартиби, ички боғланишлари анчайин жўн ва содда усулда баён қилинади. Воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонларнинг феъл-атвори, кечинмалари кўп ҳолларда монолог тарзида ифодаланса-да, мавзунини кенгроқ очишга кўмаклашади.

Мамлакатимизнинг мустақиллик даври тараққиёти, сиёсий, ижтимоий, маданий, маънавий ҳаётимиздаги улғу ислохотлар самараси ҳам китоб савиясига алоҳида файз бағишлайди.

Айрим бобларда бўрттириш кучли бўлса, баъзиларида қисқа ахборот тарзи сезилиб туради.

Асарни ўқиган ҳар бир китобхон ҳар ҳолда ёзувчининг катта меҳнагини ҳис қилиб туради.

Ёш муаллиф галдаги асарлари устида қайта-қайта ишлаб, давримиз кишилари, бугунги қаҳрамонларнинг янада фидокор, курашчан фазилатларини ёрқин бўёқларда ифодалашда қатъий изланади, дея ишонч билдирамыз.

Хайрулла Қосим

Ойгул бугун эртарақ иш бошлаш учун шаҳар ички ишлар бўлимига борди. Эшик тепасига «Катта терговчи Бадалов» деб ёзиб қўйишибди.

— Ассалому алайкум, мумкинми?

— Э келинг. қизим сизни кутиб тургандим. Акам яхшиларми? Ўзингиз-чи? Ишлар жойидами?

— Карим Бадалович, ўзингиз яхши юрибсизми? Дадам яхшилар, салом айтдилар. Мен ҳалиги, Толиб Ҳамидов иши бўйича келгандим.

— Хабарим бор, менга қўнғироқ қилишганди, марҳамат. Мана бу дастлабки тергов натижалари. Танишиб бўлгач, фикрлашиб кўрармиз.

— Раҳмат, Карим Бадалович, — деди Ойгул қўлига папкани олиб.

У ҳар бир ҳужжатни диққат-эътибор билан кўздан кечирди. Бир қарашда тўпланган барча далил ва мулоҳазаларда Толиб Ҳамидовни оқлайдиган илинж кўринмасди. Шундай бўлса-да, Ойгулнинг кўнглидан устозларининг мантиқан кучли сўзлари чақнаб ўтгандай бўлди: Қонунларда ҳукм маълум қилинмагунча ҳеч кимни жиноятчи, деб эълон қилиш мумкин эмас. Жўнроғи эса: ушламадингми, ўғри эмас... Нима бўлганда ҳам идора Ойгулга енгил иш топширмаган эди. Ҳар қалай, адвокатлик суриштирувини кенг олиб боришга тўғри келяпти. У Карим Бадаловичга баъзи мулоҳазаларини айтди-да, бу ерга ҳали кўп қатнашига тўғри келишини эслатиб, хайрлашмоқчи бўлди.

— Ҳамидовни кўрмоқчи эмасмисиз? — сўради Карим Бадалович кулимсираб.

— Кейинроққа қолдирамиз. Аввал у кишини билиб олай. Раҳмат сизга, хайр.

Ойгул ташқарига чиққанида ҳам миясида бир фикр

айланарди... «Наҳотки?! Ўғил ўз онасини-я?! Мумкин эмас!!!
Ахир...»

Унинг қўлида Толиб Ҳамидов яшаб турган маҳалла фуқароларининг адвокатлар бошлиғи номига ёзилган ариза бор эди. Унда жуда кўпчилик холис имзо чеккан бўлиб, тергов ҳужжатлари хулосаларини мутлақо рад этарди. Ойгул Ҳамидова яшаган маҳаллага йўл солди.

Маҳалла фуқаролар йиғини биноси икки қаватли бўлиб, ҳашаматли қилиб қурилган эди. Ёнида чойхона, озиқ-овқат дўкони, сабзавот дўкони, почта, сал нарироқда тўй маросимларини ўтказиш учун катта бино ҳам бор эди. Маҳалла оқсоқоли олтмиш ёшлардаги истараси иссиқ, ҳар қандай кишининг дилига йўл топа оладиган Қурбон ота исмли киши эди.

— Келинг, келинг, қизим. Марҳамат, хуш келибсиз, — дея Ойгулни очиқ чеҳра билан кутиб олди отахон. Сўнг пиёлага чой қуйиб узатди.

— Раҳмат, мен Ойгул Раҳимоваман, адвокатман. Бизнинг адвокатлар уюшмасига сизлардан хат жўнатилган экан. Шу хат юзасидан келгандим.

— Қизим, жуда яхши келибсиз. Биласизми, сизга айтсам, маҳалламизнинг катта-кичиги ҳозир азадор. Баъзи маҳалламиз фуқаролари эса белгилаб қўйилган тўйларини ҳам тўхтатиб қўйишди. Боиси маҳалламиз фахри бўлган Меҳрихоннинг фожиаги ўлими, қолаверса, ўғли Толибжоннинг туҳматга қолгани. Унинг бундай иш қилишига ҳеч ким ишонмайди.

— Қурбон ота, шу оила ҳақида иложи бўлса кўпроқ сўзлаб берсангиз. Масаланинг кўп жиҳати чигалроқ. Зора, бир аниқ йўл кўринса, дейман.

— Меҳрихон маҳалламизга қўшни тумандан келин бўлиб келган. Мен, бутун маҳалла уни келин бўлиб келганидан бери таниймиз. Тўғрисишни айтганда, бу ерда катта қозон осиб тўй қилинмаган, лекин тўйнинг барча

расм-русумлари Меҳрихоннинг хонадонида ўтган экан. Раҳматли Турсунбойнинг бу ерда бобосидан қолган ҳовлиси бор эди. Ёш келин-куёв шу ерда яшашарди. Иккови жуда ҳам иноқ, аҳил эди. Маҳалланинг иссиқ-совуқ маъракасидан қолишмасди. Меҳрихон мактабда, Турсунбой қайси бир қурилиш ташкилотида ишларди. Нима бўлдию, кейинчалик Турсунбой кайфиятини олдириб қўйди. Алпомишдек йигит юрак хасталигидан бевақт оламдан ўтди. Меҳрихон бу йўқотишдан узоқ вақт ўзига келолмай довдираб қолди. Ҳатто ўспирин бўлиб қолган ўғли Толибжон ҳам кўзига кўринмади. Маҳалла-кўй овунтирган бўлдики, тақдир дедик, ишқилиб, ҳамма Меҳрихонга тасалли бергиси келарди. Хайриятки, бу аёл ўзини қўлга олди. Мактаб ишига, маҳалла юмушларига шўнғиб кетди. Одамнинг дардини одам ва меҳнат олиши тўғри экан. Меҳрихон оддий муаллималиқдан мактаб директори лавозимига кўтарилди. Илғор мактаблар қаторида таълим-тарбия ишлари намунали йўлга қўйилди.

Катта-кичикнинг маслаҳатгўйига айланди. Ўғли Толиб ҳам одамшаванда, одобли йигит бўлди. Онасининг чинакам суянчигига айланди.

Меҳрихоннинг кўзи ожиз бўлиб қолиб, Толиб институтнинг биринчи курсидаёқ ўқишни ташлашга мажбур бўлди. У яқин дўсти Санжарнинг қўлида ишлай бошлади. Санжарнинг ёрдами билан онасининг кўзини даволади. Бу яқиндагина бўлганди. Меҳрихон ўзида йўқ хурсанд эди.

Маҳалламизнинг нозирини Файратжоннинг айтишича, ҳамма далиллар Толибжонга қарши эмиш. Мен она-бола ҳақида ёмон гап айтолмайман. Бу хонадонга кўз тегди, қизим. Қолаверса, Толибжон яхши йигит. У ёшлигидан ўзининг одоб-ахлоқи билан бошқа тенгқурларидан ажралиб турарди. Қизим, сиз билан биз биргаликда бу оиланинг ҳурматини, ҳақ-ҳуқуқини тиклашимиз керак. Бу ишни яна бир бор қайта кўриб чиқиш зарур. Толибжон тўғрисида маҳалланинг хоҳлаган одамидан суриштириб билишингиз мумкин. Айниқса, уни дўсти Санжарбек яхши билади.

Маҳалламизнинг обод бўлишида унинг анча меҳнати сингган. Толибжон иккови ёш бўлишса-да мана шу гузаримизнинг обод бўлишига анча ёрдам қилишди. Санжаржон ҳозир бу воқеадан кейин анча одамови бўлиб қолди. У кам кўринади. Уни ишхонасидан топиш мумкин. Қолган гапларни Файратжондан суриштиринг, у ҳам бу оилани жуда яхши биледи.

Ойгул Меҳрихон тўғрисидаги яхши таассуротлар билан Курбон ота ҳузуридан чиқди.

Институт – олий даргоҳ. Мактаб партасидан ўтиб келган ёшларнинг мана шу масқанда ҳаёт ҳақидаги жиддий тасаввурлари шаклланади. Катта жамоа таъсирида уларнинг юриш-туриши, муомаласи, ҳатто, кийинишида кескин ўзгариш пайдо бўлади. Масъулият, бурч, ваъда, дўстлик, ҳамкорлик, ўзаро аҳиллик, беғараз ёрдам каби инсоний фазилатлар комиллик кашф этади. Қолаверса, кўпчилик йигит-қизлар мана шу фазилатлар таъсирида муҳаббат, деб аталмиш азалий ва навқирон пок туйғуни юраклари билан ҳис этадилар. Бу йўлга ҳамма бир-бирига ўхшамаган турли сўқмоқлардан чиқиб борадилар.

Курсдаши Турсунбой билан Меҳрихоннинг танишуви ҳам ўзига хос бир сўқмоқ эди. Турсунбойнинг ҳалол, мард ва ўзига ярашиб турадиган соддалиги Меҳрихонни унга боғлаб қўйди. Гарчанд улар ўртасида анчайин фарқ бўлишига қарамасдан соф севги бу тўсиқларни текислаб ташлади. Меҳрихон ўзига тўқ хонадонда улғайган қиз эди. Турсунбой эса ота-онаси ёшлигида ажрашиб кетиб, раҳматли бобоси тарбиясида улғайган камсуқум йигит эди. Кўпчилик бу жуфтликни одатдаги ҳол, деб ўйлашди.

Меҳрихоннинг бу ишидан баъзилар кулишди, баъзилар эса унга ачинишди, айрим дугоналари ўзларини ундан олиб қочишди. Тўй Меҳрихоннинг уйида ўтказилиб, Турсунбойнинг бобосидан мерос бўлган уйга кўчиб келишди.

Турсунбой мутахассислиги бўйича ишга кирди. Меҳрихон ҳам маҳаллага яқин жойдаги мактабда ўқитувчилик қила бошлади. У ўзининг ибоси, одоб-ахлоқи билан маҳалладагиларнинг ҳурматини қозонди.

Ёшу қари уни ҳурмат қилишарди. Маҳалладаги катта ёшдагиларни ота-онасидек, тенгқурларини ўз фарзандидек кўрди. Ҳеч қачон хафа юрганини ҳеч ким кўрмади. Тотувликда ўтаётган ой-кунлар нишонаси сифатида Худо уларга ота-оналик бахтини берди. Улар ўғиллик бўлишди, Турсунбой бобосининг руҳини шод қилиш учун ўғлига Толибжон деб исм қўйди.

Меҳрихон она ва севикли ёр сифатида оилада осудалик ўрнатиб, уй-жойларини келинчакдек ясатиб, киши кўрса баҳри-дили очиладиган ҳовлига айлантирди.

Ишқ-муҳаббат, оила, фаровонлик ўз йўлига экан, аммо ҳаётдаги воқеа-ҳодисалар, қарама-қаршиликлар ўзига хос махфий тарзда давом этадиган маънавий-руҳий, жисмоний бир ички кураш натижаси сифатида юз берар экан. Бу кураш жуда кўпчиликни ҳолдан тойдирувчи, йиқитувчи кучга эга эканлигини Турсунбой турли ишларда, турли кишилар сафида хизмат қилганда англай бошлади.

У ўқишни битиргач, оддий ходимликдан корхона муҳандислиги лавозимигача кўтарилганди. Унинг иш тажрибаси, таклифлари билан корхона қайта таъмирланди, ишчилар вақтида ойлик маошларини олиб, яхши кайфиятда меҳнат қилишарди. Ишчи-ходимларга меҳрибонлик қилиш, қадрлаш, уларни рағбатлантириш раҳбарият томонидан доимо қўллаб-қувватланаверилмайди. Бошқача айтадиган бўлсак, оянинг иккинчи томони ҳамиша бошқалар учун мавҳум бўлиб қолаверади.

Кимгадир гишт, кимгадир цемент, яна бировга шифер, ёғоч керак. Таниш-билишларнинг илтимоси, хўжайинларнинг баъзи тезкор кўрсатмалари, яна кимларнингдир ўзгалар ютуқларини кўра олмасликлари каби зиддиятли ҳолатлар Турсунбойга кейинроқ билинди. Қурилиш материалларини ишчи-ходимнинг аризаси орқали

ёрдам тариқасида ҳал қилса бўларди. Аммо катталарнинг фалон жойга мунча нарса бериб юбор, деб айтган қуруқ буйруқлари унинг тинқасини қуритарди. Дастлаб тушунмай бериб юборган вақтлари ҳам бўлди. Бироқ, давлатнинг нарсаси ўтда ёнмас, сувда чўкмас экан. Уни ойлик, чораклик ҳисоботларида «ёпиб юбориш» керак экан. Турсунбой қаерга, ким номидан нима буюрилган бўлса ёзиб юраверибдию, аммо «ёпиб юбормабди». Очиқ қолган масалалар йил охирида ҳамма ёқдан бўйин бастини кўрсатиб қолди. Турли томондан ёғилган «иложини топиб ёп, бўлмаса, балога қоласан, ҳазиллашма» қабилидаги дўқ-пўписа аралашган «маслаҳатлар» уни жиғибийрон қилиб ташлади. Мана шундай кунларнинг бирида Турсунбой уйига маст-аласт ҳолда кириб келди.

Меҳрихон кўпдан бери эрининг ишларида чалкашлик борлигини сезиб юарди-ю, индамасди.

— Сизга нима бўлди, дадаси? Ҳеч қачон бунақа аҳволда уйга келмасдингиз-ку? — деди Меҳрихон эрининг ечинишига кўмаклашар экан.

— Эй сўрама! Қанақа замонда, кимлар билан ишлаётганимни ҳам билмай қолдим, — гижиниб гапирди Турсунбой хотини ҳозир тайёрлаган кўрпача-ёстиққа чўкиб.

— Маъли, хафа бўлаверманг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, ҳали. Мана бу иссиқ чойдан хўпланг, чарчоғингиз чиқади, — деди Меҳрихон пиёлани узатар экан. — Лағмон чўзган эдим, ҳозир олиб келаман.

Кўявер, дегандай қўл силтади Турсунбой.

— Ўзи бу ёғи лағмоним чиқиб ётибди, ҳозир.

Меҳрихон бу гал масала жиддий эканлигини фаҳмлади. Нима бўлса ҳам эрининг кўнглини овламоқчи бўлди. Овутишга ҳаракат қилди.

— Жон, дадаси, ахир бизни ҳам ўйланг. Ҳеч бўлмаса ўғлингизнинг келажагини ўйланг. Ахир ҳамма ҳам ишляпти-ку? Эл қатори қимирлайверинг, сиз ҳам...

Хотинига асло овозини кўтариб сўзламаган Турсунбой ўзини босолмай буруқсаб кетди.

— Сен ҳам анавиларнинг гапини қиласан, — деди қўлини қилич қилиб, — бу замонда ҳалол бўлиб яшаш бунча қийин-а? Нега виждон, виждон дейишади-ю ўзгаларнинг ҳақидан, қаҳридан қўрқишмайди. Қонунлар ким учун?! Нега қонунни сўзсиз бузаётганларни кўра-била туриб, бегуноҳларга зуғум қилишади?!

Меҳрихон тилини тишлаб қолди. Шоша-пиша эрининг елкаларини силаб-сийпаб ёлворди.

— Бўлди, бўлди, жон дадаси! Мен тавба қилдим. Ўша ишлариям қуриб кетсин! Бошқа иш ҳам топилар. Келинг, жон Турсунбой ака, менинг учун бўлди қилинг. Танижонингиз соғ бўлсин биз учун...

Турсунбой алам ва ғазабдан титрарди. Кўзидан ёш отилиб кетай дердию, нимадир санчиқ билан мижжасида қотиб турарди. Қўли билан чап кўксини чангаллаганича кўрпачага чўзилди. Назарида, икки курагининг ўртасига кимдир занглаган темир қозиқни ботириб турарди. Шу алфозда ҳушини йўқотган каби қовоқлари оғирлашди. Олис-олислардан тушуниб бўлмас тарзда турли овозлар қулоғига чалинарди.

Меҳрихон ранги ўчиб, шошиб қолди. Кўзи телефонга тушдию нима қилиш лозимлиги яшин тезлигида калласига урилди.

Докторлар келгунча кўйлак ёқаларини, пайпоқларини ечиб ташлади. Сочиқни намлаб келиб, юз-кўзларини оҳишта артди. Оғиз-бурнига атир суртди. Деразаларни очиб юборди. Хона кузнинг салқин эпкинни билан тўлди.

Навбатчи шифокор одатдагидек, томир уришини эшитди. Қон босимини ўлчади. Нима еган, нима ичганини, кайфияти қандайлигини сўради. Меҳрихон, сал чарчаб келгандилар, қабилида докторга жавоб қилди.

Доктор биринчи ёрдам кўрсатгач, Турсунбой ётган кўрпача билан аста замбилга олишни, олиб кетмаса бўлмаслигини тушунтирди. Меҳрихон боласи билан бирга касалхонага бормоқчи, эрига қараб турмоқчи эди. Шифокор навбатчи, ҳамширалар беморга қараб туришини, ҳозир анча

бемаҳал бўлиб қолганлигини айтди. Ноилож, Меҳрихон уйда қолдию, аммо тонг отгунча кўз юлмади. Юрагини ҳар хил ваҳимали ўй-хаёллар аралаб чиқди.

Турсунбой эрталаб нонуштага лимонли чой ичишни ҳуш кўрарди. Меҳрихон, нима қилишини билмай, лимонли чой тайёрлаб, термосга қуйиб, касалхонага ўғли Толибжон билан кириб борди.

У иложини топиб, навбатчи ҳамширадан Турсунбойнинг аҳволини сўради.

— Тузуклар. Кўзларини очдилар, — деди жилмайиб ҳамшира. Меҳрихоннинг қалбида гўё куёш порлаб кетди, кўзларидан севинч ёшлари томчилади. Врач рухсат бергач, она-бола бемор ётган хонага киришди.

... Шарпадан кўзини очган Турсунбой қаршисида Меҳрихон ва ўғлини кўриб, жилмайди. Бу жилмайиш шу қадар ночор ва рангсиз эдики, Меҳрихоннинг юраги орқага тортиб кетди. Эрининг чеҳрасидан гўё ҳаётини жилва сидириб олинган эди...

Аста эрининг каравоти ёнига чўккан Меҳрихон унинг юз-кўзларини силади: «Хайрият, яхши бўлиб қолибсиз», шивирлади зўрға. Ҳаёт-мамот тўқнашувидан толиққан Турсунбой кучи етганича вазиятни тушунтирмақчи бўлди.

— Сега омон бўл. Ўғлингни эҳтиёт қил. Ҳеч кимдан қарзим йўқ, кимлардандир омонатим бор... бардам бўл, хотин. Қолган гапларни кейин гаплашамиз...

...Шу пайт кутилмаганда Турсунбойнинг пешонаси тиришиб кетди. Менга нима бўляпти, дегандек, боши билан Меҳрихонга имо қилдию ёстиққа суяниб қолди. Бир нафасдан сўнг икки кўзидан ёш сизилиб чиқиб, ёноқлари узра гўё қотиб қолди...

Эрининг бевақт ўлими Меҳрихонга кутилмаган зарба каби қаттиқ таъсир қилди. У минг уринмасин, ёнида яқин кишиси йўқлигига кўника олмасди. Ҳатто ёнида чопқиллаб юрган ўғли ҳам кўзига кўринмай қолди. У ўз ҳисобидан таътилга чиқиб, уйдан кўчага чиқмай қўйди. Унинг ҳеч кимга қўшилгиси келмасди. Баъзида Турсунбойнинг

ҳамкасблари келиб туришарди. Лекин кейинчалик улар ҳам қораларини кўрсатмай қолишди.

Шундай кунларнинг бирида Турсунбойнинг яқин ҳамкасбларидан бири кириб келди. У Меҳрихондан ҳолаҳвол сўраб, унда Турсунбойнинг бир омонати борлигини, уни бериш вақти келганини айтди. Турсунбой бу нарсани ўзининг оғир касал эканлигини билгандан сўнг унга берганини айтиб, бир кассетани қўлига тутқазди. Турсунбойнинг ҳамкасби Толибжонга олиб келган ширинликларни бериб, ишга шошиб турганини айтиб, уйдан чиқиб кетди.

Меҳрихон кассетани кўришга шошилиб, магнитофонга тикди.

— Азизим, меҳрибоним, ҳаётим қувончи, севгилим Меҳрихон, салом.

Телевизор экранда Турсунбой жилмайиб турарди.

— Камерага қараб гапириш жуда қийин экан. Меҳрибоним, билиб турибман, сенга ҳозир жуда қийин. Дунёда ўзингни ёлғиз ҳис қилаётганингни тушунаман. Мен сен билан оз фурсат бирга бўлсам-да, ҳар бир эркак орзу қиладиган умр йўлдоши билан яшадим, дея оламан. Меҳри исмингга содиқ қолиб, менга меҳрибон бўлдинг, севгимизга, муҳаббатимизга вафодор, Лайли, Ширин, Зухралар қаторидан жой олишга лойиқ аёлсан. Мен сендан розиман. Бу дунёда сен каби аёллар кўп бўлишини Худодан сўраб қоламан. Умримнинг охириги кунлари қолаётганини юракдан сезиб юргандим. Шунинг учун кейинги кунларда сени ўзимдан узоқлаштириш ниятида дағал гапира бошладим. Иложи борича сени ўзимдан совутишга ҳаракат қилдим. Билмадим, буни уддаладимми, йўқми?

Лекин сен менга бўлган меҳринг ва муҳаббатинг билан ҳаммасини енгдинг. Бунинг учун сенга бош эгаман ва ҳаминша севиб қоламан.

Ҳар бир ақлли-одобли, диёнатли аёл қиладиган меҳрибончиликни ўз эринг учун, оиламиз учун қилдинг. Бунинг учун сендан умрбод миннатдорман. Азизим, сенинг

пешонангга бевалик ёзилган бўлса, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, бу тақдир. Сен ҳеч қачон тушкунликка тушма. Сендан илтимосим шуки, ўзингни қўлга ол. Сен энди мендан ёдгор бўлиб қолган фарзандимизни ўйла. У мендан сенга омонат, яхши кунлар келаяпти. Унинг келажакда комил инсон, халқ манфаати учун яшаб-ишлайдиган, ўзбек миллий урф-одатларимизни қадрлайдиган, инсофли, диёнатли, мард, меҳрибон, йиқилганни суяб қўядиган ўзбек йигити бўлишини хоҳлайман. Ишонаманки, шундай тарбия қилиш қўлингдан келади.

Азизим, бу кассета сендан яширган яккаю ягона сирим эди. Дўстимга, агар Меҳрихоним тушкун аҳволга тушиб қолсагина олиб бориб бер, деганман. Лекин шуни Худодан сўрайманки, мен таниган Меҳрихон ҳеч қачон тушкунликка тушмайди.

Охиратда ёруғ юз билан кўришгунча, Алвидо!

Тасмаю тасвир тугаб, экран оқариб қолди. Меҳрихон бу кассетани туни билан қайта-қайта кўриб, йиғлаб чиқди. Ўша куни у ёнида ўғли Толибжонни росмана кўрди. Толибжон отаси ўтирадиган креслода кўзи тўла ёш билан ухлаб қолганди.

— Ҳа, менинг Турсунбойим ўлмаган, у ҳамиша мен билан, у менинг юрагимда, қалбимда.

Ана, у креслода ширин уйқуда ётибди. Ундан қолган бу ёдгоримни асраб-авайлашим керак. Ёрим айтганидек, ўғлимни у орзу қилган комил инсон қилиб вояга етказишим керак!

Меҳрихон эрининг бу сўзларини ўз олдига бош мақсад қилиб, яшашга қатъий жазм қилди.

Ҳаётидаги бевалик деб аталмиш руҳий азобларга тўла имтиҳондан мислсиз сабр-бардош билан ўтиб, севимли Турсунбойининг ёнига ёруғ юз билан боришга астойдил бел боғлади.

Ойгул отасидан оқ фотиҳа олиб, эрталабдан ишга жўнади, у Санжар билан учрашиш ниятида эди. У маҳалладагилардан суриштирганида Толиб билан Санжарнинг дўстлигини худди кинолардагидек қилиб таърифлаб беришганди.

Санжар тўкин-сочин оилада дунёга келди. У Толибжон билан биргаликда биринчи синфга чиққанди. Толиб ҳам Санжар ҳам бир-бирларидан ҳеч нарсани аяшмасди. Санжарнинг Толибга нисбатан меҳри бошқача эди. Улар жуда ёшликдаёқ яқин дўст бўлишга қасам ичишганди. Толибнинг отаси дунёдан ўтгандан сўнг Санжарнинг уйдагилар Толибга бошқача кўз билан қарайдиган бўлиб қолишди.

Лекин Санжарга бунинг фарқи йўқ эди. У Толибга янада кўпроқ ёрдам бериш илинжида бўлди. Умуман Толиб йиғласа-йиғлади, кулса-кулди. Қийин кунларида уни қўллади. Санжар институтга ўқишга кирмади. Чунки отасининг ўрнини эгаллаш учун ўқиб ўтириш шарт эмас, деб ўйларди. Толибнинг ўқиши учун ёрдам қилишга аҳд қилди. Толиб институтнинг биринчи курсини тугатиб, ўқишни давом эттиришга унамади. Санжар бунга роса қаршилиқ қилди, лекин Толиб Санжарнинг елкасига осилиб олишни ўзига эп кўрмади. Санжарнинг ота-онаси ўғилларининг Толиб билан дўстлигини оқлашмасди. Бунга кўпроқ Санжарнинг онаси қаршилиқ қиларди. Санжар эса уларга қарама-қарши бориб, Толибни ўз ёнига ишга олди. Ишга олибгина қолмай, ундан сўнг уйланаман, деб туриб олди. Икки дўстнинг ўрталарига ҳеч ким ва ҳеч нарса туша олмасди. Лекин Толиб, Санжарни йўлга солиб, ундан сўнг албатта, уйланишни ваъда қилиб, тўй қилишга кўндирди. Унинг атрофида Толиб танимайдиган одамлар пайдо бўлиб қолганди. Икки дўст орасига совуқчилик тушиб бораётганди, Толиб бундан ховотирда юрарди.

Санжар отасининг ёрдами билан уч-тўртта дўкон очди

ва каттагина ресторани ҳам сотиб олганди. Фирмани асосан Толиб юрғизарди. Санжар Меҳри онанинг кўзини даволатиб, Толибнинг меҳрини қозонди. Толиб дўсти кўрсатган бу мурувватдан мамнун эди.

Толибни қамоққа олиб кетишаётганда, Санжар бу ишда менинг ҳам айбим бор, мени ҳам олиб кетинглар, деб тўпланганларни лол қолдирганди. Мана, Толибнинг қамалганига ҳам икки ой бўлди. Ўшандан бери Санжар одам ови ва жуда баджаҳл бўлиб қолган. Ота-онаси ва хотини билан ҳам чиқиша олмайди. Меҳри онанинг ўлими унга жуда қаттиқ таъсир қилганди.

Шаҳар марказидаги супермаркет олдида қора Нексия турганди. У Санжарнинг машинаси, ювилмаган, бир аҳволда эди. Дўкон ёнидаги офис учун қурилган бинода Санжар чуқур ўйга чўмилиб ўтирарди. Унинг кўзлари киртайиб қолган, юзининг ранги қорайиб кетганди. Кўллари беихтиёр титраб турарди. У Ойгулнинг кириб келганини ҳам сезмади.

– Ассалому алайкум! Мумкинми?

Санжар бир сесканиб, ўзига келгандай бўлди.

– Келинг, тинчликми? Кимсиз?

– Мен Ойгул Раҳимова, дўстингиз Толиб аканинг адвокатиман.

– Ҳа, шунақами? Лекин дўстим адвокат керакмас деганди-ку?

– Мен маҳалладагиларнинг илтимос қилиб ёзган хатлари бўйича иш олиб бораяпман, бундан дўстингизнинг хабарлари йўқ, – деди Ойгул.

– Ўтиринг марҳамат, адвокатман денг. Бу ишга ёшлик қилмайсизми? Айтмоқчиманки, тажрибангиз озлик қилмайдими? Агар Толиб қарши бўлмаганда тажрибалироқ адвокат ёллашимиз мумкин эди! – деди Санжар Ойгулни писанд қилмагандай.

– Ҳа, сиз дўстингиз учун ҳамма нарсага тайёр

эканлигингизни эшитдим. Санжар ака, ҳамма ҳам олдин тажрибасиз бўлади, иш мобайнида малакаси ошади-да, тўғрими?

— Ҳа, гапларингиз тўғри, лекин менинг дўстим тажриба қилинадиган қуёнмас-да! Биласизми, ким у, ўзга дунё одами! У умуман бошқача.

Санжар бу гапни гапириб, кўзига келган ёшни яшириш учун бошини столга қўйди. У овозини чиқармасдан ҳўрланганча йиғларди.

Санжарнинг бу аҳволдан Ойгул ҳам таъсирланиб кетди. «Наҳотки, шундай иноқ дўстлар ҳозир ҳам бўлса», деб ўйлади Ойгул.

— Ойгул, дўстимни ҳозир ўша қамоқдан олиб чиқиш мумкин. Лекин менинг учун ўша ерда ётгани тинч. Қолаверса, ўзи ҳам шуни хоҳлайди. Унинг бу ёруғ дунёда ҳеч кими қолмади. У ўша ерда умрбод қолишга ҳам рози, — деди Санжар ва кўз ёшини рўмолчага артиб ўрнидан турди.

— Унга қўйиластган айб умуман ақлга сиғмайди. Шунинг учун ҳам у ердан чиқишни хоҳламайди. Бу гап-сўзлардан кейин қандай бош кўтариб юраман, дейди.

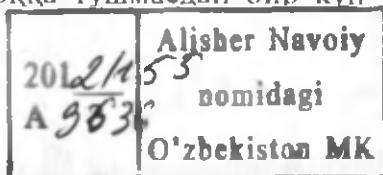
— Санжар ака, сиз шу воқеа юзасидан нима дея оласиз? Фикрингизни билмоқчи эдим!

Санжар Ойгулга тикилиб қараб қолди.

— Ойгулхон, исмингиз ҳам ўзингизга ўхшаган чиройли экан. Келинг, яхшиси суҳбатимизни бошқа жойда давом эттирсак. Ишонасизми, икки ойдан бери ҳеч ким билан гаплашмайман, бугун сиз билан суҳбатлашгим келяпти. Агар қарши бўлмасангиз, албатта.

Санжарнинг ҳеч ким билан гаплашмай қўйганини Ойгул биларди. Ўзи хоҳламаса-да, лекин Санжардан Толибжон ҳақида кўп нарса билиши мумкинлигини тушуниб унинг таклифига рози бўлди. Санжар кимгадир кўнғироқ қилиб, ресторанга жой буюртириб қўйди. Санжарнинг машинаси олдига келишганда у жилмайиб:

— Ойгул, мана бу панжа изини кўряписизми? Бу Толибнинг панжа излари, қамоққа тушмасдан бир кўн

олдин шу ерга қўлини қўйиб суяниб турганди, — деб машинага таклиф қилди.

Машина радиосидан бир хонанданинг дўстлик ҳақидаги қўшиғи янграётганди, гўёки Санжар ва Толибнинг дўстлигини тараннум этаётгандек эди.

Машина шаҳар четидаги мухташам реторан ёнига келиб тўхтади. Ичкарига кирганларидан сўнг Санжар Ойгулни икки кишига мўлжалланган столга таклиф қилди.

— Бу столда мен фақат Толиб билан ўтирганман, холос. Сиз ўтирган курси дўстимнинг жойи — деб қўшиб қўйди. Санжар «Мен ҳозир», деганча ресторанинг иккинчи қаватига чиқиб кетди. У йўқлигида официант ҳар хил газаклар ва ичимликларни столга қўйиб кетди. Санжар ўн-ўн беш минутлардан сўнг Ойгулнинг ёнига тушди.

— Ойгул, узр, куттириб қўйдим, — деб унинг рўпарасидаги курсига ўтирди. Санжар шу озгина вақт ичида бошқа одамга айланиб қолгандек эди, гўё.

— Ойгулхон, тенгқурга ўхшаймиз, турмушга чиққанмисиз?

— Биласизми, Санжар ака, биз сиз билан дўстингиз ҳақида гаплашгани келдик. Мен ҳақимда дўстингиз чиққандан кейин бафуржа гаплашамиз.

— Кечирасиз, ҳамроҳим қонуншунос экани ёдимдан чиқибди. Нега адвокатликни танладингиз? Агар қораловчи бўлганингизда гувоҳлар орқасидан юрмай, чақириб олиб хонангизда бемалол сўроқ қилардингиз.

Санжарнинг бу сўзидан унинг ҳар хил текширувчи ташкилотларни ёмон кўриши билиниб турарди. Бу табиий ҳол, деб ўйлади Ойгул, чунки савдо ишида ишлайдиганларга хос эди бу ҳолат.

— Хўп яхши, Ойгулхон, дўстим ҳақида билмоқчимисиз? Бўлмаса, эшитинг, — деб гапини бошлади Санжар.

— Биз у билан биргаликда вояга етдик. У менинг дўстим. Толиб ўзга дунё одами эканини ёшлигидаёқ менга исбот қилган. Биласизми, мактабимиз йўлидаги бир ҳовлида битта

қопағон ит бор эди. Ўша ит баъзида ечилиб кетиб ҳаммани қуварди.

Ўтган-кетганларнинг баъзиларини тишлаб ҳам олганди. Лекин итнинг эгасига ҳеч ким ҳеч нарса демасди. Итни яна боғлаб қўйишарди, холос. Толибнинг онаси унга мактабимиз буфетида тушлик қилиши учун бир стакан чой ва буличкага пул бериб қўярди. Бир куни Толиб чойни ичиб, буличкани емасдан чўнтагига солди. Ундан «Нега бундай қилдинг?» деб сўраганимда, у «Қайтишимни ўйлаяпман» деди. Уйга қайтаётганимизда Толиб ўзининг буличкасини ҳалиги ит вовиллаётган хонадонга отди. Мени ҳам шундай қилишга кўндирди. «Ахир, у ит бизни кўрмайдику, деворнинг орқасида бўлса», дегандим. «Мана кўрасан, бир кун келиб шу ит бизни қопиб олмайди», деди. Толиб икковимиз ҳар куни шу ишни такрорлардик.

Толиб айтган иш бўлди, ўша ит ечилиб кетиб ҳаммани қувиб юрган пайтда биз бориб қолдик, ит бизни кўриб думини ликиллатганча уйига кириб кетди. Кейинчалик у итни кўрмадик ва ўша уйнинг олдидан каттаю-кичик бемалол ўтадиган бўлишди. Бундай ишлардан кўп бўлган, Ойгул. Менинг ёшлигим Толибларникида ўтган, десам хато бўлмайди. Толибга ёшлигиданоқ алоҳида хона ажратиб беришганди. Биз ўша хонада ширин-ширин орзулар қилардик. Гоҳо дадаси, гоҳида оналари бизнинг олдимизга кириб меҳр-оқибат, дўстлик, ҳурмат-иззат ҳақида ривоятлар айтиб беришарди.

Толиб ўз хонасини ўзининг дидига мослаб, жиҳозларини ўрни-ўрнига қўйганди. Ҳамма нарса оддий: китоб жавони, манзаралар, суратлар. Меҳри опа Толибга кўп вақт ажратардилар. Мен она-боланинг кўп суҳбатларида бирга бўлганман.

Бизникида эса ота-онамнинг менга қарашга вақтлари йўқ эди. Отам ишдан, ойим меҳмондорчиликдан бўшашмасди. Агар гоҳо бирга ўтириб қолсак ҳам мавзу фақат пул тўғрисида бўларди. Тўғри, уйимизда менинг ҳам ўз хонам бор эди. Замонавий, ҳамма янги бойларнинг

болаларида нима бўлиши керак бўлса, ҳаммаси бор эди. Менинг хонам бизникига келадиган меҳмонлар учун музей эди. Онам келганларга менинг хонамни ҳам кўрсатиб мақтанишни яхши кўрардилар. Телевизор, магнитофон, компьютер, плейер, чет эл мебелли ва ҳоказолар. Ҳаммаси онамнинг дидлари билан жиҳозланган. Мен учун бу нарсалар музейнинг экспонатлари каби эди.

Толибнинг хонасида эса ҳар хил китоблар, деворларида гилам ўрнига манзарали суратлар ва оила аъзоларининг расмлари, ҳатто менинг ҳам суратим бор эди.

Ойгул, шу ресторан ҳам Толибнинг истаги билан олинган. Мен йигирмага кирганимда дадам нима совға қилай, деб қолдилар.

Толибдан маслаҳат сўрадим, у бўлса:

— Пул отангники, буни ўзинглар биласизлар, лекин мен сенинг ўрнингда бўлсам, катта бир ошхона очиб беринг, деган бўлардим. Чунки у ошхонада 10-15 киши иш билан таъминланади. Қолаверса, ҳар хил хайрия кечаларини ўтказса ҳам бўлади, — деганди.

Мен эса дадамнинг бу хотамтойликларидан фойдаланиб, ЖИП машинаси олдирмоқчи эдим. Дадамга ўзимнинг фикрим сифатида Толибнинг сўзини айтдим. Мана кўриб турганингиздай, ресторан ишляпти.

Толиб бу ерда отасини хотирлаб, ҳар йили бир марта катта қозонда ош пиширтиради ва дадасининг яқинлари, ошна-оғайни, тенгқурларини таклиф қилиб, кўнгилларини олиб туради.

Санжар тўсатдан олдидаги ароқни очиб, пиёлага қуйди ва бир кўтарганча ичиб хаёл суриб қолди. У бир нуқтага тикилганча қотиб қолди. Санжарнинг кўзларида унинг ёшидаги йигитларга хос қандайдир нур йўқ эди. У тирик мурлага ўхшарди.

— Ойгул, хафа бўлмасангиз, суҳбатни бошқа кунга кўчирсак, — деб сигаретани олиб тутатмоқчи бўлди, унинг қўллари титраётганди. — Сизни уйингизга ташлаб қўйишади, — деб узр сўраб чиқиб кетди.

Ойгулнинг ёнига бир йигит келиб:

— Опа, мен сизни айтган жойингизга элиб кўяман. юринг, — деди. Ўша пайтда ресторан ходимлари ҳам аза тутаётгандай туюлди Ойгулга.

Ҳеч кимнинг юзида хурсандчиликдан асар ҳам йўқ эди.

Ойгул фожиа юз берган жойни кўздан кечириш учун Толиб Ҳамидов яшаб ўсган уйга борди. Ҳовлининг кўриниши оддийгина, дарвозаси ўзимизнинг усталар ясаган нақшинкор ва икки табақали эди. Кўча эшик олдида гулхона, очилган гулларни кўриб, кишининг баҳри дили очилади. Ҳовли саҳни супирилиб, сувлар сепилган. Ҳовлида одам бордай кўринарди. Ойгул ҳайрон бўлиб турганди, кўшни эшикдан сочлари майда қилиб ўрилган, бошида дўппи, эгнида атласдан куйлак-лозим кийган 13-14 ёшлар чамасидаги истараси иссиққина бир қиз чиқиб келди.

— Ассалому алайкум, келинг, опа сизга ким керак? — деди кўксига қўлини қўйиб.

Ойгул қизга ўзини таништирди.

— Меҳри аянинг калитлари бизникида туради. Уйларига биз қараб турамыз. Озгина кутиб туринг, калитни олиб чиқаман, — деб чопқиллаб ортига қайтди.

Ҳовли сарамжон-саришта, ҳамма нарса жой-жойида эканлигини кўрган киши бу ҳовлида анчадан бери одам яшамайди, деб ўйламасди.

Ойгул Санжар айтган Толибнинг хонасини кўрмоқчи бўлди. Хона ихчамгина, у ердаги стол-стул, шкаф ва китоб жавони ҳам тажрибаси йўқ уста томонидан ясалгандай эди.

— Бу нарсаларни Толиб акамнинг ўзлари ясаганлар, — деди кўшни қиз худди Ойгулнинг фикрини ўқигандай. Китоб жавони бўлимларга бўлинган, ҳар бир бўлимнинг номи бор: «Ҳадислар», «Мақоллар», «Тарих», «Бизнес». Девордаги суратларда асосан манзаралар тасвири бор эди. Суратларга қараб Толибжоннинг ҳозиргача бўлган бахтли онларини билиб олса бўлади. Иш столи устида бир дафтар

ётарди. Унинг муқовасига «Шу ой қилишим керак бўлган ишлар» деб ёзиб қўйилганди.

— Толиб акам ажойиблар, ҳамма кундалик тутиб, бўлган ишларни ёзиб юрса, у киши аксинча, нима қилиш кераклигини ёзиб юрадилар. — деди қўшни қиз. Ойгул дафтарни қўлига олди, бировнинг кундалигини ўқиш одобданмас, деган фикр кўнглидан кечди, шунинг учун уни қайтариб ўрнига қўйди.

— Опа, сиз шу ерда озгина дамингизни олиб туринг. Ҳозир мен чой дамлаб келай, кейин хотиржам гаплашамиз, — деб қўшни қиз ошхонага кириб кетди.

Ойгул ўтирган курси рўпарасидаги суратда бир туя чўлнинг ўртасида устига ортилган катта-катта қоплардаги юк билан якка ўзи кетаётгани акс этганди. Ойгул бу расм нимаси билан Толибжонни жалб қилди экан, деб ўйланиб қолди.

Сал ўтмай қўшни қиз қўлида чойнак-пиёла билан кириб қолди. У чойнакдаги чойни уч марта қайтариб, озгина кутди ва ўзининг олдидаги пиёлага қўйди ва бир ҳўплам ичиб, иккинчи пиёлага чой қўйиб, ўрнидан туриб Ойгулга узатди. Бунни кузатиб турган Ойгул қўшни қиз чой қўйиб узатишни миллий усулда меъёрига етказиб уддалаганидан лол қолди.

— Меҳри устозимиз, — деб гап бошлади қўшни қиз — мактабимизда «Одобли қиз» деб номланган тўғарак ташкил қилгандилар. Мен ҳам кўп қизлар қатори шу тўғарак аъзоси эдим. Тўғаракда устозимиз ўзбек қизлари қилиши керак бўлган урф-одатларимизни ўргатардилар. Меҳри ая мени кўп нарсага ўргатдилар, — дея кўзига ёш олди қўшни қиз. У ич-ичидан хўрланиб йиғлай бошлади. У бир йиғлаб, бир гапирарди.

— Ойгул опа, мени кечиринг, одобсизлик қилган бўлсам. Лекин Меҳри устозимни соғиндим. У кишининг кулиб туришларини, қошимга ўсма қўйиб, сочимни ўриб қўйишларини. Ҳар хил ривоятларни айтиб берардилар. Кўзлари ожиз бўлса ҳам ўлмаганлари яхши эди. Меҳри устозим мени қизим, дердилар. Ўзбек қизини унинг одоб-

ахлоқи, ибоси, миллийлиги билан ажратиб олса бўлади, урф-одатларимизни ўрганишингиз, ўзингиздан кейинги ёшларга ўргатишингиз керак, дердилар. Мактабимизда ҳар хил калта-култа юбка, шимларни кийиб, қимматбаҳо тилла тақинчоқларни тақиб, бўяниб келадиганлар ҳам бор. Лекин ҳозир камайиб қолган. Меҳри устозим у қизларга тушунтиришдан чарчамасдилар. У кишининг насиҳатлари, меҳнатлари самарасини мана кўриб турибсиз. Ўша қизларнинг бири мен эдим. Мен ҳам Европача кийиниб юрардим. Мана икки ойдирки, у кишининг йўқликлари ҳаммамизга билинди. Ҳозир таътил бўлса ҳам қизларимиз шу уйга келиб туришади. Меҳри аямизнинг уйларини саранжом-саришта қилиб супириб-сидириб юрибмиз. Мана, яқинда мактаб бошланади. Лекин устозимиз бўлмайдилар. Қандай кўникаркимиз, билмайман. Уларни соғинамиз.

Ойгул бу ёшгина қиз билан суҳбатлашиб ўтириб вақт қандай тез ўтганини ҳам билмай қолди. У билан хайрлашиб, яна учрашишни ваъда қилиб, бу меҳрибон, доно, ақлли бекасидан айрилган файзли хонадондан чиқиб кетди.

Эртаси кун Ойгул Санжарни уйидан топаман, деб эрталаб унинг ҳовлисига борди.

Ҳашаматли уч қават қилиб қурилган бино, ҳовлининг икки томонида катта-катта, евро усулда қурилган дарвозалар. Хонадоннинг куча томондаги гулхонаси одам ўта олмаслиги учун баланд қилиб қора панжарада ўраб қўйилганди. Ойгул аста бориб эшик кўнғироғини босди. Ичкарида қандайдир хориж мусиқаси янграрди. Эшикни чиройли, қош кўзлари қоп-қора, ўзи оппоққина бир келинчак очди.

Унинг кийимларидан келинлиги билиниб турарди.

— Келинг, сизга ким керак?

— Менга Санжар ака керак эдилар. Кеча биз учрашгандик, мен у кишининг дўстлари Толиб Хамидовнинг адвокатиман, — деди Ойгул.

Бу жувон ҳали оғзини очмасидан, ўзининг ёшига

ярашмаган кийимларни кийиб олган, қулоғига иккитадан зирак таққан, бармоқлари узук билан тўла, тилла тишли бир аёл чиқиб келди. Бу аёл Санжарнинг онаси Фариди опа эди. Ойгул ўзини таништириб, муддаосини айтди.

— Санжар кечқурун келмади. Менимча, ишхонага юкпук келгандир. Толиб ҳам қамалиб қолиб ҳамма иш Санжарга қолиб кетди, — деди зарда билан, — келинг, балки ҳозир келиб қолар. Нарғизахон, боринг чой-пой олиб келинг, — деб Ойгулни ҳовли ўртасидаги сўрига таклиф қилди.

Фарида савдогар оиласида ўсиб улғайди. Улар оилادا тўрт қиз эдилар. Фарида кенжаси эди. Унинг учта опаси шаҳарнинг бадавлат хонадонларига келин бўлишди. Фариданинг турмуши эса бошида унча ҳавас қилгулик эмас эди. Солихон у ўйлаган йигит эмаслигини тўйдан сўнг сеза бошлади. Солихоннинг савдода унча уқуви йўқ эди. Фарида ҳар сафар опалари билан учрашганда суҳбатга қўшила олмай бир четда ўтирарди. Чунки опалари жуда катта оғиз бўлиб, ким ўзарга кийинишарди. Ҳар учрашганда турфа хил қимматбаҳо кийимлар, тилла тақинчоқларни ўзаро кўз-кўз қилишарди. Кетишларида ҳаммаларининг эрлари машиналарида олиб кетишарди. Фарида автобусда уйига қайтарди. Ҳийда эри Солижондан аламини оларди. Энди яшаб бўлмайди, ажрашаман деб турганида ҳомилаларлигини сезиб қолди. Худо Фаридага қўчқордай ўғил берди. Фарида фарзанди билан овуниб опалари билан камроқ учрашадиган бўлди. Солихоннинг ҳам ишлари юришиб қолди. Мустақиллик шарофати билан биринчилардан бўлиб Солихон фирма очди.

Фарида учун дориломон кунлар кела бошлади. Опалари унинг олдида ип эшолмай қолишди. Унинг айтгани-айтган эди. Опаларини умуман назарига илмай қўйди. Ўзига ўхшаган янги бойлар билан опа-сингил тутинди. Энди унга бу янги танишларининг олдида эри ҳам ҳеч ким эмасди. Сал бўлмаса Санжарни ҳам эсидан чиқариб қўяёзди. Ҳар кун меҳмондорчилик, гап сўйиш, хотин оши ва шунга

ўхшаш ўтиришлардан ортиб Санжарнинг қандай вояга етиб қолганини фаҳхламай қолди.

Солибой ҳам ишдан ортмасди. Пул топиш, маишатбозликдан бўшамасди. Фарзанд тарбияси уларни кизиқтирмасди. Санжар ўз ҳолича вояга етди.

У Санжарни дугоналаридан бирининг қизига уйлантириб ҳам қўйди. Яқинда буви бўлса ҳам ажабмас. Фарида Толибни ёқтирмасди. Сабаби, Меҳри опа оддий ўқитувчи эди. Ўзи ўқишни ҳам тузук билмаса-да, Меҳри опани ўзидан паст кўрарди. Аммо Санжар Меҳри опанинг тарбиясини олиб вояга етгани хаёлига ҳам келмасди. Санжарнинг дунёқараши ота-онасига нисбатан умуман бошқача эканини Фарида билмасди.

Ойгул Фарида опа таклиф қилган жойга ўтирди.

— Хўш, Ойгулхон! Турмуш қурганмисиз? — деди Фарида опа тўсатдан.

Ойгул бу саволни кутмаганди. Шунинг учун унинг жаҳли чиқди.

— Йўқ, — деди ҳайрон бўлиб Ойгул.

Ҳали турмушнинг аччиқ-чучигини билиб-билмай, одамларни гуноҳкор-гуноҳкормасга ажратиб юрибман, денг, — леди Фарида опа унга парво ҳам қилмай.

— Санжар анави югурдагини ҳимоя қилиш учун сизни ёллагандир-да? Қанча пулга келишдингиз?

— Опа, — деди Ойгул овозини баландлаб, — мени ўғлингиз ёлламади. Маҳалладошларингизнинг хатлари бўйича Толиб Ҳамидовнинг ишини кўриб чиқаяпман. Қолаверса, уларнинг ичида сиз ҳам бўлсангиз керак, деб ўйлагандим.

— Э, Ойгулхон, менинг бундай ишларга вақтим ҳам, тоқатим ҳам йўқ. Кейин, Толибнинг бундай иш қилишига асло шубҳам йўқ. Ҳаммаси пулнинг дарди, Толибнинг тенгқурлари уйланиб, биттадан болали бўлишди. Меҳрихон бўлса, ўша ўқитувчилик билан топган пулига ишониб, ўғил уйлантираман деб ўйлаган. Ахир, ҳозирги тўйларни кўраяпсизми, ҳозирги замонавий қизларнинг ўзига яраша

орзу-ҳаваслари бор. Меҳрихоннинг ўғли Толибга, уларнинг бу ҳолига, қари қиз ҳам тегмасди. Ўша Меҳри ўғлини ўйламади. Толиб, онасини бир ёқлик қилиб, уйини сотиб уйланмоқчи бўлган, — деди Фарида опа Наргиза олиб келган чойдан пиёлага қуйиб, Ойгулга узатаркан.

Ойгул бу хотин билан гаплашиш бефойда эканини билиб:

— Кечирасиз опа, чойни бошқа сафар ичармиз. Ўғлингиз билан кейин гаплашарман. Ҳали-вери келмайдилар, шекилли, — деб бу усти ялтироқ, ичи ғурбат ва ғийбат билан тўлиб кетган уйдан чиқиб кетиш учун шошилиб қолди.

Наҳотки, Фарида опага ўхшаган аёллар ҳамма нарсани пул, бойлик билан ўлчашса. Бундай аёлларга бачкана ўтиришлар, кийим-кечаклар, тилла тақинчоқларгина қувонч бахш этади.

Ойгул турли ўй-хаёллар билан уйига етиб келганлигини билмай қолди. Бу аёлнинг гап-сўзларидан сўнг Санжар билан ҳам гаплашгиси келмаётганди.

Ойгул ишхонасига келиб Фарида опанинг кечаги гапларини ҳазм қила олмай, ҳеч нарсага қўли бормай ўтирганди. Шу пайт телефон жиринглаб қолди.

— Алло! Эшитаман.

— Ассалому алайкум. Мен Наргизаман, сиз Ойгул опамисиз.

— Ҳа, мен, лекин сизни танимай турибман.

— Мен Санжар аканинг хотиниман. Кеча бизни кига келгандингиз.

— Салом, Наргизахон, хўш хизмат?

— Опа, ўзимизнинг уйимиздан. Мен манзилимизни айтсам, шу ерда учрашсак, сизга айтадиган гапим бор эди.

— Хўп, яхши, албатта бораман, — деб ручкасини олиб манзилни ёзиб олди.

Ойгул Наргиза айтган манзилни қийналмай топиб

борди. Наргизанинг уйлари ўта ҳашаматли бўлмаса ҳам, дид билан қурилганди. Эшикни Наргизанинг ўзи очди. У ҳовлидаги сўрига жой қилиб, дастурхон солиб кутиб ўтирганди.

— Келинг, келаверинг, уйда ойим йўқлар, у киши Туркияга кетганлар, дадамлар гузарга чиқиб кетдилар, дугонам келади дегандим, янги гўшт олиб келиб ўзим ош қилиб бераман, дедилар.

— Ошнинг кераги йўқ эди, дадангизни овора қилиб қўйибсиз-да, — деди Ойгул хижолат чекиб.

— Ойгул опа, — деб сўзини бошлади Наргиза, — ўзингиз кўриб турибсиз, ой-куним яқин, яқинда она бўламан, лекин ўша кун келишидан қўрқаман. Туғилажак болам рисолагидек туғилармикин дейман, — деб кўзига ёш олди Наргиза.

— Қўйсангиз-чи, Наргизахон, ҳаммаси яхши бўлади. Ранги-рўйингиз яхши, еб-ичишингиз ҳам ёмонмас. Худонинг ўзи қўллайди, синглим, кўп қайғурманг, — деб кўнглини кўтарди Ойгул.

— Тўғрику-я, опа ҳаммаси бир томондан яхши. Мен сизга бир сирни очаман. Онам Санжар аканинг онасидан пул олиб, Туркия, Дубай, Хитойдан мол олиб келиб берардилар. Молларни тўғри уйимизга олиб келиб туширардилар. Бу ердан фирманинг омборчиси келиб машинада олиб кетарди. У киши Толиб ака эди. Баъзида Толиб ака келганида мендан бошқа ҳеч ким уйимизда бўлмасди. Мен ўшанда эндигина мактабни битиргандим. Онам менга Толиб ака келса нималарни бериб юборишимни айтиб кетардилар. Толиб ака барваста, чиройли йигит, айниқса у кишининг ширинсуханликлари менга ёқарди. Биз телефон орқали ҳам гаплашиб турардик. У киши менга ҳеч кимдан эшитмаган ривоят ва ҳикояларни айтиб берардилар. Мен билардим, Толиб ака ҳам менга бефарқ эмасдилар. Лекин буни менга билдирмасликка уринардилар. Шу зайлда бир йилча ўтди. Биз иш юзасидан гаплашиб юрдик. У киши томонидан менга нисбатан ҳеч қандай нотўғри ҳаракат

бўлмади. Толиб ака менга кўнглидаги яшириниб ётган туйғуларини билдирмади.

Бир кун мени шайтон йўлдан урдими, нима жин урди, билмайман, у кишига кўнғироқ қилиб уйимизда кимдир юрибди, деб алдаб чақирдим. Ярим кечаси эди. Толиб ака дарров етиб келдилар.

Менинг ҳазиллашганимни билиб қолдилар. Мендан хафа бўлиб, биласизми, нима дедилар: «Наргизахон, шайтон ҳамиша инсоннинг ёнида бўлади, лекин одамларнинг елкаларида фаришталар ҳам бўлади. Уларнинг бири гуноҳларни ёзса, яна бири яхши ишларни ёзиб юради. Шайтон васвасасидан қутилишнинг бирдан бир йўли «Нодирабегим», «Увайсий» каби ўтмишдаги онахонларимизни ёдга олиш, ҳа, яна бошни муздек сувда чайқаб ҳам олиш керак, деб ҳазиллашиб чиқиб кетдилар. Кейин сал ўтмай кўнғироқ қилиб: «Наргиза, мен ҳаммаси миллий урф-одатларимизга кўра бўлишини истайман», дедилар. Мен қилган ишимдан қаттиқ уялдим. Кейин молга келганларида ҳам ёнларига чиқа олмай қолдим. Қилган ишимдан ҳозиргача ҳам ўзимни кечира олмайман. У киши бу ҳақда кейин гап очмадилар. Мен эса у кишидан совчи кутардим. Бир куни уйимизга Толиб аканинг оналари Мехри опа кириб келдилар. Онам билан гаплашишди. Лекин онам рози бўлмадилар. Дадам бўлса бу уйда иккинчи даражали одамлар. Тақдирни қарангки, тўй куни Толиб ака Санжар акамнинг ёнида куёв жўра бўлиб кириб келдилар. Толиб ака тўйда ўзларининг тўйлари бўлаётгандек хурсанд бўлиб ўтирдилар.

Санжар акага турмушга чиққанимдан сўнг кўп нарсани тушуниб етдим. Толиб акага бўлган ҳиссиётларим бу шунчаки бир ёш қизнинг алдамчи ҳис-туйғулари экан. Санжар акамга тегиб, Толиб акани севмаганимни тушуниб етдим. У кишини шунчаки кўнглимга яқин олган эканман, холос. Толиб ака ҳам тенгқурлари уйлангани ва оналарини келинлик қилиш учунгина шундай йўл тутган бўлсалар ажаб эмас. Санжар акани биринчи кўрганимдаёқ севиб

қолганимни ҳис қилдим. Санжар акамнинг олдида виждоним ҳам, баданим ҳам пок. Бу гапларни сизга айтишимнинг сабаби, энди Санжар акамнинг хонадонига қайтиб бормайман. Кеча Санжар акам билан орани очиқ қилдик. Санжар акам ҳеч қандай қаршиликсиз уйимга кетишимга рухсат бердилар. Бу ишимга Толиб аканинг алоқаси йўқ. Бунга сабаб Санжар акам гиёҳвандлар, у кишининг оёқларига игна санчилавериш чақа босиб кетган. У киши бу балога тўйимиздан олдин дучор бўлганларини тан олдилар. Мен у кишини кўп марта даволанишга мажбур қилдим. Лекин фойдаси бўлмади. У киши энди кеч деб, сўзимга қулоқ солмадилар.

Ойгул опа, Санжар акамнинг кечаги гапидан, у киши ниманидир яшираяпти, деган фикрга келдим. Шунинг учун у киши билан яна гаплашинг илтимос, бу йўлдан чекинманг. Толиб акани бу тухматдан қутқариш керак. У кишини қамоқдан олиб чиқинг. Ундай одамлар қамоқда ётмаслиги керак.

Наргиза ўрнидан туриб ошхона томон кириб кетди. Наргизанинг дадаси ёшига қараганда анча синиб қолган одам эди. У кўчадан кела солиб тўғри ошхонага кириб ўз вазифасини бажаришга киришиб кетганди. Бу уйда аёлларнинг суҳбатини бўлишга бу эркакнинг ҳаққи йўқ эди. У шунга ўрганганди. Ҳа, рўзғор аталмиш араванинг жиловини аёлига бериб, ўзи уйда хизматкор ҳамда қоровуллик вазифасидаги бу эркакка озгина раҳми ҳам келди. Бу йўлни унинг ўзи танламагандир, деб кўнглини хотиржам ҳам қилиб қўйди.

Келаси куни Толиб Ҳамидов билан учрашиш учун рухсатнома олиб, қамоқхонага йўл олди.

— Мен Толиб Ҳамидовнинг адвокатиман. Мана менинг ҳужжатларим, — деди Ойгул қўлидаги ҳужжатларни кўрсатиб. Эшик олдидаги милиционер бир нарсадан хурсанд бўлгандай севиниб кетганини яширмади.

– Толибнинг адвокатимисиз, жуда яхши, кининг, марҳамат, – деди эшикни очиб.

Қамоқхона бошлиғи ўрта ёшдаги полковник Тўлқин Маҳмудович эди. У Ойгулни яхши кутиб олди.

– Келганингиз яхши бўлибди, мана у ҳақидаги маълумотлар, – деди-да хўрсиниб қўйди. У ўрнидан туриб, – ҳозир уни олиб келишади. Шу, менинг хонамда гаплашсангиз бўладими? Агар сиз қарши бўлмасангиз, албатта.

– Йўқ, нега энди, яхши бўларди, – деди Ойгул.

– Мен бу йигитни шу ерга келганидан бери кузатиб, унинг қандай инсон эканлигини билиб бўлдим. Мен шунча йил шу соҳада ишлаб бундай одамни учратган эмасман. У йигит қанақадир бошқача, – деб стол устидан сигаретасини олиб хонадан чиқиб кетди.

Ойгулнинг нимагадир юраги ҳаприқиб кетаётганди. Умрининг ярмини жиноятчилар ичида ўтказиб, одамларга ишонқирамай қолган бу қамоқхона бошлиғини ҳам ғалати аҳволга солиб қўйган бу одамни тезроқ кўргиси келарди. Наҳотки бу одамда бошқаларнинг раҳмини келтирадиган бирор хислат бўлса, деб ўйлаб ўтирарди Ойгул.

– Ассалому алайкум! Мумкинми?

Эшик очилиб гавдаликкина, юзидан қандайдир нур таралаётган, кўзлари чақнаб турган, байрамга кетаётган одамдек соч-соқоли ораста бир йигит кириб келди.

– Кечирасиз, хаёл олиб қочибди. Мен Толибжон Ҳамидовнинг адво...

– Ҳа, биламан, мен ўша Ҳамидов Толибжон Турсунович бўламан, ўтирсам майлими?

– А... ҳа... марҳамат.

– Кечирасиз, сизни чўчитиб юбордим, шекилли, минг бор узр, кечирасиз, – деди Толиб.

Ойгул ҳақиқатан ҳам ҳаяжонланиб, ўзини йўқотиб қўяй деганди.

– Менга сиз тўғрингизда Санжар айтганди.

– Санжар?! У киши келдими?

— Ҳа, шу ерга келганимдан бери яқинларимдан фақат у билан гаплашаман. Билмадим, қандай рухсат олади. Ҳафтада икки марта келиб туради. У кеча оқшом ҳам келиб кетганди.

Толиб шундай гапирардики, уни ҳеч нарсада айблашмаётгандай, ҳатто онаси ҳам ўлмагандай эди.

Ойгул эзилган, тухматдан азоб чекаётган, ҳаётнинг унга қизиғи қолмаган, ҳаётдан, одамлардан, жамиятдан норози бир кимсани кўраман, деб ўйлаганди. Лекин...

— Исмингиз Ойгул, адвокатсиз. Яхши, марҳамат, ишга киришайлик. Чунки менинг қиладиган ишларим бор. Ойгул, нотўғри тушунманг, мен ўз хоҳишим билан ўзимга иш топиб олдим. Бир жойда ётавериш қийин, ахир.

Ойгулнинг бу ерга нимага келгани ҳам эсидан чиқиб қолай деганди. У олдидаги папкани очиб, бир қоғозни олди ва Толибга кўрсатиб,

— Маҳалладошларингиз бизнинг уюшмага хат билан чиқиб, сизнинг ишингизни қайта кўриб чиқиб, кейин судга оширишни илтимос қилишган. Шунинг учун сизнинг ҳам ёрдамингиз керак. Менга ёрдам берасизми? — деб сўради Ойгул.

— Ҳа, жоним билан, нима қилишим керак?

— Менга онангиз Меҳри опа ҳақларида гапириб берсангиз, — дея Ойгул кичкинагина овоз ёзиб олувчи ускунасини ёқди.

— Онам ҳақида денг, — деб Толиб озгина ўйланиб қолди, — яхши, гарчи у киши ҳақида гапириш сал қийинроқ бўлса ҳам, лекин ҳаракат қиламан. Фақат мана бундаги лентангиз етармикин? Она, нақадар ширин, жарангдор сўз. — У бу номни тилга олгандаёқ кўзи ёшга тўлди.

— Мен 14 ёшимда онам — худонинг менга берган буюк неъматни эканлигини англадим. Бу билан мен ундан олдин онамни билмасдим, демоқчи эмасман. 14 ёшимгача у кишига мени боқувчи, кийинтирувчи, ўйнатиб келувчи, вақтида ухлатувчи, вақтида ювинтирувчи, ширин конфетлар олиб берувчи, ўйинчоқлар билан сийловчи, оқ

халат билан қўрқитиб укол қилмай даволовчи ҳамшира ва яхши хонанда, ашулачи сифатидаги меҳрибон, ширинсухан энагага қарагандай қарардим. Ахир ўзингиз ўйланг, бундай энага кимга ҳам ёқмайди. Отамнинг ўлимларидан кейин онам озгина муддат ўзларига келолмай юрдилар. Кейин мени 14 ёшгача боқиб катта қилган энага онага айландилар, мен учун.

У киши ҳаётга бошқа кўз билан қарай бошладилар. У киши дадамни ўлмаганлар деб ҳисоблай бошладилар. Ҳатто мени ҳам бунга ишонтира олдилар. Худди дадам узоқ сафарга кетганлару, бир кун қайтиб келадилар. У киши келгунча дадам ташкил қилган бу муқаддас оила, деб аталмиш масканни она-бола гард юқтирмай, кўз қорачиғимиздай асраб-авайлаб яшай бошладик. Онам менга ҳам, мактаб ишларига ҳам, маҳалла юмушларига ҳам вақт ажратардилар.

Мен онамни бир сувсиз чўлда орқасига оила-рўзғор деб аталмиш катта-катта қопларни юклаб олган ёлғиз туяга ўхшатардим. Бир куни онамни мактабдан тополмадим, у киши уйга эртароқ чиқиб кетибдилар. Уйга кирсам, торт пишириб, ҳар хил ширинликларни қўйиб мени кутиб ўтирибдилар. Олдиларида ёшлигимда кийган кийимларим, сал нарироқда мен ётган бешик ҳам турибди. Телевизордан эса дадам қилмайиб қараб турибдилар. Онам мени бешикка ётишимни илтимос қилдилар, мен ҳам югуриб бориб ҳазилга олиб бешикка ётдим. Тўғри, оёғим бешикдан тиззамгача чиқиб турарди. Мен ҳам, онам ҳам кулардик. Онам мени белаган бўлиб, кейин...

Толиб ўзини тута олмай йнелаб юборди. Ойгулнинг эса, Толиб сўзини бошлагандаёқ кўзига ёш тўлиб, томоғига бир нарса тиқилиб қолганди. Толиб кўз ёшини артиб:

— Ия, Ойгул, нима бўлди? Мана сув, ичинг, — деб графиндаги сувдан пиёлага қўйиб Ойгулга узатди. Толиб ўзига ҳам сув қўйиб ичиб, Ойгулга қараб жилмайиб турарди.

— Ойгулхон, бир китобда ўқигандим, кўз ёши кўзнинг равшан бўлиши учун даво экан. Қарангки, йиғи ўзи ёмон

нарса, лекин одамга фойдаси ҳам бор экан, — деб қўшиб қўйди Толиб. Ҳозиргина Ойгулнинг ичидан бир нарса вулқон каби отилиб чиқиб, хунграб йиғлаб юборай, деб турганди. Лекин отиламан, деб турган нарса Толибнинг бу гапидан кейин, Ойгулнинг ичига ўз-ўзидан сиғиб кетди.

— Ойгул, дадамнинг телевизордан қараб жилмайиб туришларига ажабланманг. Дадам ўлимларидан олдин онам учун ўзларининг дил сўзларини айтиб, видеокассетага ёзиб қолдирган эканлар.

— Ўша кун менинг туғилган куним экан, — деб Толиб ҳикоясини давом эттирди. — Ўша куни биз туғилган кунимни биринчи бор дадамсиз нишонлаётгандик. Онам бешикни тебратиб «алла» айта бошладилар. Бу хонанданинг, бу ашуланининг овози таниш эди.

— Биласизми, Ойгул, балки ана шу 14 ёшимда тинглаган онамнинг алласи Она деган буюк сиймони англашимга ёрдам бергандир. Менга ўша дамда отамнинг телевизордаги сиймосига жон кириб, у киши ҳам хотиржам уйқуга кетаётгандай туюларди. Онамнинг аллаларидан бутун борлиқ хотиржам бўлиб, мудраётгандай эди. Онам ўша кундан бошлаб, менга катталар билан суҳбатлашгандай муомалада бўла бошладилар. Онам гарчи мен ўғил бола бўлсам ҳам, овқат қилишни, кир ювишни, уйни сарамжон тутишни, дазмол босишни, ҳатто тикишни ҳам ўргатдилар. Кейинги йили туғилган кунимда ўзим ош дамладим. Дастурхон тузаб онамни кутиб олдим. Ҳа, Санжар ҳам менга қарашиб юборди. Ўша куни дўстимдан қимматбаҳо совға ҳам олдим, у ўзи ёқтирган кросовкасини совға қилди. Унга дадаси бошқасини олиб берганди.

Онам менга яшашни ўргатдилар. Бу бошга хурсандчиликми, гамми, ниманки келса, тақдирнинг синови эканини ҳаминша уқтирардилар. У киши менга ота, ака-ука, опа-сингил, яхши дўст бўлдилар. Мен ҳеч қачон ўзимни у киши билан ёяғиз сезмадим. Ҳар қандай қийинчиликни мардонавор енггани мен меҳрибон онажонимдан ўргандим. Онам менга кўп гапирардилар:

«Ўғлим, мени бу дунёга боғлаб қўймаган, бир кун келиб ўзинг қоласан. Шунда ёлғизликнинг аччиқ шаробини ичиб тушкунликка тушмаслигинг учун иродали, сабрли, матонатли бўлишинг керак», дердилар. Онам ҳақларида ҳар қанча гапирсам ҳам оз. Менимча, ҳамма оналар шундай бўлишади, — деб Толиб чуқур ўйланиб қолди. Ойгул Толибнинг сўзи тугамаслигини хоҳлаётганди. Унинг онаси тўғрисидаги ҳикоясини эшитиш Ойгулга завқ бағишлаётганди.

Эшик очилиб, қамоқхона бошлиғи кириб келди. Толиб ўрнидан туриб қўлини орқасига қилиб эшик ёнига бориб туриб олди.

— Ҳа, Ойгулхон суҳбат тугаб қолдимиз? — деди Тўлқин Маҳмудович ўрнига келиб ўтираркан.

— Йўқ ҳали, — деди беихтиёр Ойгул шошилиб.

— Қизим, овқат пайти бўлди, Толиб ҳам овқатланиши керак. Юринг, биз ҳам тушлик қилиб олайлик, — деб стол устидан қоғозларни олиб папкага солди, — Толиб ҳеч қаерга кетиб қолмайди, тўғрими? — деб Толибга қараб кулиб қўйди.

— Ака, ҳалиги... — деди худди қамоқхона бошлиғидан норозидек.

— Ҳа, бўлди, бугун бўлади. Шахсан ўзим бориб олиб келаман. Мана, Ойгулхоннинг олдида ваъда беряпман, — деди Тўлқин Маҳмудович. Ойгул қамоқхона бошлиғи билан бир жиноятда айбланиб гумон қилинаётган киши ўртасидаги бу суҳбатдан ҳайрон бўларди. Тўлқин Маҳмудович Ойгулни кўча томон бошлади.

— Ойгул, мен одатда тушликни шу ерда қиламан. Лекин бугун сиз билан бир жойга бориб тушлик қилайлик, хўп, десангиз албатта, — деб машинага таклиф қилди.

Суҳбат Толиб Ҳамидов тўғрисида бўлишини билиб, Ойгул ҳам таклифга рози бўлиб машинага ўтирди.

Машина Санжарнинг ресторани олдида тўхтади. Тўлқин Маҳмудович бу ресторанга олиб келганидан Ойгул ажабланиб, улар учун тайёрлаб қўйилган жойга ўтирди.

Ойгул Санжар кутиб олса керак деб ўйлаганди. Лекин Санжар кўринмади.

Тўлқин Маҳмудович Ойгулнинг ажабланаётганини сезиб гап бошлади.

— Бу ерга биринчи келишим, мени Санжар таклиф қилди. Санжарнинг гапига қараганда, бу ресторан Толибники эмиш. Тўғрироғи, яқинда унинг номига ўтказибди, — деди Тўлқин ака. — Хўш, Ойгул, нима буюртма берамиз?

Улар овқатга буюртма бериб, жимгина ўтириб тушлик қилишди.

Ойгул Тўлқин акадан Толибга нима ваъда берганлигини сўрагиси келарди.

— Толибни бизга олиб келишганда, уни кўргим ҳам келмади, чунки унинг «дело»сидаги қўйилган айб мени роса ғазаблантирганди. Лекин барибир шундай оғир, ақлга сиғмайдиган гуноҳ қилган одамнинг кўзларига бир қарагим келди. Мен уни энг зах, бир кишилик, атиги битта кичкина дарчаси бор хонага қўйгандим. Мен хонага кирганимда у туйнукдан ташқарига қараб турган экан. Мен унга дунёдаги бор лаънатларни айтиб, сўкиб, хуморимдан чиқаман, деб киргандим. Унинг юзига қарадим, ичимдаги қаҳр-ғазабдан асар ҳам қолмади. Тўплаб қўйган гапларим ҳам ёдимдан чиқди. Унинг олдида ҳайкалдек қотиб қолдим. Одамнинг қотиллиги унинг кўзларидан билиниб туради. Менга ишонинг, Ойгул, буни ўз иш тажрибамдан биламан. Лекин унинг кўзлари бошқача эди. Унинг кўзлари оддий одамникига ҳам ўхшамасди. Мен унинг кўзларида меҳрни кўрдим.

У менга жилмайиб қараб турарди. Мен индамай чиқиб кетишдан бошқа чора тополмадим. Санжар бир куни мени кўчада кутиб турган экан. Толиб унинг дўстилигини, бу ишда Толибнинг айби йўқлиги, бу тушунмовчилик эканини айтди. У бу сўзларни айтмаса ҳам Толибга нисбатан ҳеч қандай нафратим қолмаганди. Толибжоннинг бу дунёда биттагина дўсти — Санжардан бошқа яқини йўқ экан. Бир

куни у билан дилдан суҳбат қургим келди. Уни хонамга олиб келишларини буюрдим. У ўша-ўша, жилмайганча кириб келди. Уни кўриб нима дейишни билмай тургандим, ўзи гап бошлади:

— Миямга бир фикр келди, ака, тўғри, мен бинонинг орқасига ўтмаганман, лекин анави дарчадан кўрдим. Менинг бу аҳволимда ўша манзара ҳам гўзал кўринади, лекин ака, ўша орқа томонни боғ қилиб, гуллар экиб чиройли қилиб қўйилса, яхши бўларди, ўша томонга кўп хоналарнинг дарчаси қараган, бу ерда ётган айбсизми-айбдорми одамлар у боғни кўриб, нимадан маҳрум бўлаётганларини тушуниб, англаб етармидилар. Тўғри, бу ерда кўп ётишмайди, лекин муддатларини ўтаб, борадиган жойларига сал яхши томонга ўзгариб боришармиди? — деди. У бу сўзларни менга гапирётганда кўрсангиз эди. Мен унинг таклифини маъқуллаб, у билан дилдан суҳбатлашдим. Унинг орзу-умидлари, яхши ниятлари ҳақида гаплашдик. Унинг она-юрт, ватан ҳақидаги сўзларини маза қилиб эшитдим. Мен уни яхшироқ хонага кўчириб ҳам қўйдим. У бу ерга келганидан бери ўша орқада боғ яратди. У ҳар хил мева ва гул кўчатларини экиб чиқди. Унинг бу ишига ҳамма ходимларимиз ўз ҳиссаларини қўшишди. Баҳор фасли бўлгани учун, унга кимдир олма, кимдир нок кўчатини олиб келиб берди. Мен ўзим ҳам ҳар хил гул кўчатларини олиб келдим. Орқадаги ариқдан ёз кунлари сув оқмай қолади. Шунинг учун ҳар куни у менга шланг (резина ичак) олиб келинг, дейди. Мени бўлса иш билан бўлиб ёдимдан кўтарилади. Бугун олиб бермасам бўлмас, қолаверса, сизнинг олдингизда ваъда қилдим, — деб Тўлқин Маҳмудович гапини тугатди.

Ойгул Толиб ҳақидаги бу каби самимий мақтовларни кўпчиликдан эшитаётганди. Тўлқин аканинг сўзлари Толибга бўлган ишончини, меҳрини оширди. Улар энди кетишмоқчи бўлишганди, Санжар шошилганча ресторанга кириб келди. У кеч қолгани учун Тўлқин Маҳмудовичдан кечирим сўраб, столга ўтирди.

— Ойгул, салом, чарчамай юрибсизми?

— Яхши, раҳмат, сиз билан учрашмоқчи эдим, яхши келдингиз! — деди Ойгул. Сизларга халақит бермай, деб Тўлқин ака ўрнидан туриб чиқиб кетди. Санжар ҳам кузатиб қўйиш учун ўрнидан туриб, Тўлқин акага бир нарсаларни гапириб унга эргашиб чиқиб кетди. Санжар сал ўтмай қайтиб келиб Ойгулнинг рўпарасига ўтирди. У нимадандир хурсанд кўринарди. Ойгул Санжарнинг ўзини тутишни кўриб ундан нафратланаётганди. «Кечагина ҳомиладор хотинини уйига жўнатиб юбориб, бундан хурсанд юрибди, наҳотки туғилажак фарзандини ўйламаса. Ҳозир ҳам ўша оғунинг кайфида юрган бўлса керак. Наҳотки бу баттол оғу одамни шунчалик бағри тош қилиб қўйса», деб ўйларди Ойгул.

— Хўш, Ойгулхон, дўстим билан учрашибсиз, таассуротлар қандай? — деди Санжар тиржайиб.

— Мен сиз билан ўша кунни дўстингиз ҳақида гаплашмоқчи эдим, сизни эса қидириб топиб бўлмайди. Ахир, дўстингизнинг ҳаёт-мамоти ҳал бўляпти-ку, сизнинг бўлса парвойингизга ҳам келмайди, — деди Ойгул жаҳл билан.

Ойгул Толиб билан суҳбатлашгандан сўнг Толибда ҳеч қандай айб йўқлигини юракдан ҳис қиларди. Шунинг учун уни қамоқхонадан тезроқ олиб чиқишни истарди.

— Ўша куними? Мен ҳар кунгидек Толибларникига ҳол-аҳвол сўраш учун кирдим. Меҳри опа кўча эшик олдида шошилиб турган эканлар. Толиб ўша кунни кечқурун ишхонада қолганди. Улардан ҳол-аҳвол сўраб машинага ўтириб ишхонага кетдим, йўл-йўлакай Толибга егулик ва битта ароқ олдим. Кейинги пайтда Толиб оз-оз ичадиган одат чиқарганди. Толибнинг олдига борсам, у чарчаганини айтди ва бу нарсаларни уйда ерман деб уйига кетди. Ўша кунни кечки пайт телефон орқали мудҳиш воқеани эшитдим.

— Меҳри опани учратганингизда, бирор нарсадан хавотирда эмасмидилар?

— Йўқ, лекин қаёққадир шошилиб тургандай эдилар? Бундан бошқа ҳеч нарса билмайман. Бу гапларни

тўтиқушдай қайтаравериб зерикдим, — деб жаҳл билан столга мушт урди Санжар. Ойгул Санжарнинг бу қилигидан чўчиб кетди. Санжар официантни чақириб бир шиша ароқ буюрди. У ароқни пиёлага тўлдириб қўйиб, бир кўтаришда ичди.

— Ойгул, бу азоблар қачон тугайди ўзи, — деб ўрнидан туриб ташқарига чиқиб кетди. Ойгул бугун ҳам Санжар билан гаплашиб бўлмаслигини билиб, унинг орқасидан чиқди.

Ойгул бугун жуда хотиржам ухлаганиданми, кайфияти чоғ эди. Гувоҳларнинг кўрсатмаларини варақлаб ўтириб, Санжарнинг кўрсатмасига қизиқиб қолди. «Агар Санжар Меҳри аянинг қайгадир шошилиб турганини кўрган бўлса, уни шошиб турган жойига нега машинада ташлаб қўймади. Ахир Меҳри ая дўстининг онаси-ку. Агар Меҳри ая бирор жойга кетаётган бўлса, нега Санжарга айтмади ёки Толибга қўнғироқ қилиб айтиб қўйиши мумкин эдику. Эҳ, нималарни ўйлаяпман, ахир ўз дўстининг онасини яқиндагина операция қилдириб, яна дўстини чиқариб олиш учун ҳаракат қилиб юрган, қолаверса ўшандай катта ссрдаромадли ресторанны дўстининг номига ўтказган Санжардан нега гумон қиляпман», деб Ойгул хаёлига келган бу шубҳа-гумондан ўзи уялиб кетди. Балки Санжарнинг гиёҳванд бўлиб қолгани учун ундан гумон қилаётгандир. Балки Меҳри ая Санжарнинг бирор сиридан хабар топгандир. Ойгул Санжарга нисбатан хаёлига келаётган шубҳа-гумонларни ҳеч бошидан чиқариб ташлолмаётганди.

Ойгулнинг ёдига Толибнинг кундалик дафтари тушиб қолди. Ойгул шу кундалик дафтарни кўргиси келиб Толибжоннинг уйига бориш учун йўлга тушди. Етиб борганида қўшни қиз шу маҳаллага қатик, сут олиб келиб сотиб юрадиган катта ёшдаги аёл билан гаплашиб турганди.

— Ассалому алайкум, Ойгул опа! Келинг, яхшимисиз?

Толиб акам тўғриларида бирор янгилик борми?

— Ҳозирча айтарли ҳеч нарса йўқ, лекин у кишини албатта олиб чиқамиз, — деди Ойгул улар билан сўрашиб.

— Яхшимисиз қизим, — деб суҳбатга қўшилди қатиқчи хотин. — тавба, ҳаёт шунақа экан-да, ўша кунни Меҳрихонни охириги марта кўриб турганимни билганимда... — дея кўзига ёш олди у.

Бу қатиқчи хотин ҳақида «дело»да ҳеч нарса йўқ эди. Ойгул унга қизиқиб қолди. Қатиқчи хотин йиғисини тўхтатиб, сўзини давом эттирди:

— Ўша кунни Меҳрихон ҳар доимгидек кўча эшик олдида мени кутиб турган экан. У мендан бир кун қатиқ, бир кун сут олиб турарди. Ўша кунни у мендан сут олди. Кечаги қатиқнинг косасини қайтишимда оларман, дедим. Меҳрихон: «Қайтишингизга олиб чиқиб тураман, қуймоқ ҳам пишиб қолади, сиз ҳам еб кетасиз», деди. У сут олган кунни ўғли Толибжонга қуймоқ пишириб берарди. Раҳматли Меҳрихон қуймоқни жуда ширин пиширарди. Кўпинча менга ҳам олиб чиқиб, биргаликда ана шу супада ўтириб ердик. Ўша кунни қайтишда Толибжоннинг ўртоғи Санжаржонни кўрдим, у Меҳрихонниқидан чиқиб, шошилганча машинасига ўтириб жўнаб кетди. Мен супада Меҳрихонни озгина кутдим, у чиқавермагач, эртага келганимда косани оларман, деб кетдим. Шу билан Меҳрихонни кўрмадим. Эртаси кунни шу совуқ хабарнинг устидан чиқдим. Эшик олдида Толибжон Санжаржон билан бир-бирларига осилиб йиғлаб туришганди.

— Хола, сиз билан Санжарбек сўрашдимиз? У қандай кўринишда эди, эслай оласизми?

— Йўқ, мен уни узоқдан, орқасидан кўрдим, у чиқиб кетаётганда анча узоқда эдим, бу ердан тўртта ҳовли наридаги қўшинга сут сотаётгандим. Шундай бир қараганимда, кўзим тушиб қолди. Ўша ҳовлидаги аёл ҳам яхши хотин, у билан анча гаплашиб қолдим.

— Хола, сиз Меҳри аяга сутни берганингиздан сўнг

қатиқларингизни сотиб бўлиб қанча вақтдан кейин қайтдингиз?

— Мен, бу маҳалладагилар билан жуда қалинлашиб кетганман, у ёқ бу ёқдан гаплашиб сут-қатигимни сотгунимча анча вақт ўтади, бир соатларда қайтдим, шекилли. Қизим, мана бу қатиқни олиб ичиб туринглар, мен буларни сотиб қайтаман, — деб қатиқчи хотин қатиқ солинган патнисни бошига қўйиб шоша-пиша кетди.

— Опа, юринг бизникига, бир пиёла чой қўяй. Мана бу қатиқни ичиб, ўзим пиширган иссиқ нон билан озгина тамадди қилиб оласиз, — деди қўшни қиз.

— Яхшиси Толиб аканинг уйига кирсак, агар хўп десангиз, — деди Ойгул.

— Хўп, майли, ҳозир калитни олиб чиқаман, — деб қўлидаги қатиқни Ойгулга бериб уйига кириб кетди.

«Наҳотки менинг гумонларим тўғри бўлса, наҳотки бу ишда Санжарнинг қўли бўлса, ахир нима учун, нега энди? Менимча, Санжар ниманидир билади. Лекин айтолмай қийналиб юрибди. Хотини Наргиза ҳам ниманидир сезганки, Санжар акам билан гаплашинг, деяпти».

Қўшни қиз калитни олиб чиқиб, эшикни очди. Ҳовлидаги сўри устига дарров дастурхон солиб унинг устига қўлидаги иккита нонни қўйди. Ошхонага кириб чой қўйиб, иккита қошиқ кўтариб чиқди.

— Ҳозир чой қайнайди, олинг қатиқдан, жуда ширин қатиқ, — деб ўзи олдин бир қошиқ олиб оғзига солди.

— Шунча гаплашиб, исмингизни ҳам сўрамабман, исмингиз нима? — деди Ойгул хижолат бўлиб.

— Уэр, ўзим ҳам айтмабман. Исминим Ноилахон.

— Ноилахон, Толиб аканинг кундалик дафтарини кўрмоқчи эдим. Шунга кўрсам бўладими ҳозир?

— Ҳа албатта, қиладиган ишлари ҳақидагими?

— Ҳозир, хоналарида стол устида турибди, лекин у март ойиники, холос. Уни март ойиникилигини билишимнинг сабаби Толиб акам кундаликларини ўқишимга қаршилик қилмасдилар. Олдингилари қардалигини билмайман, — деб

ўрнидан туриб кундаликни олиб чиқиб берди.

— Бир куни Толиб акамга мен ҳам шундай кундалик тутаман, дегандим. У киши бундай кундаликни фақат эркаклар тутади, бунинг аёлларга, қизларга кераги йўқ, дедилар. Чунки аёл қизлик даврида ота-онасининг ихтиёрида, вояга етиб турмушга чиққанда эса, турмуш ўртоғининг измида бўлади. Шунинг учун сен бундай кундаликка риоя қилолмайсан, дегандилар, — дея Ноила чой дамлаш учун ошхонага кириб кетди.

«Ажойиб мулоҳаза. Ҳали ўттиз ёшга тўлмаган бу бўйдоқ йигитнинг сўзлари замиридаги маънони шу кичкинагина қиз тушундимикин», деб кўнглидан ўтказди Ойгул.

— Ноилахон, агар қарши бўлмасангиз шу дафтарни олиб кетсам. Буни хотиржам кўриб чиқмоқчи эдим.

— Майли, фақат Толиб акам чиққунларича олиб келсангиз, яхши бўларди.

— Албатта, ўрнига қўйиб қўямиз, — деди Ойгул, — Ноилахон, қатикчи ҳола қаерда туришини биласизми?

— Ҳа, қўшни маҳаллада туришади. Набиралари билан бирга ўқиймиз.

— Майли менга рухсат, меҳмондорчилик учун раҳмат.

Ойгул Ноила билан хайрлашиб, маҳалла нозири Файрат ака билан гаплашиш ниятида маҳалла гузаридаги милиция таянч пунктига йўл олди. У ерга борганида Файрат ака қаёққадир чиқиб кетганини айтишди. Ойгул уни кутиб турмоқчи бўлиб, хонасига кириб ўтирди. Бекор ўтирмайин, деб Толибнинг кундалигини варақларкан, бир қизиқ ёзувга кўзи тушди. Ўша мудҳиш кун якшанба бўлган экан. «Якшанбада ҳовлимизда баҳор муносабати билан тозалаш, кўчат ўтказиш, дарахтларни оқлаш, кечқурун Санжарни ошга таклиф қилиш, Санжар билан анави иккитаси ҳақида бир қарорга келиш», деб ёзиб қўйилган экан.

Бу ёзувга ҳайрон бўлиб турганди. Маҳалла милиция нозири Файрат ака кириб келди.

— Келинг, Ойгулхон, ишлар яхшими? Ўтираверинг, — деди Ойгулнинг турмоқчи бўлганини кўриб.

— Ғайрат ака, салом, безовта қилмайманми? — деди Ойгул ўрнига қайтиб ўтираётиб.

— Йўқ, ҳечқиси йўқ. Маҳалламизда деярли иш кўп эмас, асосан ободонлаштириш ишлари билан шуғулланамиз. Бизнинг соҳа бўйича иш йўқ, деса ҳам бўлади. Маҳалламиз, худога шукур, тинч. Албатта, Меҳри аяни ҳисобга олмаганда, — деб хўрсиниб қўйди.

— Ғайрат ака, мен сиз билан Санжар ҳақида гаплашмоқчи эдим, у ҳақида нима дея оласиз?

— Санжар ўзи жуда яхши йигит, уни ҳамма ҳурмат қилади. Маҳаллага ўзи ёш бўлса ҳам, анча ёрдами тегаяпти. Толиб билан биргаликда тўйхонани битказди. Кўп яхши ишларни қилиб келяпти. Лекин кейинги пайтларда сал феъл-атвори ўзгариб қолганди. Биласизми, Ойгул, гиёҳвандлик савдоси билан шуғулланадиган ифлослар шундай танти, пулдор одамларни нишонга олишади. Мен ўзимча суриштирув ишлари олиб борганимда, унинг атрофида шундай одамлар ўралашиб қолганини аниқладим.

Менда икки киши ҳақида маълумот бор. Улардан бирининг исми Неъмат, иккинчиси Қобил. Ўрта ёшдаги одамлар. Санжарни улар билан бир-икки марта кўришган. У икки нусха гиёҳвандлик моддаси сотишда гумон қилинган. Лекин исботи топилмай иш ёпилган.

— Ғайрат ака, Санжарнинг гиёҳванд бўлиб қолганини биласизми?

— Гумоним бор эди. Айниқса, анави иккитаси билан кўришгандан кейин. Яна иккиланиб қолдим. Кейинги пайтда Санжар анча ўзгарган. У билан гаплашмоқчи бўлиб юргандим. Тўсатдан Меҳри аянинг фожиаси, Толибнинг қамалиши, қолаверса Санжар ҳам кам кўринадиган бўлиб қолди. Агар ҳақиқатдан ҳам шу дардга чалинган бўлса, ҳеч кимга овоза қилмай уни даволанишга ундамоқчийдим.

— Сиз Меҳри аянинг иши юзасидан нима дея оласиз?

— Қўшни вилоятга ўн кун муддатга семинар йиғилишига кетгандим, мени уч кундан сўнг чақириб олишди. Олдиниға Меҳри аяни ўзини ўзи осган, дейишган.

Кейин экспертиза хулосасига кўра, олдин бошининг орқа қисмига тўмтоқ буюм билан уриб кейин осишган, дейилган. Меҳри аяни қабристонга қўйиб келишгандан сўнг жинойи иш очилган. Меҳри ая осилган жойда фақат Толибнинг оёқ излари бўлган. Қолаверса, арқонда фақат Толибнинг тери ёғ излари бўлган. Толибнинг тирноғи орасидан ўша арқон қолдиқлари чиққан. Умуман олганда, ҳамма далилий ашёлар Толибга қарши. Меҳри аянинг жони эрталаб 7:00 билан 8:00 лар орасида узилган. Толибни соат саккизларда уйига кириб кетганини кўришган. Яна кечки пайт соат тўртларда онасини қидириб қўшнилардан сўраган. Соат бешларда бўлса яна ўзи онасининг ўлигини топган. Тергов хулосасига кўра Толиб эрталаб ишдан маст ҳолда келиб онасини тўмтоқ нарса билан урган. Қилган ишидан қўрқиб онасининг мурдасини қазноққа олиб кириб олиб қўйган.

— Файрат ака, шу гапларга сиз ишонасизми?

— Ойгулхон, мен бунга ишонмайман. Толиб бундай инсон эмас. Унинг фақат онасини, балки ҳар қандай бошқа бегона аёлни ҳам қандай эозлашини яхши биламан, — деб сигаретани олиб оғзига солиб, давом этди Файрат ака. — Бир куни Толибнинг устидан Санжарнинг онаси Фарида опа арз қилиб қолди. Эмишки, Санжарга ота-онасини Толиб ёмон кўрсатармиш. Санжарни ичишга ўргатиб, ҳар хил кечалар уюштириб, унинг пулини кўкка совурармиш. Санжарнинг онаси айтган кечалар хайрия кечалари. Боқувчисини йўқотган оилаларни йиғиб, дастурхон тузаб, чиройли ўйин-кулгу қилиб, уларга телевизор, магнитофон, кир ювиш машинаси, яна ҳар хил майда-чуйдаларни совға қилиб, ҳатто пул ҳам беришади.

Бир куни Толибни учратиб, «Шу ишларни енг учиди қилсанглар бўлмайдими. Ахир қарияларимиз, ўнг қўлинг берганини чап қўлинг билмасин, дейишади. Муҳтож оила деб ўксинишмасин тағин, десам, «Ака, шунинг учун ҳаммаларини бир жойга йиғиб шундай қиламиз», деди. Бир томондан унинг сўзида ҳам жон бор, тўғрими Ойгулхон. Санжарнинг онаси айтган гапларни Толибга айтишим

кераклиги учун айтдим. У бўлса, «Файрат ака, у киши она, ҳар бир она фарзанд учун қайғуради, лекин бундай арз қилишларида Фарида опада айб йўқ, айб демак, Санжарда экан. Мен Санжар билан гаплашаман. Санжарга онаси ҳақидаги бу гапни айтмай қўя қолинг. Яна онасига қаттиқ гапириб гуноҳга ботмасин», деганди. Мен Толибга ўхшаган йигитларни ҳеч учратмаганман. Толиб ҳақида фақат ижобий сўзларни айтишим мумкин. Шунинг учун ҳам сизларга ва бошқа жойларга ёзилган хатларга биринчилардан бўлиб имзо чекиб берганман. Уни оқлаш учун қўлимдан нима келса қиламан. Агар ёрдам керак бўлса Ойгулхон, бемалол айтаверинг, — деб Файрат ака сўзини тамомлади.

Ойгул Файрат аканинг олдидан яна бир марта Толиб Ҳамидов ҳақида яхши сўзларни эшитиб ишхонаси томон йўлга тушди. Ярим йўлда Толибдан Санжар ҳақидаги фикрини билиш учун қамоқхонага бориб келишга аҳд қилди. Яна Толиб яратган боғни кўрмоқчи бўлди.

Тўлқин Маҳмудович Ойгулни яхши кайфиятда кутиб олди.

— Толиб орқада экинларни суғоряпти. Ваъдамни бажариб шлангни олиб келиб бердим. Юринг, ўша ерда суҳбатлашасиз, — деб бинонинг орқасидаги янги барпо бўлган боғга бошлади. У ерда Толиб бир нималарни хиргойи қилиб гулларга сув қуйиб юрганди.

— Ия, келинглар, келинг Ойгул, — деб Толиб бир четда турган хомага рўмолчасини солиб Ойгулни ўтиришга таклиф қилди. Ойгул хомага ўтирди, унинг ёнига Тўлқин Маҳмудович ҳам ўтирди. Толибнинг ўзи ерга чордона қуриб уларга қараб ўтирди.

— Ойгулхон, қандай ёрдам керак, бемалол айтаверинг. Қўлимдан келганча ёрдам бераман, — деди Толиб. Тўлқин Маҳмудович ўрнидан туриб, — Ойгул қизим, ишим чиқиб қолди, сизларга халақит бермай, — деб сўзини тугатмаган эди ҳамки Толиб Тўлқин акага қараб:

— Ҳа ака, уялдингизми? — деди.

— Бўлди, сен бола қамоқхона бошлиғи эканимни унутиб қўйибсан чоғи, — деб Ойгулга қаради.

— Ойгулхон, қизим, бу ярамас айтган гапини қилдирмай қўймайди, кечагина шу ерга стол-стул ясайлик, озгина рейка олиб келиб беринг, меҳмонингиз келса бафуржа салқинда гаплашиб ўтирасиз, деганди. Аксига олиб бугун сиз келиб турибсиз. Мен бошлиқманми ёки хўжалик мудириманми, тушунмай қолдим. Майли, ҳозир рейка топиб келамиз — деб кулимсираб юриб кетди.

— Ака, рейкага қўшиб мих ҳам олиш эсдан чиқмасин, — деб Толиб ҳам ҳазиллашди, — яхши одам, бундай инсонлар кўпаяверсин, — деб қўшиб қўйди.

— Хўш, Ойгул, дунёда нима гаплар? Чарчабсиз шекилли, кўзингиз ҳам киртайиб қолибди. Яхшилаб овқатланыпсизми? Бу кетишда турмушга чиқсангиз яхши она бўлолмайсиз!? — деб ўрнидан туриб, шлангни бошқа жўякка олиб қўйди. Ойгул ўйланиб қолди: «Тавба, бу қандай инсон, шу оддий саволни одамнинг кўнглига ботмайдиган қилиб айтиш, буни тўғридан-тўғри турмушга чиққанмисиз ёки йўқми деб қўя қолмасдан, шундай сўзни топиб айтиш, ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Ҳа, бу киши барибир бошқача».

— Толиб ака, кеча Санжар ака билан учрашгандим.

— Санжар дейсизми, Ойгул.

Ойгулни гапи ичида қолиб кетди.

— Санжар! Сизга айтсам, менинг очил дастурхоним, ундайлар жуда камёб. У мана шу замонамизга мослаша олган одам. У ишбилармон, пулни топишни ҳам, қаерга сарфлашни ҳам билади. Меҳрибон дўст. Менга ҳам ака, ҳам ука. Ҳозир қўл остида 50 га яқин одам ишлайди. Тушунаяпсизми? Ойгул бу дегани 50 та оила рўзғори шу Санжарнинг фирмаси орқасидан яшаб келишяпти. Топган даромадининг 75% фоизини хайрия ишларига сарф қилади. У мард йигит. Қолаверса, у онам ёруғ дунёни яна кўришлари учун уларнинг кўзларини операция қилдирди. Онам роса хурсанд бўлгандилар. У нафақат онамга, жуда кўп беморларга

ёрдам берди. Ундан мен умрбод қарздорман. Унинг ҳар қандай қилиғини кўтараман. Биз чин дўстмиз. Унга теккан тиг менга теккани. Ҳамманинг Санжардек бўлишини Худодан тилайман, — деб ичида бир нималар деди-да кўлини фотиҳага очиб юзларига тортди.

Толиб бу сўзларни худди бир қоғозга ёзиб олиб ўқиб бераётгандай гапирди. Лекин бу сўзлар чин юракдан айтилаётганди. Толиб дўсти ҳақида гапиришдан толмаслиги унинг кўзларидан билиниб турарди.

Бу сўзлардан кейин Санжар ҳақида ёмон гап оғзидан чиқиб кетмаслиги учун Ойгул гапни бошқа ёққа бурди.

— Толиб ака, нега онангиз борми, деб сўрамайсиз, — деди ногоҳон.

— Бу саволни беришнинг ўзи нотўғри, ҳамманинг онаси бор, у яхшими, ёмонми биз учун улар она. Биз уларга фарзандмиз. Агар онангиз бўлмаганда сиз ҳозир бу ерда мен билан ўтирмасдингиз, тўғрими? Сизнинг ота-онангиз ҳақида сўрашим шарт эмас. Чунки уларнинг қандай эканликлари сизда акс этиб турибди. Онангиз сиз каби гўзал, ақлли, отангиз мард, ҳақиқатгўй, яхши дўст, бу фазилатлар сизда кўриниб турибди, — деди Толиб.

Ойгул ёшлигида онаси ташлаб кетганлигини, унинг кимлигини ҳам билмаслигини айтолмади. Гарчи айтиб, дардини сочиб солгиси келган бўлса ҳам.

Толиб бўлса, гапида тўхтамасди. Ҳаётнинг гўзаллигини, ҳаёт оналар билан гўзаллигини, яхши одамлар бу дунёда кўплигини, ёмонликни одам ўз кўли билан яратишини, ҳеч ким ёмон бўлиб дунёга келмаслигини, келажак яхши бўлишини юракдан сўзлардию, лекин ўзи қаерда ўтирганини эсидан чиқазиб қўйганди.

— Толиб ака! — деди жаҳл билан Ойгул унинг гапини бўлиб, — сиз ҳақиқатан ҳам шунақа одамсиз ёки ўзингизни шунга ишонтиряпсизми? Ахир гапларингиз бу дунё одамнинг сўзи эмас. Тўғри, яхши одамлар ҳам бор, лекин порахўр, ўғри, каззоб, хиёнаткор, разил, озгина бойлик учун ўз севган ёридан, дўстидан кечиб юрган эркак-

аёллар ҳам бор-ку. Агар сиз айтганингиздек бўлса, мана бу қамоқхона ва меҳрибонлик уйларининг нима кераги бор эди? Озгина яхши яшаш учун ота боладан, фарзанд отадан кечаяпти. Баъзи бир адвокат ва прокурорлар бу ишда ютиб чиқиб обрў орттираман, деб бегуноҳ одамларни ёлғон-яшиқ далил-исботлар билан гуноҳкорга, гуноҳкорларни эса гуноҳсизга чиқаришяпти. Ўзбек оналаримиз дейсиз, сиз ўша эъозлаган аёллар мурғак гўдақларидан тонишяпти. Одамлар бир-бирларини, ҳатто ўз яқинларини қулликка сотиб юборишяпти-ку. Толиб ака, кўзингизни очинг, сиз ерда яшаяпсиз, бу сиз айтган сайёра эмас.

Бу сўзларни эшитиб Толибнинг ранги оқариб кетганди. Толибга Ойгулнинг сўзлари жуда қаттиқ таъсир қилганди. Ойгул бу гапларни гапирганига озгина хижолат бўлди. Лекин Ойгул гапириб тўғри қилдим, деб ўйларди. Ҳар ҳолда Толибга ҳаётга бошқа томондан ҳам қарашни ўргатаманку, деб ўзига-ўзи таскин берди.

— Толиб ака, сизга нима бўлди? Сизни хафа қилиб кўйдимми?

Толиб индамай ҳаёл суриб ўтирарди.

— Йўқ-йўқ, хижолат бўлманг, отам эсимга тушиб кетдилар. Дадам бир куни икки туп хурмо кўчатини олиб келдилар. Биз уни биргаликда ҳовлимизга экдик. Экаётганимизда иккаласи ҳам бир хил катталикда эди. Орадан бир муддат ўтгандан сўнг ўсиб ҳосилга кирди. Хурмо кўчатларидан биттасининг шоҳлари ҳам, ўзи ҳам бақувват эди, лекин ҳосили оз эди. Иккинчиси бўлса нимжон шоҳлари билан шундай кўп ҳосил қилдики, шоҳлари синиб кетай, деб турарди. Мен унинг шоҳларига тиргак қўйиб ҳам қўйдим, аммо Ойгулхон, бир куни унча қаттиқ бўлмаган шамолда ўша серҳосил хурмо кўчатимиз синиб кетди. Унинг меваси ҳам пишиб улгурмаганди. Бу билан сизга нима демоқчиман, биласизми? Ҳали ёшсиз. Сиз учун ҳаёт энди бошланаяпти. Ҳаммаси олдинда. Шу кичинггина юрагингизга ҳаётнинг бундай оғриқли пллатларини ҳозирдан жойлаб олсангиз, ўша хурмо кўчатининг ҳолига

тушиб қолишингиз мумкин. Инсон бу дунёда нимани кўришни истаса, ўшани кўради. Сиз айтаётган халқимизнинг бошига тушаётган бундай иллатга мен ҳам бепарво эмасман. Тўғри, мен ҳозир шу ерданман, лекин бунинг туҳматлигини ўзим яхши биламан. Шунинг учун ҳам хотиржамман. Балки бу Худонинг менга берган бир синовидир. Шу синовга бардош беришим керак. Тўғри, онам вафот этдилар. Бу мен учун жуда катта йўқотиш бўлди. Онаминг бундай ўлим топишлари хаёлимга ҳам келмагани.

Лекин менинг учун у киши ўлмаган. Яхши ота-оналар ҳеч қачон ўлишмайди, улар яхшиликлари билан, фарзандларининг одоб-ахлоқлари замирида ҳамоҳанг бўлиб яшайверишади. Биз сиз айтган ўша ёмон иллатларга қарши, яхшилик йўли билан, инсофли-диёнатли бўлиб уларга ўрнак бўлишимиз керак.

— Ия, сув тошиб кетибди-ку, — деб ўрнидан туриб шлангни бошқа жўякка қўйди. Толиб қайтиб келиб Ойгулга, — юринг, бир нарса кўрсатаман, — деди.

— Мана бу чумоли уясини кўряпсизми, буларнинг ҳаракатига қаранг. Буларнинг уясига неча марта сув сепилиб кетди, неча марта турпоқ тушди, лекин булар парво қилмай, яна ҳаракат қилиб ётишибди. Чунки уларнинг ўз олдларига қўйган вазифалари бор. Тушундингизми? Менинг ҳам ўз олдимга қўйган вазифам, орзу-умидим бор. Бу яхши инсон бўлиш. Яхшилик йўлида ҳеч нарсадан қайтмайман, — деди Толиб.

— Толиб ака, мени кечиринг, дилингизни оғритдим. Ёшлиқ қилдим, — деди Ойгул. У чумоли уясига қараб турарди. Толибнинг сўзидан кейин баъзи одамларга ва бу ҳаётга бўлган қараши ўзгаргандай бўлди.

— Фақат ука, яна калламга бир фикр келди дема, ана рейка ҳам, миҳ ҳам олиб келишди, — деб Тўлқин Маҳмудович келиб қолди. У хурсанд эди. Қамоқхона бошлиғи ҳақиқатан ҳам ўзи айтганидек, ким бўлиб ишлашини эсидан чиқарган, шекилли, деб ўйлаб Ойгул

кулиб юборди. Унга қўшилиб Толиб ҳам, Тўлқин ака ҳам қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди. Ойгул билан Тўлқин Маҳмудович Толибни қолдириб қамоқхона бошлиғининг хонасига кириб келишди.

Тўлқин ака 50 ёшларни қоралаб қўйган семизгина, гавдали киши эди. У кўп жойларда ишлаган, ўз соҳасининг устаси эди. У одамшинаванда, ҳар бир гапни ҳазилга олиб гапирадиган, ҳаёт ва иш тажрибаси борлиги учун шу ерда ишлаб туришни катталардан илтимос қилганди. Унинг тўрт фарзанди бор эди. Лекин уларни асраб олишганди. Чунки ўзларининг болалари бўлмади. Эр-хотин бу ҳолни тўғри тушуниб, шу йўлни танлашди. Тўлқин ака икки ўғил ва икки қизнинг отаси, 10 набиранинг бобоси.

Тўлқин Маҳмудович камтарлиги билан ҳурмат қозонган одам. У тўғри сўз, ростгўй одам.

— Хўш, Ойгул қизим, ишлар қалай кетяпти? Мендан нима ёрдам керак?

— Тўлқин Маҳмудович, иложи бўлса менга Толиб ака учун тавсифнома ёзиб бера оласизми? Бир ўйлаган режам бор. Уни амалга ошириш учун сиздан катта ёрдам бўларди.

— Албатта, ёзиб берамиз. Ҳатто коллектив билан имзо ҳам чекиб берамиз, керак бўлса.

— Раҳмат, Тўлқин ака, жуда яхши бўларди.

— Биласизми, қизим, бир куни анави Толиб нима дейди денг, Тўлқин ака, бу дунёда энг аҳмоқ қуш қайси, биласизми? Топинг-чи, деди. Қайси қуш, десам, мусича, дейди. Мусича бино томининг тарновига ин қурыпти экан. Ахир у ерга мушук бемалол чиқиб, боласини еб кетади-ку, дейди. Шунинг учун ҳам мусичалар кам эмиш. Бу ерда эски фанер турибди, шу қушга ин қуриб берсак савоб бўларди, дейди-да, — деб кулиб қўйди Тўлқин ака.

— Қизим, менинг тўрт фарзандим бор, шу фарзандларимнинг Толибга ўхшаган акаси бўлишини истардим. Шунинг учун Толибга қандай ёрдам керак бўлса, мен ҳамиша тайёрман.

Тўлқин ака шундай илиқ сўзлар билан Ойгулни дарвозагача кузатиб қўйди. Бинонинг томи устида мусича учун қурилган ин турарди. Лекин ундан мусича эмас, майна кўринаётганди.

Ойгул онасини кўрмаган эди. Отасининг айтишича, Ойгул бир ёшга тўлганда оғир касалликдан вафот этганди. Унинг ёшлиги аммасининг уйида ўтди. Чунки унинг отаси милиционер эди. Отаси терговчиликдан нафақага чиққанди. Кунларнинг бирида институтдан эртарақ қайтади. Уй ичкарисида аммаси билан отасининг суҳбатини эшитиб қолади:

— Сиз ана ўша бетинг қурғурни деб уйланмай ўтдингиз, у бўлса ёшгина гўдагини ташлаб ким биландир кетиб қолди, Худо билади, ҳозир у ифлос қаерда экан.

— Э, қўйсанг-чи синглим, мен уни деб эмас, қизим учун, Ойгул учун уйланмадим. Ҳадеб уни қарғайверма, ҳар ҳолда ўша Ойгулнинг онаси. Ойгул буни қачондир билар, лекин ҳозир эмас. Мен буни ҳоҳламайман. Унинг кўнгли синади. Унинг учун онаси ўлган. Шундай бўлиб қолсин. Ойгул ўқишини битириб бирор ишга жойлашсин. Бахти оч тиб турмушга чиқса, ёлғиз қолишдан кўрқаман, холос. Унинг учун ҳамма нарсага чидайман, у бахтли бўлса бўлгани, — деди отаси.

Ойгул бу гапларни эшитиб анча ўзига келмай юрди. Дадаси учун у ҳам бу гапларни эшитмаганга олди. Лекин «Менинг онам ким экан», деб ҳалиям қийналиб ўйлаб юрарди. Толибнинг бугунги гапларидан кейин у анча енгил тортди.

Ойгул уйига етиб келганда анча кеч кириб қолганди. Дадаси уйда оилавий альбомни томоша қилиб ўтирганди. У Ойгулнинг келганини ҳам сезмай ўтмишига сингиб кетганди. Ойгул дадасига қараб, эшик олдида туриб қолди. Бейхтиёр Толибнинг ота-она ҳақидаги сўзлари ёдига тушди. «Наҳотки дадэм онамни, мени яхши кўрганликлари учун

ёлғиз яшаган бўлсалар. Наҳотки онамга бўлган севги, муҳаббатлари юракларини тамомила эгаллаб олганки, бошқа аёлнинг меҳрини, севгисини сиғдира олмадилар».

«Дадажоним, меҳрибоним, суянган тоғим, сизга умрбод таъзим қиламан. Мен сизни жудаям яхши кўраман. Онам ёмон аёл бўлмаган. У аёл ҳам сизни соғиниб яшаётганига ишончим комил». Ойгул шундай хаёллар билан ўзини дадасининг қучоғига отди.

— Дадажон, мен сизни яхши кўраман.

— Биламан, қизим. Мен ҳам сени яхши кўраман.

— Ҳа, бугун бошқачасан. Қорнинг ҳам очгандир, сен келсанг бирга еймиз, деб ошни солмай ўтирибман.

— Ош қилдингизми? Ҳозир солиб келаман, дадажон.

Ойгул дадаси билан у пиширган ошни шундай иштаҳа билан едики, ўзи ҳам ҳайрон қолди. У дадаси тайёрлаган ошни кўп еганди. Лекин шундай ширин, мазали бўлишини билмаган эканман, деб хаёлидан ўтказди.

— Дадажон, ош учун катта раҳмат, менга ёрдамнингиз керак. Ишим юзасидан.

— Жуда яхши, нима ёрдам керак?

Ойгул дадасига Толиб Ҳамидов иши бўйича барча ҳужжатларни, маълумотларни кўрсатиб қандай хулосага келганини ва нима қилмоқчи эканини айтди.

Дадаси истеъфодаги терговчи бўлса ҳам, унинг олдига ҳозир ҳам шогирдлари, таниш-билишлари маслаҳат сўраб келиб туришарди.

У қизининг тўплаган ҳужжатларини кўздан кечириб чиқди. Қизининг Толиб ҳақидаги фикрини эшитди.

— Сўзларингдан билдимки, тўплаган далилларинг билан Санжарни ҳозироқ ушлаб олиб келиш керак, лекин сен буни хоҳламайсан, шундайми?

— Тўғри, дадажон. Шунинг учун сиздан маслаҳат сўраяпман.

— Бу ишда Тўлқин Маҳмудович бўлмаганда сенга, ҳиссиётлар баъзида алдамчи бўлади, деган бўлардим. Лекин Тўлқин Маҳмудович ҳиссиётга бериладиган инсон эмас. У

кўпни кўрган. Уни асраб олган болалари ҳам йўлдан адашган жиноятчиларнинг фарзандлари эди.

– Наҳотки, шундайми? Мен билмасдим, – деди Ойгул ҳайрон қолиб.

– Терговчи Карим Бадалов ҳам бу ишни шунча вақтдан бери судга оширмаганига қараганда у ҳам иккиланиб қолган кўринади.

– Шунинг учун Карим ака билан сиз гаплашиб берсангиз. Ахир, дадажон иш кўрилгунча Толиб акани шаҳардан чиқиб кетмаслик шарти билан у ердан олиб чиқиб турса бўлади-ку. У хавфли одам эмас.

– Сенга ишонаман, қизим. Ёрдам беришга ҳаракат қиламан. Лекин Санжар мени ўйлантириб қўйди.

– Дада, бу ишда Толиб билан Санжар ниманидир яширишяпти. Кўнглим сезиб турибди. Толиб ака чиққандан сўнг, ойдинлик кириши мумкин. Санжар ҳеч қаёққа йўқолиб қолмайди. Ишончим комил.

Ойгул ўзида йўқ хурсанд бўлиб, эрталабдан яхши кайфият билан ишхонасига келди. У Толиб ҳақидаги маълумотларни жамлади. Шу бир ҳафта мобайнида қилган ишлари ҳақида бошлиғига ҳисобот тайёрлаб, уни хабардор қилмоқчи бўлиб турганди. Шу пайт телефон жиринглаб қолди.

– Алло, эшитаман.

– Салом, мен Солижон Мусаевман.

– Кечирасиз, таниёлмадим.

– Ҳа, энди танишамиз-да, мен сиз таниган Санжарбекнинг дадасиман. Сиз билан учрашиш ниятида эдим.

– Ҳоҳласангиз, ҳозир идорага келинг, марҳамат.

– Йўқ, агар малол келмаса, менинг офисимда гаплашсак, қаршимасмисиз, қизим?

– Яхши, майли, қаерга боришим керак?

Ойгул ҳаётни пул, бойлик, маишатвозликдан иборат,

деб ўйлайдиган бу одамнинг менда нима гапи бор экан, деб у тайинлаган манзилга йўл олди.

Шаҳар ишбилармонларининг офислари жойлашган кўча, уч қават қилиб замонавий услубда қурилган бино, биринчи қавати супермаркет, иккинчи қавати ошхона, учинчисида офис жойлашган эди. Офис қабулхонасида ўрта ёшлардаги котиба аёл компьютерда бир нималарни ёзиб ўтирганди. У Ойгулнинг келишидан хабардор эди. Уни бошлиқнинг хонасига кузатиб қўйди.

— Ассалому алайкум, мумкинми?

Хонага кирганида Солибой телефонда ким биландир гаплашиб ўтирганди. Хона ҳам замонавий қилиб жиҳозланган, гуллар билан тўла эди. Гултувакларда Ойгул кўрмаган гул турлари ҳам бор эди. Бошлиқ хонасининг шинамгиналигидан котибанинг диди яхшилигини билиб олса бўларди.

Солибой гўшакни қўйиб Ойгулни суҳбат учун мўнжалланган креслога таклиф қилди. Ўзи Ойгулнинг рўпарасига келиб ўтирди.

— Келинг, қизим, бунчалик тез келасиз, деб ўйламагандим. Машинангиз борми?

— Машинам йўқ, такси ушладим.

— Келиб яхши қилибсиз, қизим. Гапни нимадан бошласам экан. Ҳа, уйимизга борибсиз, кеннойингизнинг гаплари учун мен кечирим сўрайман. Санжар менга сиз тўғрингизда айтди. Нима иш билан шуғулланаётганингизни назарда тутаяпман. Кеча биз Санжар билан юракдан гаплашиб олдик. Ҳаётимда биринчи марта ўғлим билан хотиржам дилдан гаплашишим. Ўзингиздан қолар гап йўқ. Иш, оила, рўзғор, ошна оғайни, деб ўғлимга ҳеч вақт ажрата олмабман. Кеча Санжарни кўриб, олдимда ёш, навқирон йигит ўрнига, ҳаётни тушуниб етган бир мўйсафид чол ўтирибди, деб ўйладим. Қизим, ўғлим мендан ҳам қариб қолибди. Буни кеча тушуниб етдим, — деб Соли ака сўзини давом эттирмақчи бўлиб турганида котиба аёл кириб келди.

— Соли ака, телефонда Санжарбек сўраяптилар, — деди.

— Алло, лаббай ўғлим... Хўп, айтмоқчисанки...

— ...

— Яхши, хўп албатта, — деди-да гўшакни оҳиста қўйиб котиба аёлга термулиб қараб қолди. Котиба аёлнинг кўзи тўла ёш эди, унинг бу туришидан Санжар, олдин унга ҳам нимадир деганди, Ойгул ҳам ҳайрон бўлиб қолганди. Бу икки инсонга Санжар нима дедики, булар ҳайкалдек қотиб қолишди, деб ўйларди Ойгул.

— Мунисхон, коньяк бормиди? — деди Соли ака секин овозда.

Котиба аёл ҳам, «Ҳа, ҳозир», деди-да чиқиб кетди. Аслида коньяк Ойгул ўтирган кресло олдидаги столда турганди, Ойгул коньякдан бир рюмкага қуйиб Соли акага узатди. У рюмкадаги коньякни бир хўплади-да,

— Кечирасиз, Ойгулхон, мен ҳозир, — деб ўрнидан туриб чиқиб кетди. Соли ака сал ўтиб кириб келди. Ҳалиги ҳаяжондан асар ҳам йўқ эди. У чиқиб юз-қўлини ювиб келгани сезилиб турарди.

— Қизим, биз Толибни у ердан қандай қилиб бўлса ҳам олиб чиқишимиз керак, мен сизни шунинг учун чақиргандим. Санжарнинг дўсти учун нима ёрдам керак бўлса, мен тайёрман.

Ҳозир бу кишига, Толиб чиқса ўғлингиз Санжар қамоққа кириши мумкин, деса Ойгул унинг қандай аҳволга тушишини тасаввур қилаётганди. Шунинг учун унга ҳеч нима демай қўя қолди.

— Солижон ака, мен ҳозир шу тўғрида ҳужжат тайёрладим, буни керакли жойга етказаман. Толиб акани, албатта, олиб чиқаман. Бунга ишонаман. Хотиржам бўлинг.

— Раҳмат, қизим. Кўнглимни кўтардингиз, ёрдам керак бўлса, бемалол айтаверинг, қизим, — деди Соли ака.

Ойгул Соли аканинг ёнидан чиққанда, котиба аёл ўрнида йўқ эди.

Муниса яхши орзулар оғушида қайнотаси олиб берган бир хонали уйга эри билан кўчиб келди. Эри шаҳар марказидаги автобус паркида ишларди. У кўп болали оиладан эди, шунинг учун қайнотаси ёш оила бўлишига қарамай, рўзгорини бошқа қилиб қўйди. Эрининг топиш-тутиши яхши эди. У автобазада диспетчир бўлиб ишларди. Эрининг янги-янги танишлари кўпайиб маишатвозликка берилиб кетди. Лекин у рўзгорини ҳам ташлаб қўймасди. Шунинг учун Муниса эрининг баъзи бир қилиқларини кўтарарди. Кейинчалик эрининг ишлари орқага кетиб, у кўп ичадиган бўлиб қолди. Эри учун Мунисанинг қизиғи қолмаганди. Шундай кунларнинг бирида, эри кўчага чиқиб кетиб қайтиб келмади. У дам-дараксиз йўқолиб кетди. Муниса тоғасининг қўлида вояга етганди, у қишлоққа қайтишни ҳам, қайтмасликни ҳам билмасди. Қайнотасининг уйига келиб, эрини суриштирди. Қайнотаси «Ўша уй сенга, номингга ўтказиб берман, менинг ундай ўғлим йўқ», деди. Кейин билса эри бошқа давлатга чиқиб, қандайдир жиноят қилиб қамалиб кетибди. У жиноятчига хотин бўла олмайман деб, уйини сотиб шаҳарнинг бошқа жойидан бир хонали уй олиб кўчиб ўтди. Унинг қўлида ҳунари йўқ эди. Қаерларда ишламади. Ошхонада идиш ювди, мактабда фаррошлик қилди. Бир куни унга қўшни бўлиб бир чевар аёл кўчиб келди. Унинг шогирдлари кўп экан, уларга овқат қилиб бериб, қўлидан келганча ёрдам қиларди. Меҳнатсеварлиги чевар аёлга ёқиб қолиб, уни ўзига шогирд қилиб олди. Бошқа ишларини ташлаб, у ҳам кўп ўтмай моҳир чевар бўлди. Энди унинг ҳунари бор эди. У энди ўз ҳунари билан кўчада қолмасди. Моҳир, чеварлиги билан у дарров халқ оғзига тушди. У Муниса чевар, деб ном олди. Шаҳардаги казозоларнинг хотин-қизларидан буюртмалар оларди. Уйи торлик қилиб қолди, чунки унинг ҳам шогирдлари кўпайиб қолганди. Иш жойини кенгайтириш ниятида, жой ахтариб юрганида, «ижарага берилади» деб пештоқига ёзиб қўйилган бир бинога кўзи тушди. Ҳаммаси шундан бошланди. Ўша

бино Соли аканики эди. Вақт ўтиб улар дўстлашишди. Бора-бора Соли ака Муниса опага боғланиб қолади. Муниса опа ҳам Соли акага бефарқ эмасди. Улар пинҳона турмуш қуришди, ораларида фарзанд ҳам дунёга келди. Муниса опа қиз кўргандан сўнг, болага қараш учун уйда ўтириб қолди. Ишини яхши шогирдларидан бирига топширди. Бу пайтда Муниса опанинг цеҳи катта ательега айланганди. Албатта, бу ютуқларда Соли аканинг ҳиссаси ҳам бор эди. Соли ака кун ора Муниса опаникида эди. Бўш вақтини Муниса опа ва қизалоғи даврасида ўтказарди. Чунки бу уйда бойлик, кимларнингдир бойиб кетгани, кимларнингдир камбағал бўлгани ҳақидаги гап-сўзлар йўқ эди. Муниса опа эрини қандай бўлса шундай қабул қиларди. Соли ака бир куни:

— Ателье сеники, ундан хавотир олма, кундузи ҳам ёнимда бўлишингни хоҳлайман, — деб ўзига котиба қилиб ишга олди. Қизи ҳам катта бўлиб онасининг ҳунарини ўрганди, моҳир чевар бўлиб ательени ўзи юргизиб турарди. Кунлар шу зайлда тинч-осуда ўтиб турганди. Лекин бугунги телефондаги суҳбат Муниса опани қарахт аҳволга тушириб қўйганди. У шошилганча уйига кетганди.

Кунларнинг бирида Толиб Санжар билан ресторанда дам олиб суҳбатлашиб ўтиришарди, Санжар ўшанда ҳали уйланмаганди.

— Толиб, ҳамма ишингга беш кетаман, лекин бар нарсанг чатоқ-да, — деб қолди Санжар.

— Нима чатоқ экан, бойвачча, — деди Толиб Санжарга қараб.

— Ҳамма ресторанларда қизлар, аёллар официанткалик қилишади, бизда бўлса йигитлар, қанақадир зерикарли.

— Шундай дегин, дўстим, бизда ишлаётган йигитлар ўзингга аён, асосан студентлар, ўқишдан кейин ишлашади.

Қолаверса, дўстим қиз-аёлларнинг бу ерда ишлашига келсак, айниқса ўзбек аёллари бундай ишга кўникишлари қийин. Тўғри, бошқа жойларда асосан аёллар, лекин

ноилождан ишлаётгани аниқ, дўстим. Бу мени фикрим, яна билмадим, — деб чуқур ўйга чўмиб қолди Толиб.

— Тўғрику-я, лекин шу ерда ўтирсам, дунёни эркаклар босиб кетганга ўхшайди, дўстим, — деб Санжар Толибнинг хаёлини бузиб юборди.

— Ҳа, Толиб нимани ўйлаб қолдинг?

— Санжар, агар синглинг бўлганда шундай жойда ишлашга рухсат берармидинг?

— Нималар деяпсан, синглим бўлганда бошимда кўтарардим. Ўзинг ўйла, синглинг кўчадан келишинга, «Акажон, ҳорманг» деб кутиб олса, эрталаб турганинга ҳамма жой сарамжон-саришта бўлса. Унинг ўқишидан хабар олиб, тергаб туриш қандай завқ. Эҳ, дўстим бу хом хаёл, агар бўлганда ҳар қандай эркалигини кўтарардим. Афсус, иложи йўқ, пешонамга сингил ёзилмаган экан.

— Дўстим, анчадан бери бир гапни айтишни ҳам, айтмасликни ҳам билмай юргандим. Лекин бугун айтишим керак, Санжар, — деди Толиб дўстининг қўлини ушлаб.

— Бу гапим менимча, сени хурсанд қилади, деган умиддаман, сингил ҳақидаги орзуингни рўёбга чиқарса бўлади, деган фикрдаман Санжар, бир сирни очайми сенга.

— Менга қара, писмиқ, илтимос, жумбоқли гапни йиғиштир-да, нима демоқчилигингни айтавер, Толиб.

— Сенинг синглинг бор, ошна.

— Нима?

— Санжар, тўғри, унинг онаси бошқа, лекин дадаси сенинг отанг Соли ака бўлади.

— Тўхта, Толиб, шошилмасдан бир бошдан айтиб бер, илтимос, — деди Санжар ҳаяжонини яширмай.

— Эсинглами, икки ойча олдин биз оталиққа олган мактаб, кичик ноҳиядаги-чи, сен билан компьютер олиб борганмиз, ўшанда агар ёнимда бўлмаганинга, қиз боланинг кийимини кийиб олибсан, деб ўйлаган бўлардим. У сенга жуда ўхшаб кетар экан. Сен аҳамият қилмадинг, ўшанда. Кейин мен у қизни суриштирдим. Қарабсанки,

сенинг синглинг бўлиб чиқди. Шундай гаплар дўстим, — деди Толиб.

— Хўш, бу сирни қачонгача мендан яширмоқчи эдинг, писмиқ.

— Санжар, мени ҳам тушун, мен ҳозир Соли ака ва Фариди опага, яна қолаверса, синглингнинг онасига нисбатан хоинлик қилгандайман. Чунки бу оилавий сир, айниқса отангнинг сирлари, тўғримасми? Аммо синглингнинг ўзи сен билан мактабни битиргандан сўнг учрашмоқчи бўлиб юрган экан. Хўп десанг, эртага битирув кечаси, ўша мактабда... — Толибнинг гапи оғиз ичида қолиб кетди.

— Биласанми, сен кимсан сен, сен ноёб одамсан, қанақа эртага, ҳозироқ борамиз, дўстим, тур ўрнингдан, юр!

— Ҳой-ҳой Санжар, ўзингни бос дўстим, биз эртага битирув кечасига таклиф қилинганмиз. Сен ҳозир юзингдаги соқолларни олиб, сочингни сал-пал эпақага келтир. Қолаверса, биринчи учрашувга оғизни саситиб бориш менимча, тўғри келмайди.

— Вой, писмиг-ей, хотиржамлигини қаранг, буни, майли, ҳозир саунага бораман, эрталаб учрашамиз, — Санжар ўзида йўқ ҳаяжонда эди.

— Балки бирга борармиз Санжар, бу туришингда, саунага кириб ювинмай чиқишинг аниқ.

Санжар эртанги кунни хаёлан ўйлаб туни билан ухлаёлмай чиқди. У Толибни олиб кетиш учун келганида соат эрталабки тўрт бўлганди. Машинасининг сигналидан Санжар келганини билиб Толиб тез кийиниб чиқди. Санжар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганди. У худди уйланадиган куёвлардек кийиниб олганди. Машинанинг орқа ўриндиғи гулларга тўла эди. Толиб ҳеч қандай гап тополмай индамай машинага ўтирди. Улар йўл бўйи бир оғиз гап ҳам гапирмай мактабга етиб боришганда, ҳатто қоровул ҳам ухлаб ётганди. Икки дўст учун соат саккиз бўлиши юз йилга татиб кетди. Ва ниҳоят, аста-секин

ўқитувчи ва ўқувчилар кела бошлашди. Санжар ёш болага ўхшаб Толибга қараб индамай машинада ўтирди. У «Ана синглинг, кўриш», дейишини кутарди. Бу пайтда мактаб директори мактабга кўп ёрдам қилган бу икки сахий дўстни узоқдан кўриб қолиб, уларни битирув кечаси бўладиган мактаб залига таклиф қилди. Санжарнинг кулогига ҳеч нарса кирмасди. Битирувчилар кўзлари тўла ёш билан саҳнага чиқиб қўшиқ, шеър айтиб ва рақсларга тушиб ўз миннатдорчиликларини ўқитувчиларига изҳор қилишарди. Санжар биринчи бор синглисини саҳнада кўрди. У тарашадек қотиб қолганди. Санжар учун у ерда синглисидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Унинг бу ҳолатини Толибнинг «Юр, машинада кутамиз», деган сўзларигина бузди.

— Толиб, унинг исми нима, — деди Санжар секингина машина томон келаётган синглисидан кўзини узмай.

— Севара — деди Толиб. Севара битирувчи қизлар киядиган мактаб формасида эди. У кўлида даста гул билан Санжарнинг олдига яқинлашди. Кўксига кўлини қўйиб:

— Ассалому алайкум, акажон! — деди. Санжар «Акажон» деган овозни эшитиб, ўзини йўқотиб қўяёзди. У синглисига ҳеч нарса демасдан машинанинг орқа ўриндиғидаги гулларни олиб, синглисининг оёғи узра ташлай бошлади. Кейин чўнтагидан бир қутича олиб, ичидаги клонли цепочкани унинг бўйнига тақиб қўйди.

— Табриклайман, синглим, — деди титроқ овоз билан. — Бу совға битирув кунингга, — деб қўшиб қўйди.

— Раҳмат акажон, лекин менга Толиб аканинг совғалари жуда ҳам ёқди, — деб Севара жилмайиб Санжарга қараб турарди.

— Толибнинг? Ҳой писмиқ, қачон совға бериб улгурдинг, — деди Санжар Толибга қошини чимириб.

— Толиб ака берган совғанинг баҳсси йўқ, у совға менинг рўпарамда турибдилар, бу сиз акажон, Толиб ака, раҳмат сизга, — деб Севара Толибга қараб қўйди.

— Акажон, мен сиз тўғрингизда ҳамма нарсани биламан, қайси овқатни яхши кўрасиз, қайси гулни, қайси

рангни ёқтиришингизни, қандай фильмларни кўришингизни ва қайси футбол жамоасига ишқибозлигингизни ҳам биламан. Қандай одекалон ишлатишингизни ҳам, бу мендан сизга совға, — деб сумкасидан одекалон олиб берди.

— Раҳмат, синглим — деди Санжар. Унинг кўзи ёшга тўлиб кетганди.

— Акажон, ўзим тўғримда эртага гапириб берсам, бугун синфдошларим билан охирги ўтиришимиз бор, мактабимиз ошхонасида, қолаверса ҳозир онам ҳам келиб қолишлари мумкин.

— Ҳа, албатта, синглим. Лекин эртага менинг айтганим бўлади, хўпми!

— Энди бундан кейин фақат сизнинг айтганингиз бўлади, акажон, хайр эртагача, — деб Севара югурганча мактабга кириб кетди.

Санжар машинасига ўтирганда Толиб хаёл суриб ўтирганди.

— Дўстим, бу ишинг учун сенга нима совға қилай, сени бир хурсанд қилгим келяпти. Айт, дўстим. Ҳозироқ бир чўқим ош мендан, — деди Санжар. У жуда хурсанд эди, севинчи ичига сиғмасди.

— Аввало сенинг хурсанчилигинг менинг ҳам хурсандчилигим, лекин ҳақиқатда ҳам менга совға бермоқчи бўлсанг, айтайми? Ҳозир ўртача хонандаларнинг аудио аппаратуралари қанча пул тураркин?

— Бирор миллиондир, ҳа нимайди. — деди Санжар.

— Менга ўшандан олиб берсанг, зўр совға қилган бўлардинг, ҳозирги мактабдаги кечада ўқитувчилар, ўқувчилар гапиришди, ашула айтишди, лекин ҳеч нарсани аниқ эшита олмадим, сен ҳам сезгандирсан, мактаб аппаратураси қадимги эканми? Ёки менга шундай туюлдими? — деди Толиб Санжарга қараб. — Шу десанг Севара уччаламиздан эсдалик бўлиб қолармиди, нима дединг, — деб қўшиб қўйди. Санжар машинани четга

тўхтатиб, Толибга бир оз қараб турди-да, уни қучоқлаб олди.

— Кетдик, дўстим, ҳозироқ олиб келиб, ўрнатиб кетамиз. Сен писмиқ, бу дунёнинг одами эмассан, — деб қўйди Санжар. Толиб ака-сингилни шундай учраштирганди. Бунга ҳам анча бўлиб қолган эди.

Муниса опа уйларига етиб келганида эшик олдида давлат рақами йўқ, Санжарнинг машинасига ўхшаш машина турганди. У ховлиқиб уйга кириб:

— Севара қизим, — деб кўзи диванда ўтирган Санжарга тушди. Ошхонадан Севара қўлида чой кўтариб чиқиб келди.

— Келинг опа, ассалому алайкум, — деди Санжар ўрнидан туриб.

— Ўзингиз келинг, Санжарбек, — деди Муниса опа нафаси ичига тиқилиб, у ўзини ноқулай сезаётганди.

— Келинг ойи, ўтиринг, мана чойдан ичинг, — деди Севара пиёлага чойни қуйиб узатаркан.

— Ойижон, сиз ўзингизни босинг, хавотир олманг, ойи, битирув кечамиз ёдингиздами, биз акам билан ўшанда учрашгандик. Бизни Толиб акам учраштиргандилар. Биз сизларни ноқулай аҳволга қўймайлик, деб билдирмаганмиз. Хуллас, анчадан бери биргамиз.

— Майли, Севара ҳали хотиржам ҳаммасини айтиб берарсан, — деди Санжар. Муниса опага қараб, гап бошлади.

— Опа, мен бу ерга сизни ёки дадамни бирор нарсада айблаш учун келганим йўқ. Дадамнинг бахтли яшашга ҳақлари бор, агар сиз билан у киши бахтли эканлар, унда мен ҳам бахтлиман. Аввало сизга раҳмат. Агар мени ўз ўглингиздай кўрсангиз, хурсанд бўлардим. Оилангиз аъзоси бўлишимга қаршимасмисиз?

Муниса опа қотиб қолганди. Санжарнинг кутилмаган ташрифи уни эсанкиратиб қўйганди. У қачондир ҳаммаси аён бўлишини биларди. Лекин ҳозир бунга тайёр эмасди. У бу кун учун хаёлан тайёрлаб қўйган сўзлари бор эди, лекин

бугун, ҳозир тилига ҳеч нарса келмасди. Санжарнинг чўрт кесар, баджаҳллигини у Соли акадан эшитганди, шунинг учунми қўрқиб ҳам кетганди. Унинг бахтига эшик очилиб Соли ака кириб келди. У ҳам ҳаяжонда эди. У Санжарнинг ёнида бир гуноҳ қилиб қўйган ёш боладай, нима дейишини билмай ўтирарди.

— Ҳа, ўғлим айтганингдек, нотариусга бориб имзони тасдиқлатдим, озгина шошилмаганингда дўстинг Толиб ҳам чиқарди, фирмани у бемалол юргизарди-ку, — деди бошқа гап тополмай Соли ака.

— Тўғри, Толиб чиқади, шундоқ ҳам ишни у юргизади. Лекин сиз бош бўлиб туришингизни у ҳам ҳоҳлаган бўларди. Дада, мана юрагингиздаги бир тугун ҳам ечилди, мен жуда бахтлиман, қолган гапларни Севара синглим айтиб беради, — деди Санжар. Севара ўрнидан туриб нариги хонадан гулдаста кўтариб чиқиб Санжарга узатди.

— Мана бу гуллар, дадамни бахтли қилган, менга сингил туғиб берган Муниса онага, — деб Санжар гулларни Муниса опага узатди. Муниса опа ҳайкалдек қотиб қолганди.

— Балки энди мени она сифатида бир ўпиб кўярсиз, — деб пешонасини Муниса опага тутди. Шу пайт Муниса опанинг юрагидаги ҳадик ва қўрқинчлар сув бўлиб кўзларида шовуллаб оқиб кетди. У эзилиб овоз чиқармай йиғларди. Бу албатта, севинч ёшлари эди. У Санжарнинг бундай қилишини хаёлига ҳам келтирмаганди. У титраб турган лаблари билан Санжарнинг пешонасидан ўпиб кўйди. Севара суюнганидан қарсак чалиб юборди, у ойисини қучоқлаб олди ва Санжарнинг юзларидан ўпиб:

— Раҳмат! Акажоним, раҳмат! — деб ўзини дадасининг қучоғига отди. Соли ака қизини қучоқлаб, кўзидан чиққан бир-икки томчи ёшни ҳеч кимга билдирмай Севаранинг елкасига артиб олди.

— Дада, энди менга рухсат, бир дуо қилсангиз, — деди Санжар. Соли ака ўғлини узундан-узоқ дуо қилди. Санжар дадасини худди охирги бор кўраётгандек узоқ бағрига босиб хайрлашди.

— Сизлардан Толиб хабар олиб туради, — деди Санжар ва — мени кузатманглар, — деб уйдан чиқиб кетди.

Соли аканинг кўнгли нимадандир гаш эди. Лекин Санжар билан бир кун олдин гаплашиб олгани уни сал хотиржам қиларди.

— Хўш, мени доно қизим, аканг билан қачондан бери сирдошсизлар, қани бир бошдан айтиб бер-чи — деди Соли ака. Севара бўлган ишларни бошидан айтиб берди.

— Толиб акам дегин, ҳа, у ростдан ҳам бу дунёнинг одами эмас, — деб қўйди Соли ака. У Толибнинг қилган ишидан мамнун эди. Ака-сингилни қандай таништиришни билмай юрган Соли аканинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлганди. Лекин бир нарса унинг юрагини эзарди. Шунча яшаб ўгли Санжарга вақт ажратиб у билан дилдан суҳбатлашмаганди.

Ўғлининг кечаги сўзларини аксинча у ўғлига гапириши керак эди. Энг ачинарлиси, ўғлининг оғуга ўрганиб қолганини кечагина билгани-чи. Ўғли айтмаса, умуман билмас экан-да. Ўғлининг ўзи шу йўлга кириб, яна ўзи шу йўлдан чиқиш учун даволангани боришини айтиши-чи. Шунча пайт ота бўлиб қаерда эдим, деб ўзини сўкарди Соли ака. Ўғлининг гиёҳвандлигини ва у даволангани кетаётганини ҳеч кимга айтолмасди. Чунки Санжар бу сир бўлиб қолсин, деб илтимос қилганди. Лекин Санжар ҳамма гапни айтмаганди. Соли ака Санжарнинг ҳаётидаги бошқа гаплардан хабарсиз қолганини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Мумкинми, Каримжон?

— Ия-ия келинг, Мели ака, қайси шамол учирди? Марҳамат ака, — деб ўрнидан туриб қучоқ очиб кўтиб олди Карим Бадалович ҳамкасби Мели акани. Улар қуюқ сўрашишди.

— Каримжон, бу хоналар ҳам, жуда бошқача-ку. Бундай хоналарда ишлаш бизга nasib қилмади-да, — деди ҳаваси келиб Мели ака стулга утираркан.

— Ҳа, Мели ака, иш услублар ҳам бошқача, ҳамма нарса ўзгарди, Худога шукур, яхши томонга. Мустақиллик бир ажойиб кунларни берди-да. Мели ака, ўша даврларда ишлайверган эканмиз-да. Хўш ака, нима қилиб овора бўлиб юрибсиз, ахир чақирганингизда ўзим борардим.

— Қизимни танийсиз Каримжон, у олиб бораётган иш юзасидан келгандим. У баъзи бир маълумотларни тўплаган, сизга албатта кўрсатади, лекин мен сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим, — деди Мели ака.

— Мен ишни судга оширмоқчи бўлдим. Лекин у йигит яшайдиган маҳалла аҳлидан, иш жойидан, ўқиган мактабидан, яна қолаверса, баъзи бошқа мактаб ва меҳрибонлик уйларидан менга хат келиб тушди. Гап бу хатларда ҳам эмас, мен текширувни қайтадан бошладим. Бу ишга участка нозирини ҳам жалб қилганман. Тўғриси айтсам, Толибнинг ёмон йигитлигига ўзим ҳам ишонмай қўйдим. Лекин ўша пайтда унга эҳтиёт чорасини қўллаб турмасам бўлмас эди. Балки бундай иш тутиб хато қилгандирман, деб ҳам юрибман.

— Мен бир куни Тўлқин Маҳмудовичнинг олдига боргандим, у киши ҳам шундай фикрда, лекин шуни аниқ биламанки Толиб қотил эмас, лекин бу ишни ким қилганини аниқ билади. Менинг кўрққан жойим унинг ўзи ўша қотилдан қасос олмоқчи эмасмикан, сиз нима дейсиз, Мели ака?

— Бу гапингиз ҳам тўғри, лекин бу саволингизга уни озод қилсангизгина жавоб топиш мумкин.

— Мен ҳам Тўлқинжоннинг фикрини қизим Ойгулдан эшитдим, у ҳам Толибнинг озод бўлишига қарши эмас. Шунинг учун ҳам бу ишга аралашгим келди.

— Майли Мели ака, яна бир ўйлаб кўраман буни, лекин унинг қамоқдан чиқишига қарши одам бор.

— Йўғ-е, ким экан у? — ҳайрон бўлиб сўради Мели ака.

— Ўзи, ҳа-ҳа ўзи. Нима эмиш, у ерда бошлаб қўйган ишлари чала қолиб кетармиш, — деб кулиб юборди Карим

Бадалович. Мели ака ҳам кулгига қушилди.

— Ҳа, у ердаги ишларидан хабарим бор. Каримжон, у ерга бормаганингизга анча бўлибди шекилли, Толибжон ишларини якунлаб бўлган, — деди Мели ака. Устоз-шоғирд маза қилиб кулиб олишди.

— Хўп майли Мели ака, Ойгул келсин, бугуноқ Толибни чиқарамиз. Ака, сиз менга устозсиз, бир нарсани биласиз, бўлмаса буни мендан сўрамасдингиз, — деб Карим Бадалович Мели акани кўчагача кузатиб қўйди.

Ойгул хушxabарни эшитиб, дадасига раҳмат айтди. Карим Бадаловичдан Толибнинг вақтинчалик озод қилинганлигини эшитгандан сўнг қамоқхонага қандай бориб қолганини ҳам билмай қолди. Тўлқин Маҳмудович боғ томондалигини билиб ўша томонга ўтди. Тўлқин ака қўлида бўёқ идишни ушлаб олиб шийпончани бўяётган экан. Бу шийпончани Толибнинг хонасидаги китоб жавонини ясаган уста ясагани билиниб турарди. Тўлқин ака тўлароқ бўлгани учун, пишиқганча бўёқчилик қилаётганди. Ойгул бу ҳолни кўриб беихтиёр кулиб юборди. Тўлқин ака ҳам унга қараб кулиб турарди.

— Ассалому алайкум, Тўлқин Маҳмудович.

— Ҳа, кел қизим. Мана бўёқчи ҳам бўлдим, — деб бўёқни бир четга қўйиб Ойгулга яқинлашди.

— Хўш, нима янгиликлар, қизим?

— Мана ҳужжатлар, — деб Ойгул қўлидаги қоғозларни Тўлқин акага кўрсатди.

— Охири Каримни эритибсан-да қизим, мана бу ишингга қойилман. Балли, қизим.

— Бунда сизнинг ҳам ҳиссангиз бор, Тўлқин Маҳмудович. Энди Толиб акага рухсатми? Ўзлари кўринмайдилар, — деб турганди ҳамки Толиб қўлида беш-олтита эски тунукаларни кўтариб келиб қолди.

— У тунукаларни қаердан суғурдинг, занғар? — деб бақирди Тўлқин ака.

— Биринчидан, ҳеч қаерни бузганим йўқ, котёлнинг ичида бир четда бекор ётганди, иккинчидан, салом Ойгул,

яхшимисиз, — деб кўлидаги тунукаларни бир четга қўйиб унга қўлини узатди.

— Толиб ака, сизни бу ишлардан озод қилиш вақти келди. Нима дейсиз, кетдикми? — деди Ойгул хурсандлигини яширмай шошилганча.

Толиб нима дейишини билмай бир муддат қотиб қолди. У ҳеч нарса демай, тунукаларни олди-да, шийпончанинг томига чиқди.

— Тўлқин ака, сиз бемалол ишингизни давом эттираверинг, Ойгулхон, сиз анави миҳлардан менга олиб бериб туринг, ишни охирига етказиб қўяйлик.

Толиб болгани олиб тунукани шийпончанинг томига қоқа бошлади. Толибнинг ичидан нималар ўтаётганини ўзи биларди. Томнинг ярми ёпилган ҳам эдики, у осмонга қараб:

— Аллоҳим, кароматингга шукур, берган синовларингга шукур, берган сабрингга шукур, — деб шундай қичқирдики, унинг овози бутун борлиқни тутиб кетгандай бўлди. У томдан сакраб тушиб Тўлқин акани кучоқлаб олди. Унинг кўзи тўла ёш эди. У ёшларини яширмасди. Агар Ойгул бўлмаганда овоз чиқариб йиғлашдан ҳам тоймасди.

— Толибжон, ўелим, йиғла-йиғлайвер, сен йиғлашинг керак, ахир бу тўхматни уч оғи кўтариб юриш ҳамманинг ҳам кўлидан келмайди. Йиғла, — деркан, Тўлқин аканинг ҳам кўзларидан ёш томчиларди. Ойгул, хушxabарни айтганида, Толибнинг индамай ишини давом эттирганини кўриб ўзини йўқотиб қўйганди. Толибнинг овози уни янада ҳаяжонлантирди. Тўлқин ака бўлса Толибнинг ўзини тутишини кўриб, томда турган Толибга қараб, бўёқнинг ҳаммасини бир жойга суртавериш адо қилганди. Тўлқин акани кучаркан, Толибнинг кўзи ўша бўялган жойга тушди ва йиғидан тўхтаб:

— Ака, бўёқ заводингиз борми дейман, — деб хохолаб кулиб юборди. Унга қўшилиб Тўлқин ака ҳам кула бошлади. Уларга Ойгул ҳам қўшилди.

— Тўлқин Маҳмудович, юринг бўлмаса, биз ҳужжатларни расмийлаштирайлик. Толиб ака тайёрланиб

турадилар, — деди Ойгул кулгидан тўхтаб, Тўлқин Маҳмудович Ойгул билан Толибни дарвозагача кузатиб кўйди.

— Ойгул, телефонингизни бериб тулинг, Санжарни чақирайлик, — деди Толиб. Санжарнинг телефони хизмат доирасидан ташқарида эди. У қайта-қайта қўнғироқ қилди.

— Майли, узоқроқда шекилли, юлинг бир такси ушлайлик, олдин бир жойга борамиз, майлими? — деди Толиб Ойгулнинг телефони қайтариб бериб.

Қабристоннинг чеккароқ жойида иккита қабр бошқаларидан ажралиб турарди. Биринчи қабр тоши иккинчисидан каттароқ эди. Биринчи катта қабр тошда «Охиратингиз обод бўлсин, отажон», иккинчисида эса «Охиратингиз обод бўлсин, онажон» деган ёзувлар бор эди. Қабрлар атрофида гуллар ўсиб турарди. Уларнинг яшнаб турганидан ва қабр атрофининг тозалигидан кимдир унга яқиндагина қараб кетгандай эди.

— Ассалому алайкум, отажон! Ассалому алайкум, онажон! Дада, мен сиздан озгина хафа бўлдим. Чунки сиз онамни мендан қизғондингиз. Сиздан ҳам онажон, дадамни шунчалик соғинганмидингиз? — деганча Толиб бир муддат жим туриб қолди. У қўллари билан ота-онасининг қабр тошини силарди.

— Дадажон, онажон, мени кечиринглар, сизларга муносиб ўғилманми, йўқми, билмайман. Дадажон, мени кечиринг, онамни авайлай олмадим. Мен ношудлик қилдим. Онажон, сиз ҳам кечиринг. Сизни соғиндим. Олдингизда айбдорман. Доимо қалбимда — юрагимдасиз, ваъда бераман, сизларга қилолмаган яхшиликларим, ишларим билан руҳингизни шод қиламан. Икки қўлим, қалбим, юрагим ҳамниша дуода бўлади. Юзингизни ерга қаратмайман. Онажон, биладан, сиз ўз жонингизга қасд қилмагансиз, лекин ваъда бераман, қотилингни, албатта, топаман. Дадажон, онамни мен эҳтиёт қилолмадим, сиз эҳтиёт қилинг. Мендан рози бўлинглар. Мендан ховотир олманглар, ахир менинг дўстим бор, Санжарим бор, —

деб қироат билан Қуръон суръаларидан ўқий бошлади. Ойгул Толиб пичирлаб айтаётган гапларнинг ҳаммасини эшита олмаган бўлса ҳам, унинг қабр олдида ҳимоясиз ёш боладай ўтирганини кўриб йиғлаётганди. Эндигина фотиҳа қилишганди, уларнинг ёнига қабристон қоровули келди.

– Ўлганларни Худо раҳмат қилсин, – деди у.

– Ассалому алайкум, амаки, яхшимисиз? – деди Толиб у киши билан қўл бериб сўрашиб.

– Амаки, мана бу ота-онамнинг қабрлари, лекин ёнларидаги чала ковлаб қўйилган лаҳатни кўриб ҳайрон бўлиб қолдим. Бундан уч ойча олдин йўқ эди, менимча. Қабрни олдиндан ковлаб қўйиш яхшимас, деб эшитгандим, – деди Толиб ярим ковлаб қўйилган чуқурни кўрсатиб.

– Ҳа, ўғлим, бу сизнинг ота-онангизнинг қабрларими? Шу уч ойдан бери бир йигит кун ора келиб туради. Мана бу онангизнинг қабр тошларини ҳам биргаликда ўрнатдик. Лекин қизиқиб кўрмаган эканман. Ҳатто унинг исмини ҳам сўрамабман. У сал баджаҳдроқ экан. Қолаверса, келасолиб «Кечиринг, онажон», деб йиғлагани-йиғлаган. Ўша йигит бундан беш-олти кун олдин «Шу ерни банд қилиб қўйинг», деб туриб олди. Кўнгли хотиржам бўлсин деб сал кавлаб қўйдим, у кеча келиб кетганди. Лекин жуда қўли очиқ, танти бола экан, хўв анави трубани кўряписизми, канал томондан тепага тортилган, тепада сув танқис, шунинг учун у уч-тўрт кун уста ишлатиб, ўшани тортиб берди. Эрта-индин насос олиб келиб каналга ўрнатиб бераман, деган. Энди адирнинг тепасига ҳам сув чиқиб қолса, у томонлар ҳам гулга бурканади, Худо хоҳласа. Худо унинг умрини узоқ қилсин, шундай йигитларимиз кўпаяверсин, – деб дуо қилиб қўйди қоровул амаки.

Бу ишларни Санжар қилганди. Буни Толиб сезганди. Ойгул бўлса, бу икки йигитнинг қилаётган ишларини кўриб ҳайрон қолаётганди. Айниқса, Санжар дўстининг ота-онаси қабрини у йўқлигида қараб юргани-чи? Ҳайратланиб турган Ойгулнинг хаёлини Толибнинг гапи бузиб юборди.

– Ўша трубани тортган куни насосни ҳам ўрнатса

ўларканми? — деди норозилик билан. Толиб қоровул билан хайрлашиб, кўча томонга тез-тез юриб кетди.

— Ойгул, яна илтимос, телефонингизни бериб туринг, Салимга кўнғироқ қилай-чи, балки у билар Санжарнинг қаердалигини, — деди Толиб.

Салим ёшлигидан машина жинниси эди. У ёшлигидаёқ «Мен шофёр бўламан» деб ўз касбини танлаб бўлганди. Мактабни битириб ҳайдовчилик курсини тамомлади. Лекин иш топа олмади. Чунки уни олдин ҳеч қаерда ишламаган экансан, деб автобазалар ишга олишмади. Такси паркнинг ёнига ҳам йўлатишмади. Ижарага минай деса, унга ҳеч ким машинани ишонмади, «Бир кориҳол бўлса бити билан тўлайдими», дейишди. Аксига олиб уни армияга ҳам олишмади. Нимасидир ё кам ёки ортиқ эканми? Аммо бир куни яп-янги Нексияни миниб, маҳалла гузарига келганида ҳамманинг оғзи очилиб қолди...

...Толиб уйи олдида машинанинг капотини очиб қараб турганди, Салим келиб қолди.

— Ҳа, Толиб ака, яна юрмайман, деяптими? Келинг, мен бир кўрай-чи — деб машинани ковлаб кетди.

— Шу, Толиб ака, Санжар акага айтсангизку, янги Тикоми, Нексиями олиб беради, қачонгача шу эски жигулини қалдиратиб юрасиз, — деб қўшиб қўйди Салим.

— Ука, бу менга отамдан мерос, қолаверса, бунинг бир қилиғи ёқади менга, дадам уйдан чиқиб кетаётганларида шунақа, юргиси келмасди. Уйга келаётганларида ҳеч бузилмасди. Мана, ўша ҳунарини қиляпти-да, — деб кулиб қўйди Толиб.

— Ўзинг-чи, ўзинг ҳалиям уни-бунинг машинасини бир минай, деб юрибсанми?

— Э ака, тажрибанг йўқ деб ишга олишмаса, армия ҳам тагини еб турибди, бирор институтга кирай десам калламда машинанинг запчастидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Россияга кетаймикан, деб турибман. Уйда дадамнинг топганлари ва

онамнинг тикувчиликдан тушган пулларига қозон қайнатиб турибмиз, бир ёқда сингиллар бўйи етиб қоляпти, ўзим ҳам уйланишим керак, шунақа гаплар. Мана энди ҳам юрмаса, ўзим елкамда ишхонангизга ташлаб қўяман, ҳеч бўлмаса кира ҳақи берарсиз, — деб машинанинг капотини ёпди Салим. У Толибга қараб кулиб турарди.

— Менга қара Салим, Россияни қўйиб тур. Эртага эрталаб ишхонамга ўтгин. Гап бор сенга, — деди Толиб машинасига ўтираркан. У калитни бураганди, машина юриб кетди. Салимга раҳмат айтиб, Толиб ишига кетди.

Толиб Санжарнинг баъзида ичиб олиб машина минишидан хавотирда юрарди.

— Санжар, дўстим, бир иш қилсак, агар хўп десанг, фирмамизга битта хизмат машинаси олсак, биз йўқлигимизда ишхонанинг баъзи ишларига яраб турарди, қолаверса, битта ишчи ўрни яратган бўлардик, кейин ўзинг ҳам баъзида машинангни унга-бунга миндириб юрасан, нима дейсан, — деди Толиб. Санжарга бу гап ёқиб тушди. У Толибга кўп марта машина олиб берай, эски машинани қачонгача миначасан, деб айтганди.

— Жуда яхши бўларди, сен ўзинг ҳам миначардинг. Тўғрими? — деди Санжар ўрнидан туриб.

— Мен ўзимга деганим йўқ.

— Хўп, сени ташийди дўстим, — деди Санжар қовлиқиб. Ҳозир Санжарга гапиришнинг фойдаси йўқлигини билиб, Толиб «Бўлди», деб қўя қолди. Санжар эртасигаёқ янги Нексия олиб келиб, офис олдига қўйди.

— Мен сенга янги Нексия дегандимми, — деди Толиб ажабланиб.

— Ҳа, нима бўпти, бизнинг бошқалардан қаеримиз кам. Ахир биз ўзимизнинг пулимизга олдик-ку. Аммо баъзи бюджет ташкилотларининг машиналари олдида бу бир оддий Нексия холос. дўстим, — деб калитни Толибга берди. Санжар ўзида йўқ хурсанд эди. Чунки бу машинада дўсти юради деб ўйларди. — Энди бир ҳайдовчи топ, — деб офисга кириб кетди.

Салим шу-шу ишли бўлиб кетди.

Сал ўтмай тўладан келган юмалоққина йигит машинада келиб қолди. У кела солиб Толибни қучоқлаб олди. У ўзида йўқ хурсанд эди.

— Толиб ака! Қачон чиқдингиз, ахир ўзим сизни бу ерга олиб келардим-ку, ака.

— Раҳмат, Салим ўзинг яхшимисан? Уйлар тинчми? Бошлигинг кўринмайди? Қаердалигини биларсан.

— Санжар акамни уч кундан бери кўрмайман. Ишхонага келмай қўйдилар, уйларига ҳар куни эрталаб ўтаман, ҳозир ҳам ўша ердан келяпман. Санжар аканинг қаердалигини Фарида опа билмас эканлар. Узоқроққа борсалар мен билан борардилар. Билмадим яна, йўқлигингизгами, Санжар акага бир гап кам, икки гап ошнқча, яримта гапни тополмай юрувдим, умуман ғалати бўлиб қолганлар. Қолаверса, мен асосан Севарани ишга ташидим. Санжар ака шундай қил дегандилар. Шундай юрибман ака. Эгаси йўқ қўйдек, нима қилишни билмай, — деди Салим.

— Майли, Салим кетдик. Ойгулхонни ҳам анча уринтириб қўйдик. Ҳозир ресторанга борайлик, балки ўша ердадир, баҳонада Ойгулхонни озгина меҳмон қилиб, кейин уйларига кузатиб қўямиз, — деди Толиб.

Толиб уйига боргиси келмаётганди. Улар ресторанга киришганда, бу ерда байрам бўлиб кетди. Ҳамма ишчилар Толибнинг чиққанидан хурсанд бўлиб, уни бирин-кетин қучоқлашарди. Лекин Санжар бу ерда ҳам йўқ эди.

Санжар билан Толиб янги фирма очиб, унга «Икки дўст» деб ном қўйиб, ишлари бароридан келиб юрганди. Асосан савдо билан шуғулланиб, шаҳардаги катта супермаркетни сотиб олишганди. Соли акадан ажраб чиқиб ишлари яхши юришиб кетди. Икки ёш катта-кичикнинг оғзига тушиб қолган даврлар эди. Бир куни Санжарнинг онаси ишхонасига бир қиз билан кириб келди. У Санжарга яқин дугонасининг жияни эканини, институтга

киролмагани сабабли бир йил шу ерда ишлаб туришини айтди. Санжар онасининг райини қайтаролмай, майли котибалик қилиб тура қолсин, деб уни ишга олганди. Лекин бу мийиғида кулиб турган қиз ажал уруғуни тарқатиб юрвчи шайтонлигини Санжар ҳам, онаси ҳам билмаганди. У қиз биринчи кунданоқ Толибга ёқмаганди. Лекин Санжарнинг онаси айтгани учун қаршилик қилмаганди. Бу тулки терисини кийиб олган қиз разил ниятини амалга ошириш учун ҳеч нарсадан қайтмасди. Санжарни ўз сиртмоғига илинтириш унинг учун унча қийин бўлмади. Санжар Толибдан яширинча йўқ бўлиб қоладиган одат чиқарди. Ўшанда у кунини ўша нияти бузуқ билан ўтказарди. Санжарга уйқу дори бериб, аста-секин оғуға ўргатиб олди. Нияти амалга ошгандан сўнг Аҳмад деган кимса билан таништириб ўзи кўздан ғойиб бўлди. Санжар энди оғуни Аҳмаддан олиб турадиган бўлганди. Бир куни Аҳмадни қидириб борганида, Неъмат билан танишганди. Ўшанда Неъмат унга мурувват кўрсатиб, озгина оғуни текинга бериб Санжарнинг кўнглини олмоқчи бўлганди. Кейинчалик Санжар улар билан ноилождан учрашиб турадиган бўлди. Толиб дўстининг гиёҳванд бўлиб қолганини кейинроқ билди. Кўп марта уни даволанишга даъват қилди, лекин уддасидан чиқа олмади. Санжар ундан беркитиқча барибир истеъмол қиларди. Толиб икки киши учун жон-жарди билан ишларди. Санжар билан кундузи иш ҳақида гаплашса бўларди, лекин иш тугагандан сўнг у билан суҳбат қуриш бефойда эди.

Толиб Санжарга масалани кўндаланг қўйиб даволанишга кўндирди. Санжар аста-секин гиёҳвандликни ташлаб, албатта, бирор ерга бориб даволанишга ваъда берди. Ўша кунларнинг бирида икки дўст пойтахтдан уйга қайтишаётганди. Санжар бир катта спорт сумкани машинанинг орқа ўриндиғига қўйди.

— Бир танишимники, ўзининг иши чала битибди, катта сумкани кўтариб юрмай, эртага борганимда қайтариб оламан деди, — дея Санжар рулга ўтирди.

Толиб Санжарнинг бу ишига аҳамият бермади. Лекин Санжарнинг ўша таниши орқаларидан бошқа машинада кузатиб келаётгани уларнинг хаёлига ҳам келмаганди. Санжар Толибни уйига ташлаб қўйиш учун машинани унинг уйи томон ҳайдади. Толибларникига етиб келишганда бир машина уларни панароқда кузатиб турарди. Санжар кетмоқчи бўлганди. Толиб уни тўхтатиб, машинадан сумкани олиб, Санжарни ҳам ўзи билан эргаштириб уйига олиб кирди.

— Санжар, сумкада нима борлигини ростдан ҳам билмайсанми? Кўнглим гаш, кел, очиб кўрайлик-чи, — деди Толиб.

Санжар ҳам қизиқиб сумкани очди. Унинг ичида ҳар хил аёллар кийимларига ўраб қўйилган героин моддаси бор эди. Унинг оғирлиги бир килодан ошдиқ эди. Икки дўст ҳайратдан қотиб қолишди.

— Вой аблаҳ, ифлос, мараз — деди Санжар.

— Бу ўша, мен бир-икки марта сен билан кўрган одамникими? — деди Толиб.

— Нима қилгани бу, номард, аблаҳ, — дея сўкинарди Санжар ўзини қўйгани жой тополмай.

— Кўряпсанми дўстим, уларга сени ёки мени тақдиримизнинг қизиги йўқ. Улар билишган, сени машинангни постларда текшириб ўтиришмайди. Постдагилар бизни ҳалол савдогарлар, дейишади. Кел, дўстим, яхшиси, бунни йўқ қиламиз, — деди Толиб оғунни қўлига олиб.

— Асло, бу нарса билан шуғулланадиганлар хавфли бўлишади, ҳеч нарсадан қайтишмайди, ўзимизга душман орттирмайлик, эгасига қайтариб, кейин таъзирини берамиз.

— Дўстим, бу оғу тарқаса қанча одамни заҳарлашини биласанми, сенинг пулинг, ишинг бор, гоҳ-гоҳ олиб нафсингни қондираяпсан, пули йўқ гиёҳванд одам ўлдирришдан тоймайди. Қанча оилалар бузилади. Қанча етим ва ногирон болалар туғилади, дўстим. Ҳамма гапингни қилганман, лекин узр, бу сафар билганимдан қолмайман.

Улардан кўрқадиган жойим йўқ, — деб сўзида қаттиқ туриб олди Толиб.

Толиб ҳовлиларининг орқа томонидан ўтган анҳорга заҳри қотилни ташлаб юборди. Толиб билан Санжар кўчага чиқишганда ҳалиги машина секин юриб кўздан ғойиб бўлди.

Санжар эрталаб ишхонасига эртароқ бориб нима қилишга ҳайрон бўлиб ўтирарди. Ахир у Неъмат дегани яхши одам эмас эди. Бундай иш билан шуғулланувчиларга одамнинг ҳаёти ҳеч нарса эмаслигини Санжар яхши биларди. Агар Толибнинг қилган ишини улар билишса, дўстининг ҳаёти хавф остида қоларди. У ҳар хил хаёллар билан ўтирганди. Эшик очилиб Неъматнинг гумаштаси Аҳмад кириб келди.

— Салом Санжарбек, мен Неъмат аканинг омонатига келгандим, — деди диванга ўтириб.

— Менга қаранг, Аҳмад ака, ўша нарса неча пул туради? — деб сўради Санжар.

— Аёлларнинг арзимаган лаш-луши-ку, уни нима қиласиз Санжарбек, — деди Аҳмад айёрона қараганча мийиғида кулиб.

— Аҳмад ака, Неъмат ака номарднинг ишини қилди. Сиз менинг бундан хабарим йўқ, деманг фақат. Мен ёш боламасман. Агар ўша нарса билан ушлашганида қамалиб кетардим. Бориб ўша шеригингизга айтинг, мен номард эмасман, ўша нарсани ўзим оламан, фақат пулини икки бўлиб бераман. Кўнмаса нарсасидан умидини узаверсин, — деди Санжар қатъият билан.

— Санжарбек, бу гапларни унинг ўзига айтинг. Менга у нарсанинг ўзи керак, мана бу хизмат ҳаққингиз, — деб чўнтагидан бир пакетчани чиқариб унинг олдига ташлади.

— Менда бундан бир килодан ошиғи бор, бу эҳсонингизга зор эмасман, — деганча Санжар Аҳмад берган сарафан пакетчани унинг чўнтагига тиқиб қўйди.

— Хўп яхши, гапингизни айтаман. Лекин нотўғри иш қиляпсиз Санжар, — деб у зарданамо хонадан чиқиб кетди.

Санжар оғуни сотиб оламан, деб ўзини ҳам, Толибни ҳам бу аблаҳлардан қутқармоқчи бўлганди.

Сал ўтмай Санжарнинг телефони жиринглади. У Неъмат эди. Санжар у билан гаплашиб, пулнинг бир қисмини ҳозир, қолганини уч-тўрт кунда тайёрлаб беришга келишиб олди. Санжар иш осон битганига хурсанд эди. Пулни бўлса дадасидан қарз олиб туриши аниқ эди.

Неъмат ўша куни пулнинг ярмини олиб, қолганига беш-олти кунда келишини айтди. Лекин у иблис кўнглига бошқа нарсани тугиб қўйганди. Бу икки иблис Санжар ва Толибни кузатиб, Толибнинг уйда йўқлигидан фойдаланиб, унинг уйига орқа эшикдан киришга ва сумкани олиб чиқишга келишишганди. Толиб ўша куни ишхонага эртaroқ кетди. Ўшанда соат эрталабки 4:30 эди. Ишхона омборига юк олиб келаётган машина ўша пайтда етиб келганди. У онасига юкни тушириб олиб, қайтиб келишини айтиб шошилиб чиқиб кетганди. Соат 5 ярим 6 ларда Меҳри опа ўғлининг келишига қуймоқ қилиб қўяй деб турган эди. Телефон кўнғироғи чалиниб қолди.

— Меҳрихонмисиз? — деди гўшакдаги эркак кишининг овози.

— Ҳа, Меҳрихонман, кимсиз? — деб сўради Меҳри опа.

— Биз сизнинг турмуш ўртоғингиз билан биргаликда ишлаганмиз. Узр, маҳалла гузарига чиқолмайсизми? Бир омонатни бериб кетишим керак эди.

Меҳри опа эрини соғинганиданми ёки эрининг бундай танишлари баъзида келиб туришганигами, эшикларни ҳам беркитмай, шошилганча фартугини ечиб, кўчага чиқиб кетди. Ногаҳон қатиқчининг чинни косасини олиб чиқиб, супага қўйиб қўяй, деб орқасига қайтди.

Телефондаги овоз Неъматнинг овози эди. Бу одам қиёфасидаги иблислар ҳовлига орқа эшикдан кириб келишганди. Меҳри опа қайтиб кирганида ҳовлисида бу икки бегона эркакни кўриб, ҳайрон туриб қолганди. У бир нарса дейишга ҳам улгурмади. Аҳмад ёнидан пичоқни олиб, пичоқнинг банди билан Меҳри опанинг орқа миясига

туширди. Ҳушидан кетган Меҳри опа ерга гурс этиб йиқилди. Бу разолат батқоғига ботган икки аблах Меҳри опани кўтариб, қазноқ томон олиб киришди. Қазноқда Толиб эҳсон қилганда қўйни сўйиб осган арқон шипда осиглиқ турганди. Неъматнинг кўзи арқонга тушиб:

— Арқонни бўйнидан ташла, — деди Аҳмадга. Шу пайтда Меҳри опа сал ўзига кела бошлаганди. Бўйинига тушган дорда у ўзининг қотилларига қараганча питирлай-питирлай жон берди. Улар эски супурги билан оёқ изларини супуриб, хотиржам сумкани олиб, орқа эшикдан чиқиб кетишди.

Санжар ҳар куни ўтиб кетатуриб Меҳри опадан хабар олиб турарди. Толибнинг эртарақ кетганини билган Санжар ўша куни ҳам одатдагидек кирганди. У кирганида Меҳри опа эндигина телефонда гаплашиб бўлганди. У опа билан тез-тез сўрашиб чиқиб кетди. Ўшанда қатиқчи хотин келаётганди. Шунда Санжарни кўрганди. У яна бир кишига сут қуйиб бераётгани учун Меҳри опанинг кўчага чиққанини кўрмай қолганди. Меҳри опанинг ўлиmidан сўнг Неъмат ҳам, Аҳмад ҳам кўринмай қолишганди. Бу қотилликда кимнинг қўли борлигини икки дўст яхши билишарди. Уларга ўзлари жазо беришга аҳд қилишганди. Лекин онасининг ўлимида Толибни айблашлари уларнинг хаёлларига ҳам келмаганди. Толибни вақтинчалик қамашгандан сўнг Санжар шу уч ой мобайнида якка ўзи ўша икки иблисни қидирганди. Ниҳоят, Неъматнинг ўзи Санжарга қўнғироқ қилиб заҳри қотилнинг ярим пулини сўради. Санжар Меҳри опанинг ўлимида ўзини айбдор сезиб, бу ишга Толибни аралаштирмай, улардан ўзи қасд олмоқчи эди.

Толибнинг хаёлидан ҳар хил фикрлар ўтарди. У Санжардан хавотир олиб, балки ҳозир келиб қолар, деган умид билан ресторанда ўтирарди. Ойгул Толибни олиб чиққанидан хурсанд бўлиб, ундан гоҳ уялиб, гоҳ хижолат бўлиб дастурхонга қўйилган таомлардан еб ўтирарди. Салим

ҳам хурсандлигини яширмай, Толибнинг олдига ҳали уни, ҳали буни қўйиб меҳрибонлик қиларди. Толиб билан Ойгул ресторанда анча ўтиришди. Толиб уйига, маҳалласига боргиси келмаётганди. Одамлар нималар дейишмади экан у тўғрисида, бу бўйнидаги тухмат билан маҳалладошларининг юзига қандай қарарканман, деб ўйларди.

— Ойгул, зериктириб қўймадимми? — деди Толиб.

— Йўқ, нега энди, яхши ўтирибмиз, раҳмат — деди Ойгул.

— Санжар бўлганда яна яхши бўларди, қаерда юрибди экан? — деб қўшиб қўйди Санжардан хавотирланганча.

— Ҳа, майли кеч ҳам бўлиб қоляпти, сиз ҳам уйингизга боринг, сизни чарчатиб қўйдим. Ойгул, кетдик, — деди Толиб.

Толиб уйда уни нима кутаётганини хаёлига ҳам келтирмасди. Толиб ноиложликдан Салимнинг машинасига ўтирди. Уйга келишганда кеч кириб қолганди. Кўча эшиги қия очиқ эди. Ҳайрон бўлиб ичкарига кирганда, ҳовлиси тўла одам экан. Ҳаммалари Толибга билдирмай уни ҳайрон қолдириш учун келишганди. Кўни-қўшнилари, Толибни билган маҳалладаги каттаю кичик ошна-оғайнилари ва маҳалла оқсоқоли Қурбон ота, Файрат милиционер, яна Тўлқин Маҳмудович ҳам шу ерда эди.

— Толиб ака, сиз ёлғиз эмассиз. Мана, ваъдамнинг устидан чиқдим, Қурбон ота, — деб Ойгул Қурбон отага юзланди. Толиб ўзида йўқ хурсанд эди. У бирин-кетин ҳамма билан сўрашиб чиқди.

— Раҳмат қизим, фақат менинг номимдан эмас, бутун маҳалламизда яшовчилар номидан сенга раҳмат қизим, — деди Қурбон ота унинг пешонасидан ўпиб.

— Ҳа, бундай аҳил маҳаллада вояга етган бола бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, — деди Тўлқин Маҳмудович. Толибни кўргани, табриклагани келаётганларнинг кети узилмасди. Толиб ҳаммаларини кутиб олиб, ҳеч кимнинг кўнглини оғритиб қўймаслик учун кўзи тўла ёш билан ҳурматларини ўрнига қўйиб кузатиб қўярди. Беихтиёр

дадасининг гаплари ёдига тушди. «Ўғлим, эккан яхшилик дарахтингнинг мева бериши қийин бўлиши мумкин, уни мева бермади, деб кесиб ташлама, мевасидан ейиш сенга насиб қилмаслиги ҳам мумкин, аммо фарзандларингга ўша мевадан ейиш, албатта, насиб қилади».

— Дадажоним, онажоним, мана, сизнинг яхшилик дарахтингиз мева берди, раҳмат меҳрибонларим, — деб кўнглидан ўтказди Толиб.

— Толибжон ўғлим, ота-онанг маҳалламиз учун кўп хизмат қилишган, қолаверса, ўзинг ҳам яхши ишларинг билан эл оғзига тушяпсан. Биз сени ёлғизлатиб қўймаймиз ўғлим, бошингни тик тут, сен бунга лойиқсан, — деб Қурбон ота Толибни қучоқлаб хайрлашди.

— Ука, энди менга ҳам рухсат, дўст бўлиб қоламиз деган умиддаман, — деди Тўлқин ака Толибга қўлини узатиб.

— Ака, хўл десангиз, ота-боладай бўлиб қолсак, эшигим сиз учун ҳамиша очиқ, — деб Толиб Тўлқин акани қучоғига олди.

— Ҳамма ҳам сенга ўхшаб мард, танги бўлса эди, — деди Файрат милиция ҳам қучоғини очиб.

Ҳамма яхши ниятлар айтиб бирин-кетин кетишди.

— Но, та синглим, сенга ҳам раҳмат, йўқлигимизни билинтирмай уйимизга қараб турганинг учун.

— Қўйсангиз-чи, Толиб ака, ахир сизни мен акам деганман-ку, бу оддий сингиллар қиладиган иш-ку. Бундай кейин ҳам шундай бўлиб қолади, акажон. Майли, мен чиқай, ойим хавотир олмасинлар, — деб Ноила ҳам чиқиб кетди.

— Ойгулхон, бу сизнинг ишингизми? — деди Толиб Ойгулга қараб.

— Йўқ, мен Қурбон отага эрталаб кўнғироқ қилиб, бугун олиб чиқаман дегандим, холос.

— Раҳмат сизга Ойгул, анча кеч бўлиб қолди, уйингиздагилар хавотир олиб ўтиришгандир, сизни Салим ташлаб қўяди. Салим, Ойгулни ташлаб, сен ҳам уйингга

бор. Қолган гапларни эртага гаплашамиз, — деди Толиб.

— Э, уч ойдан бери олаётган маошим томоғимга тиқилиб турибди. Хоҳласангиз, сиз билан қолишим ҳам мумкин, — деди Салим кулиб.

— Яхши Салим, ҳали сен билан кўп иш қиламиз, лекин бугун ўзим ёлғиз қолмоқчиман. Эртагача хайр, Ойгулхон. Албатта эртага учрашамиз, — деб Толиб уларни кузатиб кўйди. У ҳовлининг ўртасидаги сўри устига бир кўрпачани ташлаганча қотиб ухлаб қолди.

Толиб юзига тушган куёш нуридан уйғонганида, Салим ошхонада нималардир қилиб юрганди. Ҳовлига сувлар сепилган, ҳаммаёқ саранжом-сарихшта эди.

— Толиб ака, уйғондингизми? Роса маза қилиб ухлаб ётган экансиз, безовта қилгим келмади, — деб кўлидаги қовурилган тухумни дастурхонга кўйди Салим.

— Салим, соат неча бўлди?

— Соат ўн ярим, ака. Кўшни қизча супуриб, сувларни сепиб, чиқиб кетди, мана қатиқ, қатиқчи хотин ташлаб кетдилар. Мана бу қуймоқни кўшни қизнинг ойиси чиқарибди. Менинг қўлимдан келгани шу, тухум қовурдим. Қани туринг, сиз ювиниб чиқинг, мен иссиқ чой дамлайман, — деб ошхонага кириб кетди Салим.

— Санжарнинг уйига кирмадингми? — деб сўради Толиб ўрнидан туриб.

— Кирдим, оналари келмади дедилар, — деди ошхонадан бақирганча Салим.

Толиб ювиниб, кийимларини алмаштириб, дастурхонга келиб ўтирди. Салим билан нонушта қилишди. Толиб Санжарнинг йўқлигига, қаёққа боришни ҳам билмай гаранг эди.

— Ака, Санжар ака қаерда бўлишлари мумкин экан-а, — деб сўради Салим Толибнинг ичидагини топиб.

— Билмадим ука, ҳозир Соли акани топсак, балки у киши бирор нарса биларлар, кетдик, — деб дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди Толиб. Эшикни беркитиб энди машинага ўтирмоқчи бўлиб ҳар доимгидай кўча эшиги

томон қараган эди ҳамки, эшик олдида Меҳри опа оппоқ кийимда қўлларини фотиҳага узатиб, уни дуо қилиб кузатиб турганди. Толиб бу ҳолдан сал узини йўқотгандай бўлди.

– Тўхта Салим, – деди Толиб ҳаяжонланиб. У қотиб турганча, онасининг сиймосига қараб турарди. «Онажон», деди ногаҳон. Салим Толибнинг дарвозага тикилганча нималардир деганини англай олмай ҳайрон бўлиб турарди.

– Кетдик! – деди Толиб машинага ўтириб.

– А-к-а... ким билан гаплашдингиз, – деди Салим.

– Онам билан, ука! У киши ой бориб омон қайт дедилар, кеч қолиб кетма, хавотир оламан дедилар. – деди Толиб хотиржам.

– А... шундайми? – деб машинани ҳайдаб кетди Салим ажабланганча.

– Севараларнинг уйига ҳайда, балки Соли ака ўша ердадир.

– Балки, балки ҳам гапми, аниқ ўша ердалар, – деб хурсанд бўлиб кетди Салим.

– Ҳа, Салимжон, севиниб кетдингми?

– Йўқ ака! Севарани дадаси... ҳалиги... аниқ... ўша ерда... дейман-да, – деб каловланиб қолди Салим.

– Ҳа, Салим, чайналасан, нима гап!?

– Ҳе гап йўқ, Толиб ака, тинчлик.

Салим Севарани яхши кўриб қолганди. Лекин буни ҳеч кимга айтолмасди. Нима қилишини билмай ёрилиб кетай деб юрганди. Толиб Салимнинг Севарага бефарқ эмаслигини билиш учун:

– Севаранинг ҳам бўйи етиб қолди, ёши ўтмай турмушга бериш керак. Санжар бўлса йўқ, – деб атайин унинг юрагига гулгула солди.

– Энди, ўн тўққизга ҳам кирмади-ку! Нега ёши ўтади, бир ёқда олийгоҳни битириши керак, – деди Салим шошилиб. Салим хавотирга тушиб қолди. Чунки Толиб Севарани эрга берамиз деса, бунга Соли ака ҳам, Санжар ҳам қаршилиқ қилишмасди. Буни Салим яхши биларди. Салим жаҳли чиқаётганини аранг билдирмай келаётганди.

У Севарани икки кундан бери кўрмаганди. Ҳозир баҳонада учрашаман, деб ўйлаганди. Улар етиб келишганда Толиб Салимга қараб:

— Сен ҳозир Мўмин аканинг олдига борсанг, пул бериб юборади, ўша пулни олиб келгин, — деди. Салимнинг вой-дод дегиси келганини Толиб сезиб турганди. Салим Севарани жуда кўргиси келганди. Салим «Хўп» деганча машинани учириб миниб кетди.

Толиб Севараларнинг уйига кирганида Севара суюнганидан унинг бўйнига ослиб олди.

— Акажон, қачон чиқдингиз, қўйиб юборишдими? Аяжон, Толиб акам эканлар, келақолинг, сўрашинг, — деди. Севара ўзида йўқ хурсанд эди. Муниса ая Толибни бир-икки марта узоқдан кўрганди.

Унинг хонздонига бахт олиб кирган, қизини акалик қилган бу йигитни самимий кутиб олди. Севара дадасига кўнғироқ қилиб Толибнинг келганини айтди. Сал ўтмай Соли ака уйга кириб келди. Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Соли ака аёлларнинг хонадан чиқиб туришларини сўраб, илтимос қилди.

— Ўғлим, жуда яхши бўлди, эсон-омон чиқдинг, — деди Соли ака.

— Ака, Санжарнинг қаердалигини билмайсизми?

— Аниқ бир жойни айтолмайман, чунки қаердалигини менга ҳам айтмади. У фирмангларнинг биринчи имзосини менга ўтказди ва Толиб чиқса бирга ишлаб турунглар, мен даволаниб, албатта, қайтаман, мени қидириб юрманглар, деди. Бир томондан хурсанд бўлдим, ўғлим. Мен сенинг хабаринг бўлса керак, деб ўйлагандим. Бир томондан хотинини уйига кетказиб юборибди. Қолаверса, машинасини ДАНдан ҳам ҳисобдан чиқариб сотиб юбораман, келиб бошқасини оларман, деди. Ўтган куни шу ерда учрашгандик, шу ердан чиқиб кетди, — деб Соли ака ҳам хавотирга тушиб қолди. Толиб Соли ака ҳам ҳеч нарсадан хабари йўқлигини билиб, унинг кўнглини хотиржам қилиш учун:

— Соли ака, сиз хавотир олманг, менга бу гапларни айтганди, лекин мен чиққандан сўнг кетади, деб ўйлагандим. Майли, яхши бўлибди, ишқилиб даволаниб қайтса бўлди, — деди Толиб. Ичида эса Санжар Неъматни топган бўлса, ўша ерга кетган бўлмасин-да, деб ўйларди.

— Соли ака, бўлмаса эртадан ишни бошласам, бугун бир-икки борадиган жойларим бор эди.

— Майли, ўғлим, фирма сизларники, хоҳласанг, эртагаёқ сенинг номингга ўтказамиз. Ўзимнинг ишим етарли. Ҳа, ўғлим, сенга миннатдорчилик билдиришимга рухсат бер. Икки ака-сингилни учраштириб кўп савоб иш қилдинг. Қолаверса, ўғлимнинг сендек дўсти борлигидан жуда хурсандман. Худодан сенга узоқ умр, бахт тилайман, ўғлим, раҳмат. Сизларни дўстлигингизга кўз тегмасин. Мендан нима ёрдам керак бўлса, тортинмай сўрайвер, ўғлим. Отангинг ўрнини босолмасам ҳам сени ўз ўғлимдек кўраман.

— Раҳмат, Соли ака, мен ҳам сизни ўз отамдек кўраман, демак, ишни давом эттирамиз, хўп десангиз, эртага бизнинг офисда учрашсак, қиладиган ишларимизни режалаштириб олардик.

Толиб гапини тугатмаган ҳам эдики, эшикнинг кўнғироғи чалиниб қолди. Толиб, «Мен, ҳозир», деб эшик томон каридорга чиққанида Севара эшикни очмоқчи бўлиб турганини кўрди.

— Сен кўявер, бу Салим бўлса керак, мен ўзим очаман, — деб эшикни очди.

— Мана ака, олиб келдим, — деди овозини кўтариб Салим.

— Яхши, машинада ўтириб тур, ҳозир чиқаман, — деб эшикни тақ этиб беркитди Толиб. У Севарага қараганди, қиз ерга тикилганча кўзининг чети билан Толибга жилмайиб турганди.

— Сал туриб Салимга телефон қилиб қўйсанг, яхши бўларди. Бир нима зарур гапи бор, шекилли, — деди Толиб. Бу гапни эшитиб Севара югурганча хонасига кириб кетди.

Толиб Соли акадан рухсат олиб, улар билан хайрлашиб, машинага ўтирди. Салимнинг қовоғидан қор ёғарди.

— Ҳа, Салим учиб бориб-келдингми, дейман.

— Мана пул, яна керак бўлса, ресторандаги хонадаги сейфда ҳам бор экан, мана сейфнинг калити, Санжар акам бериб кетибдилар, — деди Салим.

— Хўп, яхши, Ойгулнинг ишхонасини биласанми? — деди Толиб. Салим жавоб бермоқчи бўлиб турган эди телефони жиринглаб қолди. У телефонини қулоғига тутди-да:

— Албатта, акахон, билмай ўлибманми, — деб машинани юргизди. У телефон қўнғироғидан хурсанд бўлиб кетганди.

— Кетдик ака, ҳозир Ойгул опанинг олдига олиб бораман — деб машинани тезда ҳайдаб кетди.

— Ҳа, Салим сигиринг туғдим, — деди Толиб.

— Ҳа, ойим қўнғироқ қилдилар, — деди кулиб.

— Ўғилми, қизми? — деб Толиб ҳам кулиб юборди. Салимга Севара қўнғироқ қилганди.

Адвокатурага боришганда Ойгул тушликка чиқмоқчи бўлиб турганди.

— Бугун тушлик мендан, — деди Толиб Ойгулга машинанинг эшигини очиб.

— Раҳмат, Толиб ака, қандай бўларкин, — деди Ойгул.

— Қанддек бўлади, ҳозир Салим бизни шахримизнинг энг зўр ресторанига олиб боради, тўғрими Салим?

— Албатта, — деди Салим ва тўғри ўзларига таниш бўлган ресторанга олиб келди. Салим уларни хоналаригача кузатиб қўйиб, ўзи ҳам кирмоқчи бўлиб турганди, Толиб Салимга қараб:

— Ойгулхон, Салимга суюнчи беринг, унинг сигири туғибди, — деди кулиб. — бориб хабар олиб келмайсанми, — деб қўшиб қўйди.

— Хўп ака, бораман-у келаман, — деб кулганича хонадан чиқиб кетди.

— Ростданам сигирлари туғибдими, — деди Ойгул қизиқиб.

– Ҳа, ҳозиргина ойиси телефон қилганди, – деди Толиб мийиғида кулиб.

Толиб ресторандаги иш юритувчи йигитни чақирди.

– Ука, бу киши менинг энг яқиним ва халоскорим, азиз меҳмоним, топган-тутганингизни олиб келаверинг, – деди. Бу хонада икки дўстдан бошқа ҳеч ким ўтирмаслигини хонадаги жиҳозлардан билиб олса бўларди. Иккита кресло, битта стол, сейф, бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Толиб бурчакда турган сейфнинг олдига бориб, уни очди. Сейфнинг ичида битта файл папка, ичида ресторан Толибга ўтганлиги ҳақидаги ҳужжат турганди. Устида конвертда хат ҳам бор эди. Унинг устига «Туғилган кунинг билан, Толиб!» деб ёзиб қўйилганди, холос.

– Ойгул, Санжар ахлоқнинг қилган ишини қаранг, – деб Толиб уларни Ойгулнинг олдига ташлади.

– Мен ресторан сизга ўтганини билардим. Санжар ака айтгандилар. Лекин мени хижолатга қўйдингиз. Ахир бугун туғилган кунингиз-ку, тўғрими?

– Ҳеч қиси йўқ, Ойгул, хижолат чекманг, дадам вафот этганларидан кейин бу кунни мен, онам ва Санжар билан нишонлардим. Улар менинг энг яқинларим. Энди сиз ҳам менинг энг яқинимсиз, насиб қилса, энди бу кунда ҳар йили бирга бўламиз, албатта, қарши бўлмасангиз.

Эшик очилиб официант йигитлар кириб стол устини ҳар хил таом ва ичимликлар билан тўлдириб ташлашди. Улар ҳам янги бошлиқларини табриклаб, хурсандликларини айтишди. Ойгул ҳам анчадан бери бундай самимий инсонлар билан ўтирмаганди. У Толиб билан эски қадрдонлардай мазза қилиб суҳбат қуриб, дилидаги баъзи гапларни ҳам айтиб олди. Ойгул Толибни чин юракдан табриклади. Унга бахт-саодат, узоқ умр тилади. Ойгул нимагадир бу ўтириш ҳечам тугамаслигини хоҳларди. Толиб ҳам Ойгулга миннатдорчилик билдирди. Уларнинг ўртасида қандайдир илиқлик пайдо бўлаётганди.

– Толиб ака, хатни ўқимадингиз-ку, – деди Ойгул конвертни кўрсатиб. – Ўқигим келяпти, лекин у ахлоқ

менга ҳеч хат ёзмаган, тўғриси айтсам, унинг ўзини кутяпман, — деди Толиб.

Ҳа, Толиб Санжарни кутарди. Ҳозир эшик очилади-ю Санжар кириб келади, деб ўйларди. Шунинг учун хатни очгиси келмаётганди. Шу пайт бирдан эшик очилиб Салим кириб келди. Унинг ранги оқариб кетганди. У аранг нафасини ростлаб:

— Ака-ака, ҳалиги мен.. мен... Севара... Севара... билан...

— Салим, ўзингни бос. Нима гап, секин, хотиржам, бошидан гапир, — деди Толиб ўрнидан туриб Салимнинг елкасидан ушлаб.

— Ака, биз Севара билан уларнинг эшиги олдида гаплашиб тургандик, шу пайт Соли ака уйдан отилиб чиқдилар. Ҳалиги-ҳалиги, Санжар акамнинг машинаси тоғли туманда ёниб кетибди. У киши Севарани олиб ўша томонга кетдилар. Мен, мен бу ёққа келдим.

Салим нима деяётганини ўзи ҳам тушунмаётганди. Ойгул ўтирган ўрнида қотиб қолганди. Толибнинг хаёлидан ҳар хил фикрлар айланаётганди. У ўзини қўлга олиб, Салимга сув қуйиб узатди.

— Ойгул, сизлар чиқаверинглар, мен ҳозир... — деб уларни хонадан чиқариб юборди.

«Салом дўстим Толиб, аввало туғилган кунинг билан. Қўлимдан келгани шу бўлди. Лекин сенга жонимни берсам ҳам оз. Умринг узун бўлсин, дўстим. Толиб, бу хатни ўқиганингда, балки мен бу оламда бўлмасман. Иродам бўшлиқ қилиб шу ифлос оғуга ўрганиб уни ташлай олмадим. Асли шу манфур оғуга ўрганган куним ўлган эдим. Сен билан биз анча ишлар қилдик. Қолаверса, яна анча ишларни қилишимиз керак эди.

Дўстим, мени кечир, шу ишни сенсиз қилишга қарор қилганимга, чунки Меҳри опанинг ўлимига фақат мен сабабчиман. Агар мен қандайдир ифлосларга илакишмаганимда, онанг ҳозир тирик бўлардилар. Менга Неъмат кўнғироқ қилди. Бугун кечқурун у билан учрашаман. Агар айтган вақтида бормасам, у гумон қилиб қочиб

кетиши мумкин. Тегишли жойга айтишим мумкин эди, лекин унга қарши ҳеч қандай далилимиз йўқ. Нима қилишни ўйлаб кўрмадим ҳали, лекин Меҳри опанинг кунини бошига солишим аниқ. Энди мени эшит. Ироданг кучли, менсиз ҳам бизнинг орзу-ниятларимизни рўёбга чиқаришингга ишонаман. Мен сенга оиламни топширдим. Агар менга бир нарса бўлса, йўқлигимни билдирма, сендан илтимос. Туғилажак фарзандимга оталик қил. Уларни ташлаб қўйма.

Ҳа, ўзингни ҳам ўйла, яъни уйлан, ўғил кўрсанг исмини Санжар қўй. Менимча, адвокат қиз яхши умр йўлдош бўлади сенга. Бу менинг фикрим. Бошқа ёзолмайман, алвидо дўстим».

Толиб хатни ўқиб ташқарига чиққанида Салим билан Ойгул машинада ўтиришганди.

— Кетдик, ҳайда Салим! — деди Толиб, унинг қўллари титрарди. Улар тоғли туманга боришганида кеч кириб қолганди. Бутунлай ёниб, пачоғи чиқиб кетган машинани милиция постига олиб келиб қўйишганди. Ўликхонада Севара тинимсиз йиғлаганча Соли аканинг ёнида ўтирганди. Соли ака бошини ушлаганча чўққайиб бир четда ўтирарди. Толиб эса ичида тинимсиз гапираётганди: «Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, нега энди ҳаммаси шу билан тугаши керак, олдин дадам, кейин онам, энди бўлса дўстим, йўқ-йўқ, ахир бу ноҳақлик-ку, қайси гуноҳим учун эй Худо, мени бунчалар қийнайсан. Бу қандай синовинг яна, Худойим!»

Толиб ҳали Соли аканинг ёнига етиб ҳам бормаганди ҳамки чап курагининг тагига бир киши худди найза санчиб, бир бураб олгандай бўлди. Агар Салим Толибни ушлаб қолмаганда, у боши билан ерга йиқиларди.

Толиб чап томонида оғриқ билан ўзига келганида, касалхонада эканини англади. Унинг ёнида Ойгул, Севара, Соли ака ва Салим туришганди.

— Менга нима бўлди? — деб сўради Толиб ўрнидан турмоқчи бўлиб.

— Толиб ака, ётинг, қимирламанг, сал тобингиз қочди, — деди Ойгул унинг елкасидан босиб.

— Ўғлим, бизни кўрқитиб юбординг-ку, — деди Соли ака. Севара йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетганди. Салим Толибнинг ўзига келганини кўриб, докторни бошлаб келди. Доктор келиб, хонадан ҳамманинг чиқиб туришини сўради.

— Доктор, нима гап, менга нима бўлди ўзи, айтинг!

— Ука, қаттиқ сиқилган кўринасиз, айтарли кўрқинчли жойи йўқ, лекин шаҳарга борганингиздан сўнг хотиржамлик учун бир текширишдан ўтсангиз яхши бўларди.

— Доктор, ҳалиги ҳалокатга учраган одам ҳақида бирор нарса биласизми?

— Машинада бир киши эмас уч киши бўлган, лекин улар бутунлай ёниб кетган, кимлигини таниб бўлмайди. Ука, сиз бу нарсаларни ўйламанг. Сиз жуда сиқилиб қолибсиз, ҳали ёшсиз, ҳозирдан шундай, ҳамма нарсани юракка яқин олсангиз, кейин қийналиб қоласиз.

— Доктор, уларни кўрсам бўладими?

— Нимасини кўрасиз, қорайиб кетган суяклар холос, машина жарликка қулаб, кечаси билан ёнган, ахир. Сизларни машина кузовининг номери орқали топиб, милиция ходимлари чақиринган, сизга ҳозир яна укол қилишди. Бугун шу ерда қолишингиз мумкин, эрталаб уйингизга кетаверасиз.

Шифокор чиқиб кетди. Хонага Ойгул кириб келди.

— Мен... мен... кўрқиб кетдим Толиб ака, сизга нима бўлди, бирдан ҳушдан кетдингиз, — деди Ойгул. Унинг йиғлагани кўзларидан билиниб турарди.

— Ойгул, сиз Санжарни кўрдингизми, яъни мурдасини демоқчийдим.

— Йўқ лекин, Соли ака кириб чиқибдилар, жасадларнинг бири Санжар деяптилар, қўлларида Санжар аканинг чала куйган соатини кўтариб олибдилар, уни ўзлари совға қилган эканлар, ўша мурдани ажратиб бошқа хонага олиб чиқиб қўйишди.

— Йўқ-йўқ, бўлиши мумкин эмас Ойгул, мен ўзим кўришим керак, юринг борайлик.

— Толиб ака, доктор ҳаяжонланиш мумкин эмас, — деди. Эртага эрталаб кўрасиз, илтимос ўзингизни эҳтиёт қилинг, тақдирга тан беринг ахир. Санжар аканинг пешонасига шундай ёзилган экан. Энди сизнинг кўлингиздан ҳеч нарса келмайди.

Ойгул ичидаги шубҳа-гумонни айтгиси келарди. «Санжар дўстингиз онангизнинг қотили, унга аза тутиб юрманг, у бунга арзимайди», дегиси келарди. Лекин Толибнинг ҳозирги ҳолатида бу гапларни айтиш уни тириклайин ўлдириш билан баробар эди. Шунинг учун Ойгул ҳаммасини ичига ютиб чидаб турарди.

— Ойгул, уйдагиларингиз хавотир олишаётгандир, — деди Толиб.

— Дадамларга кўнғироқ қилдим, уларга ҳаммасини айтдим, дадам тушунадиган кишилар, — деди Ойгул.

— Раҳмат, Ойгул, ёнимдалигингиз учун. Бало келса кетма-кет келади, дейишганича бор экан. Билмадим, энди мен қандай яшайман. Онам, Санжарнинг сендан фарқи, у қизиққон, сен босиқсан, шу хислатларинг билан сизлар бир-бирингизни тўлдириб турасизлар, дердилар. Биласизми, бу ҳаётда Санжарбек жуда чўрткесар эди. Баъзида бирор ишга қўл уриб ўйлашиб қолганимда, дўстим ўша нарсани шартта битириб қўя қоларди, Ойгул, у менинг бир бўлагим эди. Усиз кейинги ҳаётимни тасаввур ҳам қилолмаяпман. Энди мен қандай яшайман. Ахир унинг не-не орзулари бор эди.

Ойгул Толибга ачиниб кетаётганди. «Толибга қандай ёрдам берсам экан. Агар шу кетишда бўлса, бу ёш йигит ўзини хароб қилиши тайин», деб ўйларди. Санжарнинг ўлиmidан эса қайғурмаётганди. «Худо унга кўрсатибди, қилган гуноҳи учун жазо олди. Энди қатиқчи хотиннинг кўрсатмаси ҳам керак эмас, яхшиси ёпиғлик қозон ёпиқлигича қолсин. Толиб ака учун дўсти Санжар қандай

бўлса, ўшандайлигича хотирасида қолсин», деб ўзига таскин берарди.

Эшик очилиб хонага Салим билан Соли ака кириб келишди.

— Ўғлим, тузукмисан? — деб сўради Соли ака.

— Соли ака, ростдан ҳам Санжар... — деди Толиб. Гапини давом эттиришга томоғига тиқилган бир нарса халақит берарди.

Соли ака Толибга қоғозга ўралган соатни кўрсатди...

— Эсингдами? Буни жасадлардан бирининг қўлидан олдим.

Ҳа, бу ўша соат эди. Соли ака Санжар 16 ёшга тўлганда совға қилганди. Санжар уни ҳатто чўмилганда ҳам қўлидан ечмасди. У сув ўтказмайдиган қимматбаҳо тилла соат эди. Толиб соатга қараганча хўрланиб йиғлай бошлади. Унинг йиғиси ҳар қандай тош юракни ҳам йиғлатар эди.

— Йиғла, ўғлим, йиғлайвер, енгил тортасан! — деб Соли ака Толибни бағрига босди.

Толиб Неъматни — одам қиёфасидаги иблисни кўп ўйларди. Уни бир марта кўришни истарди. «Ажалнинг уруғи, оғу учун бир ожиза, муштипар аёлни ўлдириш шунчалик осонмиди унга. Бундай жоҳиллик, бераҳмлик унда қаердан пайдо бўлдийкин? Наҳотки бир инсонни ўлдириб хотиржам юриб бўлса? Ахир уни ҳам она туққан-ку, тўққиз ой юрагининг остида авайлаб кўтариб юрган, туғилгандан сўнг кечалари ухламай оқ сут берган-ку. Наҳотки онамни шу куйга солаётганда ҳимоясиз аёллиги, у ҳам онаси каби оналиги кўзига кўринмаган бўлса. Ахир аёл зоти Аллоҳ яратган мўъжизалар ичида энг улуғи, энг буюғи-ку! Онамнинг оддий бир кунлик қилган ишларини кўриб ҳайратда қолардим. Ҳаммадан эрта туриб ҳовлини тозалаш, бизга нонушта тайёрлаб, овқатлантириб, дадамни ишга, мени мактабга, яна ўзлари чала-чулпа нонушта қилиб биздан қолган ювиқсиз идишларни ювиб, апил-тапил кийиниб, ўзлари ҳам ишга кетардилар. Бу уларнинг оддий, эрталабки ишлари эди. Ўша иблис Неъматнинг онаси ҳам

шундай қилганига иймоним комил. Чунки ҳамма оналар шунақа. Айниқса, ўзбек оналаримиз учун бу ҳаракатлар оддий ҳол, деб ўйларди Толиб. Ҳа, Санжар ҳам ишлар ҳақида ўйлаб, кечалари мижжа қоқмаган. Балки онамнинг ўлимларида у ўзини айбдор деб билгандир. Демак, қасос олиш ниятида Неъматни ҳам, унинг гумаштаси Аҳмадни ҳам ажал домига ўзи билан олиб кетибди-да. Нималар қилиб кўйдинг дўстим, уларнинг ўлими қолган умрингга арзирмиди, дўстим? Энди мен қандай яшайман? Энди мен нима қилай? Энди мен кимман, дўстим?!»

Докторлар жасадни одам шаклига келтириб ўраб-чирмаб беришди. Соли ака бир кунда қариб кетганди. Ота учун ўглининг мурдасини кўтариш нақадар оғир мусибат эканини бошига тушган одам билади. Ҳеч кимнинг бошига бундай кулфат тушмасин! Маҳаллага боришганда, бутун маҳалла аҳли йиғилиб уларни кутиб туришарди. Санжарнинг онаси Фарида опа сочини юлиб, ўзини ерга отар, бор овози билан йиғларди. Маҳалла катта-кичиклари чуқур қайғуда эдилар. Ҳамма Санжарни кўли очик, мард йигит эди, деб йиғлашарди. Лекин баъзилар яхши сўзлардан кейин, бу касофат оғу манаман деган йигитни ҳам йиқитар экан-да, деб кўшиб кўйишарди. Фарида опа ҳам бир кундаёқ ўн ёшга қариб кетгандай эди. Толиб ота-онаси қабрининг ёнига дўстини ҳам кўмди. У билан бирга орзу-умидларини, келажагини, шодлигини кўмгандай эди. Санжарнинг таъзияси анча кунга чўзилиб кетди. Келиб-кетаётганларнинг кети узилмасди.

Толиб бўлса қабристондан бери келмай кўйди. Ҳатто баъзида дадасининг машинасида бориб, ўша ерда қолишни ҳам одат қилиб олди. Унинг кўнглини ҳеч нарса кўтара олмади. Катта-кичикларнинг насиҳати қулоғига кирмасди. Уларга хўп дерди-ю, яна ўз-ўзидан қабристонга чиқиб кетарди. Салим уни кўпинча ўша ердан олиб келарди. Бир куни бу ҳолга чидамай:

— Ака, бирор марта райингизга қарши чиқмаганман, — деб гап бошлади Салим Толибни қабристондан олиб

кетгани келганда, — яна билмадим, лекин сиз менимча, яхши иш қилмаяпсиз. Мана, Санжар акамнинг қирқлари ҳам ўтди. Ота-онангиз-ку майли, менимча уларни ҳам қийнаб юбордингиз. Улар ҳам сизнинг ҳар куни келиб бу ерга чўққайиб ўтириб олишингизга чидолмай, қабрда тинч ётиша олмаётган бўлишса керак. Яна ҳам чидаб туришибди. Агар иложини топишганда бу туришингизга ҳозиргача ё сизни олиб кириб кетишарди ёки ўзлари чиқиб келишарди. Бўлди-да энди, сизни сўраб келган яқинларингиз сизни шу ерга келиб кўриб кетишяпди ахир. Нима, битта сизнинг ота-онангиз, дўстингиз ўлибдими, ахир қаранг, шу ерда ётганларнинг ҳам қариндош-уруғлари, яқинлари йўқми, нимага уларнинг устида ҳеч ким йўқ. Нима, булар сизнингча ҳеч кимга қадрли бўлишмаганми? Ойгул опа қиз бола боши билан уч марта келди шу ерга, бир марта юзига қараб раҳмат ҳам айтмадингиз. Қани мен таниган Толиб ака, бунчалик иродангиз бўшлигини билмаган эканман. Хафа бўлсангиз ҳам айтаман, агар Санжар ака сизнинг ўрнингизда бўлганида, орзу-умидларингизни рўёбга чиқариб, руҳингизни шод қилган бўларди. Бу ўтиришингиз билан нимага эришмоқчисиз? Жон ака, тулинг, бошингизни кўтаринг, сизни бундай аҳволда кўриш мен учун азоб. Юринг ака, кетайлик, илтимос.

Толиб Салимдан бундай сўзлар чиқишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Толиб бошини кўтариб Салимга қараганди, унинг кўзи ёшга тўла эди. Толиб сал ўзига келгандай ўрндан турди. У секин юриб машинага ўтирди. Унинг соч-соқоли ўсиб кетганди. Салим шошилиб келиб машинани юргизиб, тўғри сартарошхонага ҳайдади. Сартарош унинг соқолини олиб, сочларини эпақага келтиргандан сўнг, Толиб Салимга:

— Салим, қоринни тўйгиссак дегандим, — деди.

Толиб қирқ кундан бери нима еяётганини ҳам билмасди. Салим уни тўғри ресторанга олиб бориб хонасига киргизди. Унинг олдида дастурхон солиб:

— Нима ейсиз, ака, — деди Салим.

— Нима бўлса олиб келавер, барибир, фақат иссиқ овқат бўлса бўлди, — деди. Иссиқ овқат емаганига ҳам анча бўлганди. У иштаҳа билан овқатланди. Унга Салимнинг гаплари таъсир қилгандай эди. Ойгул Салимдан телефон орқали кўнғироқ қилиб Толибнинг аҳволини сўраб турарди. Салим суюнганидан Ойгулга кўнғироқ қилиб уни чақирди.

Толиб қорни тўйгандай бўлиб, ўрнидан туриб сейфни очди. Санжарнинг ёзиб қолдирган хатини яна ўқимоқчи бўлди. Энди хатни олмоқчи бўлганди, сейфнинг пастки полкасида ялтираган нарсага кўзи тушиб қолди. У Санжарнинг бўйнига тақиб юрадиган тилла занжири эди. У ерда Санжарнинг яна никоҳ узуги, тилла соати ҳамда паспорти ҳам бор эди. Эшикни тақиллатиб Салим кириб келди.

— Ака, яхшимисиз, сизга бир меҳмон олиб келяпман, — деди. Толиб сейфнинг олдида тарашадай қотиб қолганди.

— Салим, нима дединг? — деб сўради Толиб у томонга қараб. Салимнинг ёнида Ойгул турганди.

— Келинг, Ойгул, ўтиринг, Салим, сен ҳам ўзингга битта стул олиб кел, — деди Толиб. У Ойгул билан худди кечагина учрашгандай гаплашарди.

— Толиб ака, яхшимисиз, жуда озиб қолибсиз, — деди Ойгул бошқа гап тополмай. — Мен бир гапни айтмоқчиман, асли айтгим йўқ эди-ку, лекин сизнинг бу аҳволингизни кўриб айтмасам бўлмайди. Санжар акага... — деб гап бошламоқчи эди, Салим стул кўтариб кириб келди.

— Ўтир Салим, Ойгул, Санжар ҳақида мана буни кўринг, — деб сейфдан Санжарнинг Соли ака ўн олтига кирганда совға қилган соатини кўрсатди, — бу ўша соат Ойгул, Салим, бу ўша, Санжарнинг соати.

Ойгул ҳам, Салим ҳам ҳеч нарса тушунишмаётганди. Салимнинг хаёлига Толиб ака Санжарнинг соатини тузаттирибди, деган фикр келди.

— Тузаттирибсиз-да ака, Соли ака сизга берганмидилар соатни, — деди Салим сабри чидамай. Толибнинг чеҳрасида қандайдир қувонч сезиларди.

— Йўқ, тушунмадинглар. У соат бошқа, бу ўша, ҳақиқий ўша соат, тушундингми Салим?

— Демоқчисизки, олиб келиб кўмилган жасад Санжар аканики эмас, — деди Ойгул ҳайрон бўлиб.

— Энди гапимни эшитинг, бу сир Санжар иккимизнинг сиримиз эди. Ойгул, Салим, менга сўз беринглар, бугун мен айтганларимни сир сақлайсиз. Менинг сизлардан бошқа ҳеч кимим йўқ. Мени диққат билан эшитинг, — деб бўлган гапларни бошидан айтиб берди. Ойгулнинг ҳам, Салимнинг ҳам оғизлари очилиб ўтиришарди. Толиб гапини тугатиб, Ойгулга Санжар ёзиб қолдирган хатни ўқишга берди.

Ойгул хатни ўқиб, шу пайтгача Санжар тўғрисида нотўғри фикрда юргани учун ўзидан хафа бўлди. Ойгулнинг виждони қийналаётганди. У хатни ўқиб бўлиб, Толибга қараганда Толибнинг кўзларида умид учқунларини кўрди.

— Фақат илтимос, ҳаммаси ўз ҳолича қолиб турсин, мени тушундингизми? — деди Толиб хатни Ойгулнинг кўлидан олиб. Шу онда Ойгул дадасининг сўзларини эслади. «Қизим, ҳиссиётлар алдамчи бўлади», деганди. Санжарни қотил деб атаб гуноҳга ботишдан уни Толиб асраб қолганди.

— Салим ука, сенга минг раҳмат, гапларинг билан ҳаётга қайтардинг, бунинг учун сендан умрбод қарздорман. Энди биргаликда ишимизни давом эттираемиз, дўстим Санжарнинг орзу-умидларини рўёбга чиқарамиз. Раҳмат, Салим. Раҳмат, Ойгул, қийин кунларимда ёнимда бўлганларингиз учун. Санжар тирик, у қайтади, албатта қайтади?

Толиб Соли ака билан янги режа асосида корхона ривожини учун иш бошлади. Корхонага тикувчилик фабрикаси очишни таклиф қилди. Фақат савдо билан узоққа бориб бўлмасди. Буни Соли ака ҳам яхши тушуниб, бу таклифга рози бўлди. Соли ака бир танишининг ишламай турган биносини сўраб беришини айтди.

– Соли ака, агар ўша бино фабрика қуришга мос бўлса, сотиб олганимиз маъқул. Чунки ишлаб чиқарадиган маҳсулотимизнинг тан нархи бизнинг чиқимларимизга боғлиқ, тўғрими? Агар ижара тўласак, маҳсулот қимматлашади. Мўмин ака, бинони сотиб олишга бизнинг имкониятимиз борми? – деб сўради Толиб Мўмин акага қараб.

Мўмин ака «Икки дўст» фирмасининг бош ҳисобчиси эди.

Мўмин аканинг Толиб билан танишиши ҳам ажойиб бўлганди. Мўмин ака шаҳардаги бир катта ташкилотда бош ҳисобчи бўлиб ишларди. Ўша пайтда корхона бошлиқлари фақат ўзларини ўйлайдиган, ишчи-хизматчилар билан ишлари бўлмай қолганди. Улар бирор янгилик қилишдан кўра корхона, завод, фабрикалардаги қўлга илинадиган нарсаларни сотиш илинжида бўлишди. Шу ва шунга ўхшаш ишлар натижасида Мўмин ака ҳам ишсиз бўлиб қолди. Ишсиз қолгандан кейин, ота-бобом деҳқон бўлганку, деб томорқага экин-тикин экиб, деҳқончиликни бошлаб юборди. Лекин ҳисобчиликдан орттирган меш қорни кетмон чопишга ҳақит берарди. Буйруқ бажариб ўрганган Мўмин ака нима қилишини билмай, анча қийналиб қолди. Қишда айиққа ўхшаб қишлаб, қимирламай сандалга орқасини товлаб ётарди. Эрта баҳорда кўчат сотишдан бошлаб, уйда ейишга арзийдиган нима мева-чева бўлса, ўшаларни сотиш билан яна қишгача бозордан бери келмасди. Лекин шунча пайт бозорга қатнаб бир-икки марта ўзи савдо қилган холос, чунки уни бозор эшиги олдида шаҳарнинг учар деҳқонлари кутиб туришарди. Унга арзон-гаров пул бериб, ўзлари Мўмин ака қилолмайдиган фойда кўришарди. Тўғри, бир-икки марта мардлиги тутиб ўзим сотаман, деб кўрди, лекин қўлидан келмади. Чунки шаҳарлик деҳқонлар уни уришдан ҳам тойишмасди. Э, боре деб, бозор эшиги олдида сотиб юборишдан ўзга чораси қолмасди. Ўзига ўхшаган деҳқонлар

билан ароқдан аламини оларди. Шундай кунларнинг бирида уч-тўрт киши тўпланишиб, ресторанга боришди. Мўмин ака бир тоғора чиллаки узумнинг пулига ишониб, бойлардек маза қилиб ресторанда ўтиришди. Лекин Мўмин аканинг сал кўзи илинганми, кайфи ошганми, у ўзига келганида официант йигит уч тоғора чиллакининг пулини айтиб рўпарасида турарди. Улфатлар аллақачон кетиб бўлишганди. Эҳ, илгариги ҳисобчилик даври бўлганида, бир оғиз телефон қилганида уни бу ердан бир зумда еган нарсаларининг пулини тўлаб олиб кетишарди. Ҳозир кимга телефон қилади? Хотинигами, ўғли бўлганида ҳам майли эди. Афсуски, ҳаммаси қиз бўлса. Официант айтган пул миқдорини эшитиб Мўмин аканинг яна кайфи ошиб кетди. Шунда бир йигит унинг жонига оро кирганди. Ўша йигитга нима дегани эсида йўқ-ку, лекин бош ҳисобчи бўлиб бир катта ташкилотда ишлаганини айтгани эсида. Мўмин ака уйда уйқудан уйғонди. Ҳеч нарса эсида йўқ эди. Куёш тиккага келиб қолибди-ку, ҳар куни тонг саҳарлаб бозорга ҳайдайдиган хотини бугун нимагадир уни уйғотмабди. У ҳовлига чиққанида хотини вояга етиб қолган қизлари билан қозон бошида бир нималарни пиширишаётган эди. У ҳайрон бўлиб, нима дейишини билмай турганди, хотини:

– Турдингизми, дадаси? Худога оҳимиз етганга ўхшайди. Мана бу манзилга бораркансиз, мен гўшт қовурыпман, юз-қўлингизни ювинг, боринг дадаси, — деб унинг қўлига Толибнинг ташриф қоғозини берди.

– Бу нима, қанақа «Икки дўст»? Тушунмадим, хотин.

– Э, юринг бир нарса кўрсатай, — деб Мўмин аканинг хотини уни омборхонага олиб кирди.

– Ахир, кеча биргаликда ўша йигит билан шуларни олиб келдингиз-ку. Эсингизда йўқми?

Мўмин аканинг омбори ўша ҳисобчилик даврида қандай тўлган бўлса, ўшандай тўлиб қолганди. Ўша куни хотини ва қизларини ёнига олиб роса йиғлагани эсида. Толибга аниқ нималар деганини ҳозир ҳам эслолмайди. Лекин Толибни учратган кунни ҳозир ҳам оилавий байрам

қилишади. Икки қизига тўй қилиб турмушга берди. Ўгли йўқлигидан афсус чекмайди, чунки унинг икки ўгли бор эди, бири Толиб, иккинчиси Санжар. Ўшандан бери «Икки дўст» фирмасининг молиявий ишларини юргизиб юрибди. Икки дўст унга ўзларига ишонгандай ишонишади.

— Тўғри, молиявий аҳволимиз бинони сотиб олишга етади, таъмир ишларини ҳам бир амаллармиз, лекин жиҳоз ва ускуналар учун банк ёрдам берса яхши бўларди, — деди Мўмин ака кредит олишни назарда тутиб.

— Ускуна ва жиҳозлар мендан Мўминжон, албатта, Толибжон қарши бўлмаса, — деди Соли ака.

— Мана иш битди, ишчиларни топиш мендан, — деди Толиб.

— Фақат у бино шаҳар четроғида жойлашган, қандай бўларкин? — деди Соли ака.

— Айни муддао, ҳамма нарса шаҳарнинг ўртасида бўлиши шартми? Чекка қишлоқда ҳам бекорчи одамлар кўп, қолаверса, давлатимизнинг сиёсати ҳам шуни тақозо этади. Қайтанга ишимиз тез битади, фақат танишингиз уни сотишга рози бўлса бўлди, — деди Толиб. У жуда хурсанд эди.

— Мўмин ака, уйингизнинг орқа томонига ўтганимда, бир узун қилиб қуриб қўйилган бинога кўзим тушганди.

— Ҳа, у колхознинг товукхонаси эди. Ҳозир бўш, билмадим ҳозир кимга қарашли, нимага сўраяпсиз?

— Агар биз тикувчилик фабрикаси очсак, ишчиларимиз кўпаяди, тўғрими, байрам ва бошқа бир тантаналар баҳонасида уларни ўзимиз гўшт билан таъминлаб турардик. Қолаверса, сут-қатиқ ҳам ўзимиздан чиқарди.

— Яхши ўйлабсиз ука, зўр иш бўларди, албатта, бугун суриштириб эртага сизга айтаман, — деди Мўмин ака Толибнинг таклифига қойил қолиб.

— Бугунга етади, биз Соли ака билан бинони кўриб келайлик, сиз Мўмин ака, ҳисоб-китобни қилинг, — деди Толиб ўрнидан туриб. Яхши ният билан бошланган иш бароридан келади, деб бежиз айтишмайди. Маҳаллий

ҳокимиятдагилар ва ўша ердаги одамларнинг ёрдами билан тикувчилик фабрикасини олти ой деганда ишга туширишди. Элликдан ортиқ иш ўрни яратилди. Тўғри, даромад унчалик яхши бўлмаса-да, биринчи қадам қўйилишининг ўзи катта ютуқ эди. Толиб учун Санжар ўлмагани, у кечалари ота-онасининг суратлари ёнига Санжарнинг ҳам суратини қўйиб, ҳар кунги қилган ишларини уларга айтиб берарди. Бу айрилиқни Толиб иш билан енгарди. У кечкурун ҳам ишласам дерди. Шунинг учун тикувчилик фабрикасида ишни икки смена қилиб қўйди. Ҳеч ким кутиб олмайдиган уйига боргиси келмасди. Ойгул билан тез-тез учрашиб, у билан вақтини ўтказарди.

Кунлар бир зайлда утиб борарди. Толибнинг Ойгулда кўнгли бор эди. Унга бир ёрилай дердику, лекин айтишга ботина олмасди. Ҳар учрашганларида гап шу мавзуга келганида томоғига бир нарса тиқилгандай бўлиб, гапини тугата олмасди. Шу ҳақда ўйлаб ўтирганди, хаёлига келган фикрдан ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетди. У Салимга кўнгироқ қилиб, тез офисга етиб келишини айтди. Сал ўтмай Салим бир кўзини рўмолча билан тўсиб кириб келди.

— Ҳа, тинчликми? Кўзингга нима қилди?

— Ҳалиги... машинанинг эшигига уриб олдим, — деди Салим дудуқланиб.

— Майли, эҳтиёт бўлиш керак-да. Кетдик, Тўлқин аканинг ёнига бораёлик, — деди Толиб ўрнидан туриб.

«Худога шукур, суриштирмадилар», деб хурсанд бўлди Салим. Толиб йўлда Тўлқин акага кўнгироқ қилиб кетаётганини айтди. Тўлқин ака ишхонаси олдида уларни кутиб олди.

— Ассалому алайкум Тўлқин Маҳмудович, мана келдик, — деди Толиб Тўлқин акага кўзини қисиб.

— Қани ичкарига, хонага кирайлик-чи, — деб Салимни ҳам бошлади.

— Ҳўш, Толибжон, бу тағин нимаси, — деди Тўлқин ака ўрнига ўтириб.

— Тўлқин Маҳмудович, ўзингиз биласиз «Икки дўст» фирмасининг бош ҳайдовчиси, қолаверса, яқинда уйланаман деб турган бўлса, маҳалладагиларнинг кўз олдида милиция машинасида олиб келманглар, деб ўзим олиб келдим, ахир ака ўзингиз ҳам Салимжонни яхши танийсиз-ку, — деди Толиб Тўлқин акага ялинганнамо бўлиб. Салим ўзи ҳақида гап кетаётганини билиб дарров ўзига келди ва:

— Ака, ҳеч гап бўлгани йўқ, машина эшигига кўзимни уриб олдим, холос, — деди ҳовлиқиб.

— Толибжон, майли, сизнинг ҳурматингиз бор, бир-икки кун шу ерда ётиб турсин, кейин бирор нарса ўйлаб топармиз, — деди Тўлқин ака ҳам бўш келмай, — Навбатчи! — деб бақариб кўшиб қўйди Тўлқин ака кулиб юбормаслик учун.

— Толиб ака, Тўлқин ака, навбатчининг кераги йўқ, бўлди, айтаман, уларнинг ўзидан ўтди, биз Севара билан, — деган эди ҳамки хонани кулгу босиб кетди.

— Шундай қилмаганимда айтмасди-да, бор Салим, машинада кутиб тур, ҳозир чиқаман, узр Тўлқин ака, сизнинг ҳам вақтингизни олдим.

— Ҳеч қиси йўқ, Толибжон, маза қилдим. Айниқса, менинг ишимда кулиш қийин, кам куламиз. Лекин тез-тез кулиб туриш керак, ука, хўш, нима хизмат, — деди ўзини кулгудан тўхтатиб Тўлқин ака.

— Ака, бир оталик қилсангиз, деб келгандим. Ойгулни танийсиз, шу хонада танишганмиз, шунга ҳам икки йил бўлиб қоляпти. Ўшандан бери биргамиз, шунга ҳалиги, унинг дадасини сиз яхши танийсиз, ҳалиги уни... уни... Ойгулни дейман-да севаман, шекилли, — деб Толиб қизариб кетди, — Ҳалиги, сувингиз йўқми? — деди оғзи қуруқшаб кетиб.

— Сувим йўқ, лекин бундай пайтда нима ичиш кераклигини биламан. Тўлқин ака, шкафдан коньяк олиб, рюмкага қуйиб Толибга узатди.

— Раҳмат ака, бу гапни ичимда минг марта такрорлаб, тайёргарлик қилиб Ойгулнинг олдига бораман-да, — деб коньякни аранг томоғидан ўтказди ва Тўлқин акага қараб, — мана бу ютуми чатоқ, коньягингизга ўхшаб томоғимга тиқилиб қолиб, ташқарига чиқмайди — деб кулиб юборди Толиб.

— Яхши айтдингиз, ҳали ўзим ҳам ичмагандим, қандайлигини билиш учун сизга қуйгандим, энди ичмайман, — деб Тўлқин ака ҳам маза қилиб кулиб олди.

— Бу ишни яхши ўйлабсиз Толибжон, лекин Ойгул нима дейди?

— Ойгул менга бефарқ эмасга ўхшайди. Ойгул ҳақида отасидан эшитганларим бор ва қолаверса, у тўғрисида ёмон гап эшитишни хоҳламасдим.

— Толибжон, сизга уни ёмон, дедимми? Билдим, уни севишингизни, лекин Ойгул эрга тегармикан демоқчийдим, холос. Сабаби Мели ака Ойгулни ёлғиз вояга етказди. Унга ҳам она, ҳам ота бўлди. Ойгулнинг онаси у бир ёшга тўлгандами, аниқ эсимда йўқ, ташлаб кетган. Ойгулга бўлса онанг ўлиб қолган, деб айтишган. Мели ака қайтиб уйланмади. Ойгул институтга ўқишга кирганда, уни унаштиришди. Бўлажак куёв ўша институтни битириш арафасида бўлган. Тўй куни фожиа юз бериб, куёвнинг соппа-соғ онаси ўлиб қолади. Куёвтўра онасининг ўлимида Ойгулни айблаб, оёғинг ёқмади, деб тўй столидан ҳайдаб солади. Ойгулга бу ҳодиса жуда ёмон таъсир қилган. Мели аканинг гапига қараганда, Ойгул турмушга чиқмайман, деб ўзига-ўзи сўз берган эмиш.

Мана шунақа гаплар, бу гаплардан хабарингиз бор, деб ўйлабман, — деди коньякдан иккита рюмкага қуйиб. — Олдик, қанчадан-қанча дардларни ичимизга ютамиз, уларнинг олдида бу коньякнинг ютуми нима бўлибди, — деб қўшиб қўйди Тўлқин ака.

— Ҳа, ўша иримчи куёв ҳозир шаҳримизнинг нуфузли идораларидан бирида ишлайди, уйлангани йўқ. Чунки

қизлар тегмаса керак унга, улар ҳам бошларига Ойгулнинг куни тушмасин, дейишади-да.

– Раҳмат, Тўлқин ака, сизнинг олдингизга келиб яхши қилибман. Энди бу масалага бошқача ёндашаман. Хотиржам бўлдим.

Қадрдонлар самимий хайрлашишди.

Толибнинг Ойгулга бўлган севгиси янада ёрқинлашди. У ҳозироқ Ойгулни кўргиси келарди. Шунча дардни елкасида кўтариб юрган бу қизга янада ҳурмати ошди. «Бундай қизлар бахтли бўлиши керак», деб хаёлидан ўтказди Толиб. Ёнида эса ўнг кўзини кўкартириб Салим машина ҳайдаб кетарди.

– Салим, ана шу магазинда тўхтат, – деди Толибнинг кулгуси қистаб. У магазиндан битта қора кўзойнак олиб чиқиб Салимга узатди.

– Мана буни тақиб ол, лекин йўқотма, бу кетишингда кўзойнак сенга кўп керак бўладиган кўринади, – деб ўзини тўхтата олмай куларди Толиб, – Салим, наҳотки қамаб қўйишади, деб ўйладинг.

– Ҳа-да, мен анави иккитаси арз қилибди деб ўйлабман, қолаверса, Толиб ака, чинингизни ҳам, ҳазилингизни ҳам тушунмай ўтиб кетаман шекилли, шунинг учун ҳамма гапингизга ишониб қўя қоламан. Санжар аканинг ҳар қандай ҳазилини тушуниб олардим.

Бу гапдан Салимга ҳам Санжарнинг ўрни билинаётгани сезилиб турарди. «Санжар, дўстим! Қаердасан, ишончим комил, сен тириксан, келақол энди. Жуда соғинтирдинг-ку, дўстим».

Толиб дўсти Санжарсиз яшаётганига ҳам икки йил бўлиб қолди. Толиб Санжарни ҳар куни кутарди. Худди ҳозир эшик очилади-ю, у кириб қеладигандай хаёл билан яшарди.

У Соли ака билан «Икки дўст» фирмасини бошқариб турарди. Фирма гуллагандан гулларди. Фирма кенгайиб, тикувчилик фабрикаси янада кенгайтирилди, қўшимча тарзда мебел фабрикаси ҳам очилди. Ўзларида чиққан маҳсулотларни хусусий дўконларида ва бутун Ўзбекистон

бўйлаб сотишарди. Ҳатто чет элга экспортбоп ҳар хил кийимлар тикишни олдига мақсад қилиб қўйганди. Толиб ҳар хил хайрия кечалари ташкил қилиб, хайри эҳсон қилишдан чарчамасди. Санжарнинг оиласидан ҳам хабар олиб турарди. Наргизанинг ўғли ҳам икки ёшга қараб кетаётганди. Наргиза Санжарнинг айтганини қилиб унга Толиб деб исм қўйганди. Санжарнинг онаси Фарида опа ўғлининг гиёҳванд бўлиб, бошига тушган ҳамма балоларга ўзини айбдор деб, ўша қизни Санжарнинг олдига олиб борган кунни лаънатлаб яшарди. У сиқилавериб касалванд бўлиб қолди. Унинг орқасидан опа-опа қилиб юрган хешлари дом-дараксиз йўқолиб кетишганди. Фарида опа ҳайҳотдек уйда ёлғиз қолганди. У бир куни ўйлаб ўтириб бирор мискинга яхшилик қилганини эслай олмади. Ҳатто ўғли Санжарнинг ёшлигини ҳам эслолмади. Эрига-ку пул ишлаб чиқарадиган аппаратдек қараган экан. Охирги марта Санжар уйдан чиқиб кетаётганда, келини Наргизани уйига ташлаб келиб, унга гапирган гапларини ёдига олди.

— Сиз менинг онамсиз, берган оқ сутингизни оқлашим учун бутун умрим ҳам етмайди. Анави, орқангиздан опа деб югуриб юрган дугоналарингиз пулингизни ҳурмат қилишади, холос. Лекин қўни-қўшни ва бошқа маҳалламиздагилар сизни қўшни, маҳалладош сифатида ҳурмат қилишади. Агар бошингизга иш тушса, ўша сиз яхшилик қилиб юрган, пул учун ўз онасини унутиб, сизни она деб юрганлар кор келмайди. Биринчи бўлиб қўни-қўшни, маҳалла-кўй ёрдамга келади. Корингизга ярайди. Мана тўй қилдингиз, яна шу қўни-қўшни жонингизга оро кирди. Тўйдаги барча хизматни маҳалламиздагилар қилишди. Анави пул урган, тиллага бурканган ўртоқларингиз тайёрга келиб еб-ичиб кетишди. Бирор нарса кўтариб келишган бўлса, миннатли, сиздан қайтишини билишади. Пулингиз бўла туриб, қўшнилари пул сўраса бермайсиз. Лекин ўша пулдор дугоналарингизга икки қўллаб берасиз. Ҳатто эшик олдига чиқсангиз ҳам тиллага бурканиб чиқасиз. Онажон, бой-бадавлат бўлиш яхши, лекин ҳамма нарсанинг меъёри

бир. Анави ён қўшнимизнинг икки қизи кетма-кет бўйига етиб келаяпти, нариги қўшнимизнинг ўғиллари уйланиши керак. Улар қандай тўй қиларканман, деб юрганларида сизнинг тиллага кўмилиб ўзингизни кўз-кўз қилишингиз, менимча, ўринли эмас, онажон. Ахир сиз аёлсиз, онажон ҳали ҳам кеч эмас, эсингизни йиғинг, қўни-қўшнидан хабар олинг, ана шу бир жуфт узугингизнинг пулига бир қизнинг сарпосини олса бўлади. Вақт ганимат онажон, яхшилик ва эзгуликнинг эрта-кечи йўқ. Толибнинг онасининг ўлимига фақат сиз ачинмадингиз, холос. Лекин Меҳри опа охирати учун кўп ишларни қилди. У қилган яхшиликларидан ҳайкал қуриб кетди. Барча ёшу-қари азада бўлган пайтда сиз меҳмондорчиликдан бўшамадингиз. Ахир, ўша аёл дўстимнинг онаси эди. Сизга йўл кўрсатишга ҳаққим йўқ, лекин сиз тушунган инсонсиз. Гапларим оғир ботган бўлса, узр сўрайман.

Санжарнинг бу сўзларини эслаб Фарида опа кўп йиғлади. «Ҳа, эзгуликнинг эрта-кечи йўқ, — деб такрорлади Фарида опа. — Эртага эрталаб туриб, қўшниларникига чиқаман, бир чеккадан ўғлим айтган ишларни қилишни бошлайман». У бисотидан бир қанча тилла-тақинчоқ ва қимматбаҳо матоларни олиб, тугун-тугун қилиб тайёрлаб қўйди. Ҳа, эрталаб алаҳатта, буларни қўшниларга тарқатаман, деб ўзига сўз берди. Аммо унинг ўз-ўзига берган сўзи сўзлигича қолди...

Соли ака ишдан эртароқ қайтган қуни ичкаридан сувнинг шариллаган овозини эшитди. Ваннахонанинг эшигини очганида, у ерда пешонаси ва юзи қонга бўялган Фарида опанинг жонсиз жасади ётганини кўрди...

Соли ака хотинининг хонасига кирганида иккита қатта-қатта тугун ва бир ҳовуч тилла-тақинчоқлар эзгу ишлар учун тайёр қилиб қўйилганди. Фарида опанинг азасида маҳалла-қўй, қўни-қўшнилар қатнашишди. Лекин унинг дугоналаридан, укахонларидан дарак ҳам бўлмади. Энди уларга Фариданинг кераги йўқ эди. Чунки ундан энди наф

йўқ эди. Лекин улар ҳам опалари сингари ҳеч нарсага улгурмай қолишларини тушунишмайди.

Соли акани хотини Фарида опанинг бевақт ўлими эсанкиратиб қўйди. Яқин инсоннинг вафот этганидан кейин унинг барча ёмонликлари унутилиб, фақат яхши хислатларини эслар экан киши. «Фарида ҳам яхши хотин эди, бир пайтлар уларнинг ҳам яхши кунлари бўлган-ку. Санжардек ўғил туғиб берган бўлса».

Соли ака ёмон хотиралар ичидан бир-икки яхши кунларни эслаб, кўзига ёш олиб, ҳувиллаган ҳовлида якка ўзи нима қиларини билмай ўтирганди, эшик очилиб Толиб билан Севара кириб келишди.

— Ассалому алайкум Соли ака, ишни ташладингизми, дейман. Бундай ўтираверсангиз, ўзингизни еб қўясиз, — деди Толиб ачиниб.

— Дада, ҳаёт давом этади, яна касал бўлиб қолманг, — деди Севара дадасини кучоқлаб.

— Соли ака, опанинг ўтганларига ҳам анча бўлиб қолди. Энди ишхонага бориб турсангиз, сал иш билан бўлиб чалғирмидингиз.

— Ҳа, тўғри айтасан ўғлим, эртадан ишга чиқарман, аслида мени нафақага чиқарсанг ҳам бўларди.

— Албатта чиқасиз нафақага, фақат ҳозир эмас, Санжар келсин, ҳозирча ишлаб турунг, — деди Толиб.

— Санжар дегин, сен ҳалиям уни ўлмаган деб ўйлайсанми?

— Ҳа, бунга асосим бор, мана кўринг, — деб чўнтагидан соатни олиб кўрсатди ва бор гапни Соли акага бошидан айтиб берди. Толиб бу сирни айтиб Соли акада умид учқунини ёқмоқчи эди. Лекин Соли ака Санжарнинг ўлмаганига ишонмади. Чунки орадан анча вақт ўтди. Бирор дараги чиқиши керак эди-ку, деб ўйларди. Толибни ранжитмаслик учун ўзини ишонгандай, Санжарнинг қайтишини кутадигандай қилиб кўрсатди. Лекин бу гапларни эшитиб Севаранинг юрагида умид учқунлари уйғонди.

Санжар ўзига келганда бир ўтов ичида ётганди. У ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин ҳамма ёғи зирқираб оғирди.

— Ҳа, ука, ўзингизга келдингизми? — деб ёши элликларни қоралаган, икки юзи қип-қизил киши қўлидаги шишадан пиёлага суюқликдан қуйиб узатди. — Ичинг ука, бу дори.

— Ака мен қаердаман? Бу ерга қандай келиб қолдим?

— Бу ерга ука, сизни ўғлим олиб келди. У сизни анави орқа томонимиздаги тоғ орқасидаги тошлоқ йўлдан топибди. Келганингизда аҳволингиз оғир эди. Елкангизни ўрнига солиш қийин бўлмади, лекин оёғингиз очиқ синган, тузалиши сал қийин кечади, шекилли. Чунки сизга ўхшаганларнинг яраси кеч битади. Мана бу омонатингиз, ёнингиздан чиқди — деб кичкина салафанчадаги заҳри қотилни кўрсатди. — Мана бу пулларингиз, — деб икки почка доллар ва озроқ сўмни берди.

— Энди қолган гапларни кейин гаплашамиз, сиз кўпроқ ухлашингиз керак, оёғингизни тахтакачлаб қўйдим. Яъни гипс дегани, сиз бемалол дамингизни олинг, ўтовимиз кичик бўлса ҳам юрагимиз кенг, — деб ўтовдан чиқиб кетди.

Санжар ҳеч нарсани эслай олмасди. Бирор нарсани эслашни истаса боши қаттиқ оғирди.

Маҳкам ака ўрта бўйли, тўладан келган, қошлари қора, оғзи тўла тилла тишли, оқ-сарикдан келган жиддийроқ киши эди. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрганлигини ҳорғин юзидан англаб олса бўларди. Маҳкам аканинг бу тоғларга кўчиб келганига ҳам ўн йилдан ошиб қолди.

Санжар кечалари қийналиб инграб чиқарди. Боши ёрилиб кетадигандай қаттиқ оғирди. Баъзида ўлимига ҳам рози бўлиб кетарди. У шу аҳволда беш-олти кун ётди. Лекин Маҳкам ака унинг бу аҳволига парво қилмай, унга турли гинёҳлардан тайёрланган дориларни берарди. Санжар аста-секин аҳволи яхши томонга ўзгараётганини сездди.

Елкасидаги оғриқ умуман йўқолди. Юзларининг шиши қайтди, оёғида ҳам унча оғриқ сезилмасди. Аҳён-аҳёнда бошининг оғриб туришини ҳисобга олмаганда анча ўзига келиб, бир-икки қошиқ овқат ҳам томоғидан ўтадиган бўлиб қолди. Унинг хотираси ҳам аста тиклана бошлаганди. Маҳкам ака жирканмай, унга идиш тутиб парвариш қиларди. Аста-секин ўрнидан турадиган бўлиб қолди. Унга қўлбола қўлтиқтаёқ ҳам ясаб беришди. Бу ерга келганига икки ойга яқинлашиб қолган бўлса-да, Маҳкам ака ундан кимлигини, ҳатто исмини ҳам сўрагани йўқ. Кунларнинг бирида гулхан атрофида ўтиришганда, Санжарнинг ўзи гап бошлади.

— Маҳкам ака, исмингизни ҳам ўғлингиздан суриштириб билиб олдим. Сиз бўлса мендан кимлигимни ҳам сўрамадингиз.

— Ҳа, сиз ўша куни менинг меҳмоним эдингиз. Қолаверса, парваришга муҳтож бир бемор эдингиз! Мана энди ўзингиз кимлигингизни айтиб бераверасиз. Аммо сиз учун ким яхши, ким ёмонлигини ҳар куни уйқунгизда алжираб гапириб турибсиз, — деб мийиғида кулиб қўйди Маҳкам ака ёниб турган гулханга ўтин ташлар экан.

— Демак, исминини билар экансиз-да.

— Йўқ, исмингизни-ку билмадим, лекин ҳар куни уйқунгизда тинмасдан Меҳри онадан, Толибдан кечирим сўрайсиз.

Санжар ёниб турган оловга тикилганча, чуқур ўйга чўмиб қолди.

— Хўш ука, исмингизни айтасизми? — деди Маҳкам ака Санжарнинг хаёлини бузиб.

— Менинг исмим Санжар, Толиб эса менинг дўстим. Меҳри она дўстимнинг онаси эдилар. Мен бир аблаҳ, нонкўр одамман, ўз дўстининг онасини ўлдирган, тўғрироғи, у кишининг ўлимига сабабчи бўлган, бир ношуд дўстман, — деб бир бошдан ҳамма бўлган воқеаларни айтиб берди. У шундай гапирар эдики, сўларининг ўртасида фақат ўзини лаънатларди. У бошига тушган бу кулфатда

фақат ўзини айбдор деб биларди. Санжар қўллари билан юзини беркитиб ўксиниб йиғларди. У анча йиғлаб, сал юрагини бўшатиб олгач гапини давом эттирди.

— Ака, мен бу гапларни сизга айтиб, ўзимни оқламоқчи эмасман. Мени қийнаётган нарса бошқа. Биласизми, мен дўстимни ёлғиз, меҳрибон онасидан маҳрум қилдим. Боз устига, у бўйнига тухмат тошнини осиб қамоққа кирди. Лекин у мен аблаҳга бир оғиз ҳам ёмон сўз айтмади. Менга бўлган муносабатини заррача ҳам ўзгартирмади. Биз иккимизнинг ўша разил Нейматга қарши ҳеч қандай далил-исботимиз йўқ эди. Шунинг учун ҳам милицияга бор ҳақиқатни айтолмасдик. Мен ҳаммасини бўйнимга олиб қамалишга рози эдим, лекин бунга Толиб қатъий қарши чиқди. «Бўйнингга олган кунинг мен ўзимни ўлдираман», деди. Бу гапни у шунчаки айтмаганди. Уни мен жуда яхши билганим учун сўзига кирдим. Менда биргина йўл бор эди, у ҳам бўлса ўзимни ўлдириш, чунки менинг ўлимим Толибни тухматдан қутқарарди. Қотилликдаги барча гумонларни ўзимга қаратиш учун маҳалламиз одамлари ёллаган адвокат қиздан фойдаланмоқчи бўлдим. Унга ўзимни жоҳил, ёмон инсон қилиб кўрсатишга ҳаракат қилдим. У қизнинг исми Ойгул эди. Билмадим, бунинг уддасидан чиқдимми-йўқми, лекин учинчи учрашувимиздан сўнг у менга нафрат кўзи билан қарашни бошлади. Ойгул Толибни оқлаб, қамоқдан олиб чиқишига аниқ ишонардим. Чунки у Меҳри онанинг ўлимида мendan гумон қила бошлаганди. Энди менга ўзимни қачон ва қаерда, қандай қилиб ўлдиришимни режалаштириш қолганди, холос. Аммо мени яна бир нарса қийнади. Дўстим оқланиб чиқди ҳам, мен ўлиб ҳам кетдим, лекин анави разиллар яна разилликларини давом эттириб юришаверадимиз, деган ташвиш юрагимни ўртарди. Худога нолам етдими ёки Меҳри она у ёқдан туриб ёрдам бердиларми, ўша ифлос Неймат менга ўзи қўнғироқ қилиб қолди. Мен ўша кунийёқ уни ҳам у дунёга ўзим билан олиб кетиш режасини туздим. Бу одам қисфасидаги иблисларни

бир марта эмас, ўн марта ўлдирсам ҳам дўстим олдидаги гуноҳимни юволмасдим, лекин менинг кўзимга бундан ўзга йўл кўринмасди. Неъматни бир нарса қизиқтирарди, у ҳам бўлса пул. Қарзимни беришни ва яна оғу бўлса олишимни айтиб, уни довондаги бир чеккароқ ошхонада учрашишга кўндирдим.

Санжар келишилган жойга етиб келганида оқшом пайти эди. У ошхона ичкарасига кирганда, бу оғуга ўрганишига сабабчи бўлган, аёл боши билан разолат ботқоғига ботган, онаси таништирган ўша қиз бир четдаги столлардан бирида ўтирарди. У Санжар билан худди тасодифан учрашиб қолгандай сўрашди.

— Санжар ака, бормисиз, жуда ўзгариб кетибсиз, — деб ўзи ўтирган столга таклиф қилди.

— Сиз ўзгармабсиз, ўша-ўшасиз, — деди Санжар. Агар бошқа пайт учрашганида у билан сўрашиб ҳам ўтирмай жилмайиб турган башарасини бежаб қўйган бўларди.

Неъмат жуда айёр эди. У бу қизни учрашувга атайин жўнатганди. Санжар орқасидан одам илаштириб келиши мумкин, деб эҳтиёт чорасини кўрганди. Агар хусумати бўлса шу қиз орқали билиб оламан, деб ўйлаганди. Санжар ҳам ҳаммасини тушуниб, бу аёл билан ҳеч нарса бўлмагандай суҳбатлашарди.

— Нега индамай йўқолиб қолдингиз ўшанда? — деб сўради Санжар.

— Ҳа, нима, мени соғиндингизми?

— Соғиндим десам ишонмаслигингиз мумкин, лекин сиз билан ўтказган кечаларни ҳозир ҳам қўмсайман, ҳеч кимни сизга ўхшата олмадим, сиз бошқачасиз барибир.

— О... жуда хушомадга устасиз-да, аёл кишининг кўнглини эритишни яхши биласиз.

— Мен бошқа нарсаларга ҳам устаман ёки эсингиздан чиқдимми? Ҳаммаси ёдингиздан чиқиб кетганига ишонмайман, — деди Санжар хушомадни ўрнига қўйиб.

Аслида унинг исми ёдида йўқ эди. Лекин бу маккора аёлнинг дилидаги ниятини фақат шу йўл билангина билиб олиш мумкин эди. Бундай ёлгон хушомадлар қандайин жирканч эканлигини Санжар биринчи бор ўзида ҳис қилаётганди.

— Демак, мени ёдингиздан чиқармабсиз-да, ишондим Санжар ака, ўшанда индамай кетишимга баъзи бир сабаблар бор эди. Лекин сиздек йигитнинг қадрига етмаганимга мен ҳам ачинаман. Агар кетмаганимда мени хотинликка олармидингиз? Фақат тўғриси айтинг, — деди у маккорона қараб.

— Тўғриси айтимайми, йўқ. Чунки жоним ўзимга керак, ахир сизнинг хушторингиз мени ўлдириб қўйиши мумкин эди-да, — деди Санжар ҳазиллашган бўлиб.

— Менинг хушторимни ҳам биламан, дерсиз.

— Ҳа биламан, келинг яхшиси, гапни кўпайтирмайлик. Неъмат ака ўзи қани, менинг ишим зарур, кетишим керак, — деди Санжар бу бемаъни суҳбатдан зерикиб, — Мана бу қарзим, буниси янги мол учун, етмаса машинани ҳам беришим мумкин, — деб чўнтагидан икки пачка юзталик долларни стол устига ташлади.

Шу пайт ошхонага Неъмат билан бир нотаниш одам кириб келди ва улар ўтирган столга ўтиришди.

— Яхшимисиз Санжарбек, яхши юрибсизми, — деб Неъмат қўлини узатди. Санжар улар билан сўрашиб стол устидаги пулларни қайтариб чўнтагига солди.

— Неъмат ака, қарзим учун машинамни бераман, янги молга эса нақд тўлайман, маъқулми?

— Майли, сиз нима десангиз шу-да, лекин мол ёнимда эмас, сиз пулни Динарахонга беринг, мен сиз билан шу ерда ўтириб тураман. Улар мана бу йигит билан бир жойга ўтиб келишади, кейин. — Неъматнинг гапи оғзида қолди.

— Ака, мен турай, узр, келишолмас эканмиз, машина сизга қолди, — деб Санжар ўрnidан туришга чоғланди.

— Санжарбек, нима, менга ишонмаяпсизми?

Хоҳласангиз биргаликда ўтиб келамиз, кейин биз ўзимиз айтган жойингизга ташлаб қўямиз.

— Бу бошқа гап, мен пул ишида ҳеч кимга ишонмайман. Кетдик, қаерга бориш керак, — деб Санжар ўрнидан турди. Улар ошхонадан чиқишганда Неъматнинг шотири Аҳмад машина олдида турганди. Санжар унга калитни отиб:

— Олинг Аҳмад ака, машина энди сизларники, ҳайданг, — деб Санжар машинанинг олд ўриндиғига ўтирди. Неъмат ва Динара эса орқа ўриндиққа ўтиришди. Неъмат билан бирга келган йигит ўша ерда қолди. Улар катта йўлдан озгина юриб бир хилват кўча томон бурилишди. Улар анча ичкарилаб кетишди. Бу йўлда бошқа машина кўринмасди. Йўлнинг бир томони тик жарлик. Санжар учун бу айни муддао эди.

Неъмат оғуфуруш ҳамтовоқлари билан ҳам нимадир бўлиб келишолмай қолганди. Шунинг учун у вақтинчалик Ўзбекистондан чиқиб кетишни режалаштирганди. У учрашувга келишдан олдин ҳаммасини ўйлаб қўйганди. Унинг нияти Санжарнинг пулини олиб, ўзини шу тоғга ташлаб бўриларга ем қилдириш эди. Аммо ўзи ва гумашталари ҳатто бўрилар учун ҳам ем бўлмай ёниб кул бўлиб кетишини у хаёлига ҳам келтирмаганди. Уларнинг кулоқларига кирган охирги сўз Санжарнинг:

— Худо, ўзинг кечир мени, Меҳри она, қотилларингизни кутиб олинг, — дегани бўлди. Санжар рулни ўзи томон тортиб бурганда, машина жарга қараб олди билан учиб туша бошлади. Манфурлар нима бўлаётганини ҳам англай олмай қолганди. Машина ҳавода анча учиб тушганида бир харсанг тошга урилди. Санжар машинанинг олди ойнасидан отилиб чиқиб кетди. Машина ўша ерга худди найзадек санчилиб қолди. Аҳмад рулга қисилганча жони узилди. Неъмат ва Динара ҳам ўриндиқлар орасига белларидан қисилиб қолишганди. Бакдан оқаётган ёқилғи устиларига оқарди. Улар тирик эди. Лекин ўзларига тобут бўлган бу машинадан минг уринишмасин чиқиб кета олмасдилар. Бирдан машина ёна бошлади. Улар гуноҳга

ботган таналарининг жизғанақ бўлиб ёнаётганини ҳис қилишарди. Инграган бўғиқ овозларини ўзларни эшитишарди, холос. Ҳатто, Азроил ҳам уларнинг жонини олишга шошилмасди гўё...

Санжар қаттиқ оғриқдан ўзига келганида тонг ёришиб қолганди. Машина ёниб кул бўлганди. Ёрилган бошидан оққан қон юзларига тегиб қотиб қолганди. Ўнг қўлини қимирлата олмасди, ўнг оёғи ҳам пастки сонидан синганди. Атрофда одам зоти кўринмасди. Пастга қараб судралиб-судралиб туша бошлади. У пастда кўриниб турган, чўпонлар отарларини ҳайдаб ўтадиган йўлга қараб судралиб борарди. Ўша йўлга яқинлашиб қолганида кўз олди қоронғилашиб ҳушидан кетди.

— Маҳкам ака, мен уларнинг ўлигини кўрсам, кўнглим таскин топади, деб ўйлагандим. Аммо бундай бўлмади. Виждон азобидан қутуларман, ўзимни енгил ҳис қиларман деб ўйлардим, лекин ўзимда қониқиш ҳиссини сезмадим. Бу бошимга тушган мусибат юрагимга умрбод тамға бўлиб босилганга ўхшайди.

— Кўп сиқилманг ука, бу тақдир, бунда сизнинг айбингиз йўқ. Ҳар бир инсон боласи дунёга келганда, унинг қисмати пешонасига ёзиб қўйилган бўлади, дейилади. Бундан ҳеч ким қочиб қутула олмайди. Ўша разиллар ўлиб, сизнинг тирик қолишингиз Худонинг сизга берган инояти. Сизга балки Худо яна бир имконият бергандир. Энди кириб ётинг, совуқ тушиб қолди. Қолганини эртага яна бафуржа гаплашамиз.

— Раҳмат, Маҳкам ака, сизга ҳам ташвиш бўлдим, мени кечиринг, — деб ўрнидан турди Санжар.

— Мен сизга ёрдамлашаман, — деди Маҳкам аканинг ўғли Отабек елкасини тутиб.

Санжар унинг елкасига қўлини қўйиб биргаликда ўтовга киришди. Отабек унинг ўтиришига ёрдам қилиб, ўзи ҳар

куни эрта тонгда туриб қайгадир бориб, олиб келадиган шишадаги доридан қуйиб узатди.

— Ичинг ака, — деди унга меҳр билан қараб. — Ака, бир нарса айтсам, майлими?

— Майли, бемалол, — деди у берган дорини ичиб.

— Мен сизни топиб олганимнинг эртаси куни ўша ерга бордим. Лекин у ерда машина кўринмагани, ўша йўлнинг тепасида яна бир эски йўл бор эди. Ўша томонга айланма йўл билан ўтганимда, бир қирғиз танишимдан кўп нарса эшитиб қайтдим. Машина батамом ёниб кетибди. Милиция ходимлари машинангизни туман ДАН постига олиб кетишиб, унинг ичидан уч кишининг қуйиб кетган мурдасини касалхонанинг ўликхонасига топширишибди. Келиб ҳамма гапни дадамга айтгандим, бориб суриштириб келишимни айтдилар. Бориб суриштираман, машина рулидаги мурдани шаҳардан келган одамлар олиб кетишибди. Билишимча, улардан бири «Бу менинг ўғлим эди», деган эмиш.

— Демак, айтмоқчисизки, ўша киши менинг дадамлар, тўғрими?

— Хўп десангиз, эртага уйимизга кетаяпман, бир-икки кунда қайтаман, синглимнинг мактаби бошланади, уни онамнинг уйларига ташлаб келишим керак, манзилингизни айтсангиз, ҳаммасини суриштириб билиб келаман.

— Яхши бўларди, лекин ҳеч ким ҳеч нарса билмаслиги керак. Чунки менинг уйга қайтгим йўқ. Мен мана бу иллатдан қутулсамгина уйга қайтишимни ўйлаб кўраман. Агар...

— Ака, хавотир олманг, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Иллатингизга келсак, мана икки ой бўляпти, ҳали бирор марта ҳам истеъмол қилмадингиз-ку, сиз дадамга ишонинг, у киши кўпчиликни тузатганлар, — деди Отабек қатъийлик билан. Отабекка тоғ ҳавоси ёққаниданми, жуда ўзини енгил-эркин тутарди. У жуда говдали, билаклари бўртиб чиққан, елкалари кенг, ҳақиқий улоқчи йиғитларга ўхшарди.

— Ука, улоқ ҳам чопиб турасизми? — деди Санжар қизиқиб.

— Э-йўқ, ака, ҳозир бизда улоқчи от йўқ. Мен институтимизда кураш тўгарагига қатнашардим. Ўзбек кураши бўйича институт чемпиони эдим. Улоққа келсак, бировнинг отида улоқ чопишни ёқтирмайман. Лекин бир-иккита зоти тоза ҳақиқий от олиб боқиш ниятим йўқ эмас. Ҳар йили улоқ бўлганда дадам совринга битта соғин сигир қўядилар. Мен дадам билан яшаётганимга икки йилдан ошиб қолди. У кишининг ёнига келишим осон бўлмади. Биласизми, Санжар ака, қолган умримни уларга бахшида қилсам ҳам дадамга қилган ноҳақлигим учун ўзимни кечира олмайман...

Бирдан Санжарнинг дарди қўзиб қолди. Санжарни титроқ босиб, суяклари қақшаб оғрирди, баданида қандайдир тошма пайдо бўлиб қичишарди. У гужанак бўлиб инграшни бошлади. Отабекнинг якка ўзи уни боғлашга кучи етмасди. Санжар ҳам ўзига ўхшаган жуда бақувват эди. У югурганча ўтовдан чиқиб дадасини бошлаб кирди. Улар бир амаллаб Санжарнинг оёқ-қўлини боғлашди. Мана икки ойдирки шу йўсинда уни оғу исканжасидан қутқаришга ҳаракат қилишарди. Унга мажбуран турли гиёҳларда тайёрланган дамламаларни ичириб, баданидаги тошмаларни ҳам ўша дамламаларда артиб туришарди. Санжар инграй-инграй чарчаб ухлаб қоларди. У эртасига шундай аҳволга тушганини эслай олмасди. Ота-бола ҳам унга лом-мим дейишмасди. У билан ҳеч нарса бўлмагандай гаплашаверардилар.

Отабек эртаси кунни сингисини олиб шаҳарга тушиб кетди. У тўрт кундан сўнг қайтиб, Санжарга кўп хабарлар олиб келди.

— Демак, мен улар учун ўлибман-да, — деди Санжар оғир уф тортиб.

— Ҳаммалари соғ-саломат юришибди экан. Дўстингиз озгина вақт ўзларини ёмон ҳис қилибди. Лекин ҳозир батамом ишга қайтиб, яхши юрибдилар экан.

– Биласизми, Отабек. Ҳаммадан ачинарлиси шуки, мен узим учун Меҳри онанинг ёнига қабр қовлатиб қўйгандим. Ўша қабрда анави аблаҳ Аҳмад ётгани менинг ғазабимни келтиряпти.

Отабек шаҳардан Санжар ҳақида жуда илиқ гапларни эшитиб қайтганди. Уни бирор инсон, хоҳ катта, хоҳ кичик ёмон демаганди. Унинг ўлимини маҳалласидагилар катта фожиадек қабул қилишганди.

– Бир томондан Санжар ака, сизга ҳавасим келади. Чунки ҳар қандай одам тириклигида шундай самимий сўзларни ҳар доим ҳам эшитавермайди, – деб кулиб қўйди Отабек.

– Ҳа, шундай, лекин эзгулик йўлига киришимга ўша Толиб дўстимнинг ҳиссаси катта, агар унинг айтганларини қилмаганимда, балки одамлар қутулганимизга шукр, дейишаётган бўлармиди, – деб Санжар ҳам кулиб қўйди.

Санжар қандай инсонлигини ўғлидан эшитган Маҳкам аканинг унга бўлган меҳри янада ошганди. Маҳкам ака у тузалиб оёққа тургандан сўнг милицияга хабар бермоқчи эди, лекин энди бу фикридан қайтди. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолсин, кейин нима бўлишини вақт кўрсатади, деб уни ўз ўғлидек парваришлашни давом этди.

Куз пайти ҳали дарахтлар баргларини тўкиб улгурмасдан, тоғда совуқ тушиб, чўққиларни қор қоплай бошлади. Чўпонлар қишлоқ қилиш учун ўтовларини пастроққа кўчиришади. Маҳкам ака, Санжар ва Отабек ҳам олдиндан тайёрлаб қўйилган адирга кўчиб ўтишди. Санжарнинг яралари тузалиб, оёғининг синган жойи битиб кетди. Санжар бу меҳри дарё ота-болага қўлидан келганча ёрдамлашарди. Унинг ҳаётидаги аччиқ хотиралар аста-секин бу бепоён тоғлар орасига сингиб кетаётганди. Ҳаммадан қувонарлиси, заҳри қотилни хумор қилиши анча пасайганди. Фақат ўтирса ҳам, ётса ҳам баданини қашлайвериш Санжарни ҳолдан толдирганди.

– Дада, – деди Отабек Санжарнинг қашиниб

ўтирганини кўриб. — Бу сафар бозорга борганингизда бир янги мол тароқ олиб келсангиз бўларкан.

— Нимага? Мол тароғимиз бир эмас, уч-тўртта-ку, — деди Маҳкам ака.

— Борку-я, лекин уларнинг тиши ейилиб кетган, Санжар акамнинг баданларига ўтмайди-да, — деб кулиб юборди. Уларнинг кулгилари бутун адирни босиб кетди. Бу уч эркак анчадан бери бунчалик яйраб кулишмаганди.

Санжар кун сайин ўзини яхши ҳис қилиб, батамом тузалиб ҳам қолди. Қишнинг совуқ, аёзли кунлари ортда қолди. Санжар ўзини худди онадан янги туғилгандай ҳис қиларди. Унинг кўзига бу ёруғ дунё ажойиб кўринарди. Яна ёз келди. У бу тоғдаги тинч-осуда ҳаётга анча кўникиб қолганди.

Бир кун эрталаб ўрин-кўрпасини тўғрилаётиб, ёстиқ жилдининг ичида кўлига бир нарса теккандай бўлди. Бу ўша — унинг бошига оғир кулфатларни солган оғу эди. У салафан пакетчадаги оғуни олиб, ташқарига чиқди.

Маҳкам ака ташқарида гулхан ёқиб, устига осиб кўйилган қозондаги овқатнинг тузини кўраётганди. Санжар кўлидаги халтачани оловга отди. У озгина ўйланиб туриб Маҳкам акани бағрига босиб қучоқлаб олди. Маҳкам ака ҳам ўз ўрнида уни бағрига олди. Улар ҳеч нарса демай анчагича қучоқлашиб туришди.

— Ака, бу яхшилигингизни қандай қайтараман, билмадим, — деди Санжар кўзи тула ёшни артиб.

— Қани ўтиринг, Санжарбек. Қандай яхшилик ҳақида гапиряпсиз ука, сиз бу ютуққа ўзингиз эришдингиз, мен шунчаки оғир кунингизда ённингизда бўлдим, холос. Албатта, бу Худонинг марҳамати, ука.

— Раҳмат ака, барибир сизнинг хизматингиз катта. Агар бу даволаш услубингиз оммага тарғиб қилинса, менга ўхшаганлар тузалиб кетишарди.

— Мен табибликка даъво қилмайман, лекин сизга қараб, натижадан ўзим ҳам хурсандман. Сиз менинг бундай дард билан учратган биринчи беморимсиз.

– Наҳотки, ахир сиз ҳам, Отабек ҳам кўпчиликни тузатганлигингизни таъкидлардингиз-ку. Демак, бу ҳам даволашнинг бир қисми экан-да. Чунки сизларнинг бу гапларингиз ҳам менга анча далда бўлди-да.

– Мен ука, шунга амин бўлдим, бу иллатдан қутулишнинг бир йўли метин прода ва ён-атрофдагиларнинг касалга бўлган муносабати, меҳри экан. Қолаверса, она заминимизнинг сахий табиати ва албатта, тоғ ҳавоси бўлса керак. Мен бу ерга келганимда эрта баҳор эди, турли жойлардан табиблар келишарди. Ҳар хил гиёҳ териб юришарди. Уларга қўшилиб, аста-секин қайси гиёҳ қандай хусусиятга эга эканлигини сўраб-суриштириб ўргандим. Яна менда Иби Синонинг китоби ҳам бор. Бекорчиликда ўша китобдан ҳам кўп нарса ўргандим. Аммо, ука, барибир менинг фикримча, ҳаммаси касалнинг продасига боғлиқ. Чунки бемор яшашга интиямас экан, унга ҳеч ким ва ҳеч нарса ёрдам бера олмайди. Мен буни ўзимда синаб кўрганман. Менинг ҳам аламимдан ароқ номли касофатга муккамдан кетган даврларим бўлган. Ўшанда бир одам иродамини тиклашимда ва соғлом ҳаётга қайтишимда жуда катта ёрдам берган.

Маҳкам ака вилоятдаги бир яхши корхонада обрўли ишда ишлаб келарди. Топиш-тутиши яхши эди. Давлатимиз мустақилликка эришишдан олдин, кўп корхоналар қатори у ишлаётган корхона ҳам инқирозга юз тутганди. Лекин корхонанинг янги бошлиғи мустақиллигимиз берган имкониятлардан фойдаланиб корхонани оёққа турғазди. Бу ишларда Маҳкам ака ҳам четда қараб турмади. Ҳамма ишчи ва ходимлар билан биргаликда ҳаракат қилиб энг олди корхоналардан бирига айлантиришди.

Ўша пайтларда кўп корхоналар инқирозга учраганди, чунки фақат «тепадан» буйруқ олишга ўрганиб, ўзлари мустақил бирор тadbир ёки чора топиб ташкилот иқтисодиётини сақлаб қола олмай ишларидан бўшаб кетган

бошлиқлар кўпайиб кетганди. Улар бекорчи бўлгандан сўнг янги, қайтадан оёққа туриб келаётган корхона-ташкилотларга яна тайёрига бошлиқ бўлиш учун «кураш»ни бошлаб юборишарди. Улар нимагадир яхши, иши юришиб турган ташкилотларга бошлиқ бўлишни хоҳлашарди.

Маҳкам ака ишлаётган ташкилот ҳам шундай амалпарастлар таъсиридан четда қолмади. Корхона бошлиғи ҳар хил беҳуда текширишлар, асаббузарликлардан қутулиш учун ишдан бўшади. Маҳкам аканинг ўрнига эса ўзининг энг ишонган шогирди тайинланди. Агар шу билан корхона гуллаб-яшнаб кетганида алам қилмасди. Лекин яна эски услубда иш олиб борган янги бошлиқ ҳеч қанча ўтмай корхонани инқирозга учратиб, камига корхонадаги жиҳозларни сотиб, пулини киссасига уриб қочиб қолди.

Шу тариқа Маҳкам ака ишсиз бўлиб қолганди. Ундан ҳам ёмони кейин бошланди. У ишсиз бўлиб қолганини билган таниш-билишлари ундан ўзларини олиб қочишди. Ҳатто, Маҳкам ака орқали шаҳарни таниган, муомалани, ишни ўрганган шогирди ҳам уни назар-писанд қилмай қўйди. Оиласида нотинчлик бошланди. У янги иш бошлаш учун дўстидан пул қарз олди. Олдинига иши яхши юриб турди. Лекин шафқатсиз бизнес кўнгилчан инсонларга касб эмаслигини Маҳкам ака ўзида синаб кўрди.

Дўсти унинг иши унча юрмай қолганини билиб туриб, берган пулини қистаб келди. Ҳозир беролмаса бизнесига шерик ҳам бўлишини айтиб, Маҳкам акага мурувват кўрсатган бўлиб келишиб кетди. У ўз яқин дўстига қарзи учун фоиз тўлай бошлади. Лекин фоиз тўлаб қарзини узолмаслигини билиб, отасидан қолган уйни сотди ва кўп қаватли уйлардан бирини сотиб олиб, қолган пулни дўстига бериб қарздан батамом қутилди. Ўшанда фарзандлари бирин-кетин вояга етиб келишаётганди. У ўзи яккаланиб қолганди. У ишонувчанлиги, кўнгли бўшлигиданми бозор иқтисодиётига кўниколмади. Ўзига ўхшаган бир-икки улфатлар билан озгина кўнгил ёзиш учун ичишни ўрганди. Шундан сўнг бошига тушган савдолар кейинги кулфатлар олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

— Ишим ортга кетиб, катта-катта еб-ичмасак-да, қора қозон қайнаб турганди. Санжарбек, қадимда кучли давлатлар нега емирилганини биласизми? Менимча, улар мунофиқлик сабабли, яъни ичларидан чиққан душманлари туфайли тарқалиб, майда давлатларга бўлиниб кетишган бўлса керак. Менинг оилам ҳам ана шундай мунофиқлик туфайли бузилиб кетди. Мен эса ичкиликка берилиб кетдим. Ўша қуриб кетгур ароқни ичсам ҳамма нарсани унитар эдим. Қарз олиб ҳам, сўраб ҳам, ялиниб ҳам ичавердим. Бора-бора мендан яқинларим ҳам жиркана бошлашди. Хотин, бола-чақам эса аллақачон баҳримдан ўтишганди. Охиrhoқибат, якка моҳовдай ўзим кўчада қолдим. Ҳатто ўзимнинг уйимга бегона бўлдим. У пайтда хотиним катта бизнесмен аёлга айланганди. Мен бўлсам кечалари бир ташландиқ ташкилотнинг хонасида тунаб қолар эдим. Ўша ерда менга бир инсон учради. Фақат у кишигина мендан жирканмади. Қунт билан дардимни тинглади. Ҳозир тўғриси, у кишига нималар деганимни эслай олмайман. Лекин у киши менга таскин бериб, яна сармоя учун пул берганида овозимнинг борича йиғлаганим эсимда. Ўшанда кийимларим бир аҳволда бўлиб, қолаверса, оғзимдан кечаги ичган ароқнинг ҳиди келиб турганди. У кишининг чеҳрасини ҳозиргача эсимдан чиқармайман. Кулиб турган, истараси иссиқ, ширинсухан киши эдилар. У киши менга пул бериб, мана шу ҳозирги ишимни қилишимни айтдилар, холос. Сармоя деб берган пулларига у пайтда битта янги жигули машинасини олса бўларди. У одамнинг айтганини қилиб, ҳамма пулга қўй-эчки сотиб олдим, шу ердан жой қилиб бир ойда келишилган жойга учрашиш учун бордим. Лекин мен нонкўрнинг хотирам панд бериб, ароқнинг касофатига халоскоримнинг исмларини ёддан чиқаргандим. Аксига олиб, айтилган жойга келмадилар, мен ҳар кунни ўша ерга бориб турдим. Афсуски, у одамни қайтиб кўриш насиб қилмади. Мана ўша воқеага ҳам ўн йил бўлиб қолди.

Ўзингиз кўриб турибсиз, беш юздан ортиқ кўй-эчки, соғин сигирлар, от-улов, ҳатто мана шу қозон-товоқ ва барча рўзгорим, қурган уйим ҳам аслида у кишиники. Мен у меҳри дарё инсонни учратганимда эғнимда бир кўйлагим, эски дўппим ва шимим, пошнаси қийшайиб кетган туфлигим бор эди, холос. Бу меҳри дарёлик, меҳр-оқибат, саховатнинг олдида менинг сизга қилган кичкинагина ёрдамим нима бўлибди Санжарбек. Ичимдаги бу дардни ҳеч кимга айтмагандим. Айтган тақдиримда ҳам ҳеч ким ишонмасди. Лекин сиз бошқачасиз ука, шунинг учун бир ёрилгим келди. Ишонсангиз, ҳозир ҳам умидимни узмаганман, шаҳарга тушганимда ўша жойга бориб кутиб-кутиб қайтаман. Шундай кунлардан бирида, бундан икки йилча олдин у ерда ўғлимни учратиб қолдим. У ҳеч нарса демай мен билан бу ерга келди. Кейинчалик қизимни олиб келди, тўнғич қизим турмушга чиққан, унинг ўз оиласи бор, ота бўлиб тўйида ҳам қатнаша олмаганман. Умр йўлдошим эса... — деб Маҳкам ака ўйланиб қолди.

— Келинг, яхшиси, бу тўғрида гаплашмайлик, ҳар ҳолда у аёл болаларимнинг онаси, — деб ўрнидан туриб, қозондаги овқатни кавлаб, — пишибди, — деди. Кейин ўғли ва келинини чақириб, уларга овқатдан идишларига солиб берди. Маҳкам аканинг келини қирғиз миллатидан эди. Юзлари чаросдек, қошлари қоп-қора, ўрилган сочлари узунлигидан бошига чамбарак қилиб ўраб юрарди. Эғнига ўзбекча кўйлак, қирғизча нимчасини кийиб, ўзи билиб ишини қилиб юрарди. Бу қирғиз айлани бир кўришда қайси миллатга мансуб эканини ажратиб бўлмасди. Ўзбек тилини баъзи «замонавий» ўзбек қизларидан яхши гапирарди.

Эр-хотин ўзларининг ўтовларига кириб кетишди. Санжар ҳам ўзига солинган овқатини кўтариб Маҳкам ака билан ўтовларига киришди.

— Маҳкам ака, сизлар билан шунча бирга яшаб, келинингизга энди аҳамият берибман, — деди Санжар бир нарса сўрамоқчидек бўлиб.

— Ҳа, ука, унинг миллати қирғиз, ўғлим билан яшай

бошлаганимда, унга келин қилиш гами тушди менга. Чунки у умрбод сиз билан шу ерда яшайман, деб туриб олди. Шаҳарга фақат онамни кўргани ва синглимдан хабар олгани бораман, деди. Мен ҳам унинг раъйини қайтармадим. Мана шу адирликнинг у томони Қирғизистонга қарайди. Келинимнинг дадаси ҳам менга ўхшаган фермер, улар ҳам шу яқин-атрофга ёзда чодир тикишарди. Худо ҳеч кимни тоқ яратмайди. Улар ўзлари топишиб, гаплашиб юриб, бир-бирига кўнгил кўйишди. Қирғиз қудам ҳам тушунган одам экан, келишиб тўй қилдик: бир кун у томонда, эртасига бу томонда ош бердик. Тўй куни кўпқари ташкил қилдик. Ўзбегу қирғизлар маза қилиб яйрадик. Мана, энди набира кутаяпман. Уларнинг бирор марта тортишганини кўрмадим. Бугун нимагадир гап қопим очилиб қолиб, кўп гапирдим. Ишқилиб, зериктириб кўймадимми?

— Нега энди, сизга ҳавасим келади, Маҳкам ака. Сизга яхшилик қилган одам адашмаган экан. Сиздан бошқаси бўлса, бошқача йўл тутиши мумкин эди. Мен ёш бўлсам ҳам номард одамларнинг кўпини кўрдим. Сизнинг ҳам ичингизда дардингиз кўпга ўхшайди. Ака! Бу дунёда дардсиз кўнгил бормикин? Нима учун ҳамма вақт шодлик билан гап-ғусса бирга, ёнма-ён юраркан?

Санжар эрталаб уйқудан уйғонганда ўтовда ўзи ёлғиз эди. Маҳкам аканинг жойи йиғиштирилган, ташқарига солинган бўйра устида Отабек бир китобни варақлаб ўтирганди.

— Уйғондингизми, Санжар ака? — деб ўрнидан турди Отабек.

— Бугун қотиб ухлабман. Маҳкам ака кўринмайдилар?

— Дадам ҳисобот топширгани марказга кетдилар, келинг, нонушта қиламиз! Мен чой дамладим.

Санжар юз-қўлини ювиб келиб ўтирди. Отабек кўриб ўтирган китоб отлар ҳақида эди. Китобнинг расмларига қараб Санжар гап бошлади.

— Мана шу отлар зотдор отлар-да, тўғрими Отабек?

— Ҳа, ака, шулар, мана чойдан ичинг, — деб пиёладаги чойни узатди Отабек. — Мен айнан шундай отларни кўпайтирмақчиман, — деб кўшиб қўйди.

— Агар рози бўлсангиз, Отабек, сизга шу орзуйингизни амалга оширишда ёрдам бермоқчиман, албатта, қарши бўлмасангиз.

— Жон дердим, ака. Лекин бу отлар жуда қиммат-да.

— Пул топишни мен ҳал қиламан, сиз от топсангиз бўлди.

— Отни топишда қайнотам ёрдам берадилар. Аммо, яна бир муаммо бор, ака, — деди Отабек хўрсиниб.

— Қандай муаммо?

— Биласизми, Санжар ака, мен дадамнинг олдида ўзимни жуда уятли ҳисоблайман. Дадамга нисбатан бир вақтлар ноҳақлик қилганман. Бу ерга келишимдан олдин, бундан кейинги умримни отам учун бахшида қиламан ва у кишининг ҳар қандай сўзини ҳурмат қилиб, ўзимга қонундек биламан, деб онт ичганман.

Ёшлигимда дадамнинг топиш-тутишлари яхши эди. Ўша топишларига яраша ишлардилар ҳам. Азонда туриб, кеч ишдан қайтардилар. Тўғриси, ёшлигимда дадам билан жуда кам кўришганмиз. Асосан тарбияни онамдан олдим, десам ҳам бўлади. Бу гапим билан ота меҳрисиз вояга етдим, демоқчимасман. Шунчаки, кўп вақтим онам билан ўтди, холос.

Дадам ишсиз қолганларидан сўнг уйимизда ҳар куни жанжал бўларди. Мен ўзимча ҳамма айбни дадамга юклардим, дадам ичишга берилиб кетди, ичиб олгани учун онам билан уришаяпти, деб ўйлар эканману, лекин нима учун дадам ўзини бундай тутаяпти, деб бир марта ҳам мулоҳаза қилиб кўрмаган эканман. Дадамни ноҳақ дейишимнинг сабаби — мен бошиданоқ онам тарафида бўлганман. Онам дадамни уйдан ҳайдаганларида ўн олти ёшда эдим. Оиламиз парчаланиб кетаётганда мен яна онам тарафида турганман. Онамдан оиламиз бутлигини сақлаб қолишни сўраш ўрнига мен нонкўр онамнинг қарорини

юз фоиз маъқулладим. Ўша пайтда онам тижорат билан шуғулланар, пуллари кўпайиб қолган эди. Қорнимиз тўқ, эгнимиз бут, буларнинг ҳаммаси онамнинг шарофати билан деб ўйладим. Бир пайтлар дадамнинг соясига салом берадиганлар энди онамни кўкка кўтаришарди. Мен нонкўр отамни унутиб ҳам юбордим. Опам эса хаёлида дадамни ўлган деб ҳисоблаб, ҳатто турмушга чиқаётганида бир марта ҳам эслаб қўйгани йўқ. Чунки унга ҳеч вақоси йўқ отанинг кераги ҳам йўқ эди. Отам опамнинг тўйида қатнашмагани учун ўзимча яна улардан хафа бўлдим.

Онам олийгоҳда ўқишимни хоҳладилар. У кишининг пули билан ўқишни битирдим. Лекин соҳам бўйича ҳеч қандай иш тополмай, сарсон бўлдим. Мен ҳам савдо билан шуғулландим. Тагимда машина, улфатлар ўртасида ҳурматим яхши, менга яна нима керак, отамнинг қаердалиги, онамнинг ўн-ўн беш кун бўлмаслиги, уйимизга савдогар эркаклар келиб туриши билан умуман қизиқмадим. Онамнинг баъзида савдогар эркакларни таҳқирлаб сўкишларини индамай томоша қилдим. «Онажон, сиз ҳар ҳолда аёлсиз, нима бўлганда ҳам улар эркак киши-ку», деб танбеҳ беролмадим. Дадамнинг яқин дўсти уйимизда бемалол юриб, ваннахонамизда ювиниб, ўз уйидек онам билан ош дамлаб еб ўтирса, бир оғиз индамадим. Онамнинг «бизнес ҳамкори»-да, дедим. Онам норизо бўлиб қолмасин, дедим. Нима қилсалар ҳам, мен учун, биз учун қиляптилар-ку, деб ўзимга йўл очдим. Аслида эса, мен дадам уйдан кетаётганларида, яъни у кишини ҳайдаётганимизда, у кишига қўшиб, ота олдидаги ўғиллик бурчимни, эркаклик гуруримни ҳам ҳайдаган эканман. Мен тўғримда қариндошлар орасида, таниш-билиш ва улфатларим ўртасида ҳар хил гап-сўзлар юрганини хаёлимга ҳам келтирмас эканман. Ориятли, эркаклик гурури баланд танишларим ўзларини мендан четга олганларини кўрмабман ҳам. Мен ва онам дастурхон ёзиб, меҳмон чақирганимизда дастурхонимиз атрофига келиб ўтирган одамларнинг кўпчилиги аёллар ва аёл киши орақасидан кун кўриб юрган

хотинчалиш эркаклар эканини англай олмабман. Баъзи отам тенги одамлар менга насиҳат қилиб, ҳар доим онамни ҳурмат қилишимни таъкидлашганда, уларнинг ўзлари қандай одам эканликларини суриштирмай, яна она дедим. Ахир, менинг олдимда онани, аёлни улуғлаётганлар ҳам аёллар эди. Ёки ёнимдаги одамлар ўзга аёлларни ва хотинларини четдан мол олиб келиш учун кўчага чиқариб, уларнинг орқасидан кун кўриб, бола-чақа боқиб, аёл кишининг меҳнати билан топилган пулларга чойхоналарда ош дамлаб, улфатчилик қилаётган, аёллари миндириб кўйган машинада кўчаларни чангитиб юрган, гурурларини йўқотган сохта насиҳатгўй, кийимларидангина эркакликлари ажралиб турганлигини англамабман. Энг ачинарлиси, нотўғри йўлдалигимни ўзим англаб етмадим. Шундай кунларнинг бирида мен душманам деб юрадиган энг яқин дўстим кўзимни очди.

Қадимда бир йиғинда Имом Аъзам ҳазратларидан сўрашибди: «Бу дунёда аёл кўпми ёки эркак?» Имом Аъзам ҳазратлари бироз ўйлаб, «Аёл кўп», деб жавоб берибдилар. Уламолар у кишининг устларидан кулиб, «Сиз хато айтдингиз, ахир, Худо ҳаммани жуфт қилиб яратган-ку», дейишибди. Ўшанда ҳазрат Имом Аъзам, «Мен учун аёл измида юрган эркаклар ҳам аёл», деб жавоб қайтарган эканлар.

Ўша куни туни билан ухламай чиқдим. Онам одаддагидек эртаси куни ярим тунда Хитойдан келаяпман, деб кириб келдилар. Ҳечдан кўра кеч, деб ҳамма гапимни айтдим. «Шу ишингизни ташланг, мен ўзим сизни боқа оламан», дедим. Лекин, минг афсуски, мени ҳам кўчага ҳайдадилар. У киши мени қайтиб келади, деб ўйладилар, мен қайтмадим.

Бир йил у ер, бу ерда ётиб тирикчилик учун мардикорлик қилиб ҳам юрдим. Уйдан чиқиб кетиб, дадам нима аҳволга тушганликларини бошимдан ўтказдим. Бир йил фақат дадамни қидирдим. Худога нолам етиб ниҳоят топдим. Худонинг ўзи бизни тасодифан кўчада учраштирди.

Олдин айтганимдек, дадамнинг райларига қарши чиқиш у ёқда турсин, бирор нарсани таклиф ҳам қилмайман, деб ўзимга ваъда бердим.

Санжар Отабекнинг бу сўзларини эшитиб, дадасини ёдга олди. Унинг ҳам дадаси бир пайтлар ўшандай ишларни қилганди. Онаси эса, атрофига савдогар аёлларни тўплаб, уларга сармоя бериб, фойдасига шерикчилик қиларди. Бу дўсти Толибга ёқмасди, шунинг учун Санжар унинг маслаҳати билан ўзи алоҳида фирма очиб, иш бошлаганди. «Дўстимнинг айтганини қилиб тўғри қилган эканман, бўлмаса ҳозир мен ҳам хотинчалиш номини олган бўлардим», деб ўйлади.

— Санжар ака, яна барибир тайёрига келиб отангнинг ютуқларига шерик бўлибсан-ку, деб ўйлаётгандирсиз, — деди Отабек ногаҳон Санжарнинг хаёлини бузиб.

— Йўғ-э, мен бошқа нарсани ўйлаяпман, гурурингизни ҳимоя қилиб ўз онангизни бу бешафқат ҳаёт уммонига ташлаб келиб, яна бир гуноҳга қўл урмаяпсизмикан?

— У киши ёлғиз эмаслар, ёнларида дадамнинг юзини ерга қаратган, дўстман деб хотинларига, яъни онамга кўз тиккан одам бор. Қолаверса, поччам опамни ҳам кўч калони билан уйга ташлаб кетган. Поччамдан нега бундай қилганини сўрасам, у ҳам онамнинг ишларини рўкач қилиб, опамни бойликка ружу қўйганликда айблади. Нима бўлганда ҳам ҳозир бир ойда бир марта бориб тураман. Кичик синглимнинг у ерда яшагиси йўқ. Лекин ҳозир мактаби бор. Уни ўзим билан олиб келолмайман. Фақат ёзда келади, — деб гапини тугатди Отабек.

Ҳозир бу йигит ҳеч кимнинг насиҳатига зор эмасди. Чунки у ўз олдига мустаҳкам мақсад қўйганди: ота розилигини олиш. Бу йўлда у ҳамма нарсага тайёр эди.

— Бўлмаса, бундай қилсак, — деди Санжар Отабекнинг елкасига қўлини қўйиб. — От олиб боқишни Маҳкам акага мен айтаман, барибир, отларни ўзингиз боқасиз-ку, тўғрими?

— Майли, фақат бу фикр мендан чиққанини билмасалар бўлди.

Маҳкам ака икки кундан сўнг тоққа қайтиб келди. Санжарнинг от олиб боқиб, кўпайтириш ҳақидаги фикрига хурсандчилик билан рози бўлди. Санжар нима қилишини билмай, қаерга ишлатишни ўйлаб боши қотиб юрган йигирма минг доллар пулни Маҳкам акага берди.

Санжарнинг тоғда яшаётганига икки йилга яқинлашиб қолганди. У шу ўтган кунларда Маҳкам акага қўлидан келганича хўжалик ишларида кўмак бериб келди. Гиёҳвандликдан батамом қутулди. У яқинларини жуда соғинганди. Бир куни тушида онасини кўрди. Фарида опа оппоқ кийимда унинг олдига бир ёш гўдакни қўйиб кетди. Уйқудан чўчиб уйғонганда тонг ёришиб қолганди. Ташқарига чиқиб, туғилиб-ўсган юрти тарафга қараб, анча хаёл суриб ўтирди. У уйдан чиқиб кетаётганда, хотини Наргиза ҳомиладор эди-ку? Балки, ҳозир она бўлгандир, фарзанди ҳам катта бўлиб қолгандир. Толиб ҳам уйланиб, у ҳам ота бўлгандир. У кўрган тушининг маъзини чақолмай, ҳар хил хаёллар оғушида ўтирганда, унинг ёнига Маҳкам ака келиб ўтирди. Санжар Маҳкам акага кўрган тушини айтиб берди.

— Менимча, Санжарбек, уйга қайтсангиз ҳам бўлади энди Яқинларингизни соғинган кўринасиз. Мени ҳайдлапти, деб тушунманг. Бориб ҳаётингизни янгитдан бошланг, бунга сизда имконият бор. Агар бу ерга қайтишни кўнглингиз хоҳлаб қолса, уйимнинг тўри сизники, — деди Маҳкам ака Санжарнинг соғинч тўла кўзларига қараб.

Маҳкам ака иккита отни эгарлаб, ўғлига Санжарни туман марказигача кузатиб қўйишини айтди. Санжар халоскори билан узоқ хайрлашди.

Санжар ярим йўлга келганда отни тўхтатиб:

— Отабек, бир нарса эсимдан чиқибди-да, — деди.

— Нима экан, дарров қайтиб бориб олиб келаман, — деди Отабек ҳам шошиб от жilовини тортиб.

— Ҳалиги, сиз ҳар куни бориб янги-янги тайёрлаб

келадиган дори бор эдик-ку, уйқудан олдин ичар эдим-ку, олиб олсак, яхши бўларди. Ўшани ичиб донг қотиб ухлардим.

— Э, унданми, уни сизга энди кераги йўқ. Жуда ўша дорисиз ухлай олмайман, деб ўйласангиз, ҳозир йўлдан олиб идишга қуйиб бераман, — деб кулди Отабек.

— Ҳа, ука, нимага кулаяпсиз? — ҳайрон бўлиб сўради Санжар.

— Ака, у дори оддий тоғ суви эди. Бу ҳам дадамнинг табиблик сирлари, сиз оддий сувга ихлос қўйиб, ундан ўзингизга даво топдингиз, холос.

— Қойил, мен бўлсам сизга ачиниб юрибман, ҳар куни овора бўлиб қаёққадир бориб келасиз, деб, — деди Санжар.

— Ҳа, ака, менинг отам ана шунақалар, — деди Отабек ғурурланиб.

Санжар тоғда юриб анчадан бери қушларнинг сайраши, қўй-эчкиларнинг маърашидан бошқа нарсани эшитмагани учун, шаҳарнинг шовқин-суронидан ҳайратга тушди. У йўқлигида туғилиб ўсган шаҳри яна ҳам гўзаллашиб кетганди. Кўп жойлар таниб бўлмас даражада ўзгарганди. У анчадан бери кўнглига тугиб қўйган ишни қилиш учун ҳайдовчига қабристонга юришини илтимос қилди. Қабристонда сокинлик ҳукм сурарди. Санжар Меҳри онани зиёрат қилиб, кейин уйига бормоқчи бўлди. У Меҳри онанинг қабри ёнида ўзининг қабрини кўриб ажабланмади. Лекин, не кўз билан кўрсинки, у ерда яна бир қабр бор эди. У онасининг қабри эди. Санжар турган жойида тарашадек қотиб, тили калимага келмай қолди.

— Йўқ, йўқ, бўлиши мумкин эмас, ахир онам соппасоғ эдилар-ку?! Нима учун, нега энди!!! — деб қабр ёнида чўккалаб ўтириб қолди. У онасининг нега тушига кирганини англай бошлаганди. Меҳри она оламдан кўз юмганида дўсти Толиб қандай аҳволга тушганини у юракдан ҳис қилди.

Такси ҳайдовчиси Санжарнинг қабрга тикилиб

ўтирганини кўриб, унинг ёнига келиб, Қуръон тиловат қилди. Санжар ҳайдовчининг тиловатидан кейин ўзига келди. У муздек терга ботиб кетганди. «Ўтганларнинг охирати обод бўлсин, омин». Санжар онасининг қабрига бошини қўйиб, ич-ичидан йиғлай бошлади.

Эр йигитнинг йиғиси бутун қабристонни тутиб кетди.

Толиб ва Санжарнинг оналарига бир хил қабр тошлари қўйилган эди. Аммо, уларнинг қисмати турлича бўлди. Санжар учун онаси қандай инсон бўлганлигининг ҳозир фарқи йўқ эди. Кўз олдида онасининг кулиб турган мунис сиймоси, қулоқларида эса унинг алласи жаранглар эди. У анча маҳал онасининг қабридан узоқлашгиси келмай ўтирди.

Санжар юрагида оғир қайғу-алам билан уйга келганида шом пайти бўлиб қолганди. Эшик олдида келганида кўча олдида сувлар сепилган эди. У аста эшикни очиб ичкарига кирди. Ҳовли ўртасидаги сўрида хотини Наргиза ниманидир ўқиб ўтирарди. Айвонда эса беланчак қимирлаб турганди. Эрини ўлган деб қабрининг устига ҳар ой чиқиб, зиёрат қилиб юрган Наргиза Санжарни кўриб арвоҳни кўргандай ранги оқариб, нима қиларини билмай қолди.

— Наргиз, кўрқма, бу мен, кўрқма, — деди Санжар хотинининг кўрқиб кетганини сезиб.

— Санжар ака, бу ўзингизми? Ахир, ахир...

Санжар югуриб бориб Наргизани кучоғига олди.

Наргиза бўлса дудуқланиб, бир нималар дерди. Сал ўзига келиб, йиғлай бошлади. Санжар ҳам ўзини тута олмай йиғларди. Эр-хотин тик туриб кучоқлашганча, анча пайт туриб қолишди. Наргизанинг ҳаяжондан оёқ-қўли жонсизланиб қолгандай эди.

— Санжар ака, ростан ҳам ўзингизми? Ахир, қандай қилиб???

— Менман, Наргиз, мен ўзимман, ҳаммасини кейин тушунтираман, жоним! — деб Санжар унинг кўзларидаги ёшни рўмолчаси билан артди.

— Мен ҳозир, Санжар ака, мен ҳозир, сиз ўтиринг, —

Наргиза довдираб қолганди. У сал ақлини йиғиб олиб, беланчак томон бориб ўғилчасини кўтариб келди.

— Ўғлим, уйғон, дадамиз келдилар. Турақол, ўғлим, дадамиз тирик эканлар, ўғлим, — дерди ҳаяжонини босолмай.

— Қани, кел-чи, полвоним, — Санжар ўғлини қўлига олди.

Кичкинтой уйқусидан тўла уйғониб кетолмай йиғларди, Санжар уни маҳкам бағрига босиб, тўйиб-тўйиб ўпарди. Кичкинтой уйқуси тўла очилиб, худди отасини танигандай кўзларини лўқ қилиб қараб қолди.

— Хўш, ўғлим, исминг нима сени, танишайлик-чи, — деди.

— Ҳали болакай, гапира олмайди-ку, ўзингиз топинг-чи, — деди Наргиза.

— Катта бўлиб қолибсан-ку, ўғлим. Толибжоним мени.

Санжар Наргиза билан хайрлашаётганда, унга ўғил бўлса, Толиб, қиз бўлса Меҳрихон деб исм қўйгин, деб илтимос қилганди. Эр-хотин фарзандини қўлга олиб, анча ўйнатишди.

Эшик очилиб, Соли ака уйга кириб келди. У ҳеч уйга қуруқ келмасди. Ҳар доим набирасига бирор ўйинчоқ кўтариб келарди. У Санжарни ҳовлидаги сўрида кўриб, қўлидаги нарсаларини тушириб юборди. У бир марта «Ўғлим!» дея олди, холос. Ота-бола узоқ айрилиқдан сўнг ниҳоят учрашиб, тўйиб йиғлаб олишди.

— Толиб дўстинг айтганди-я, мен аҳмоқ отангни кечир, сени ўлганга чиқариб юрибман. Ахир, мен ота бўлиб, сенинг ўлмаганингни сезишим керак эди-ку, мени кечир, — деб Соли ака йиғларди.

Ота-ўғил сал ўзларига келиб олиб, Фарида опа ҳақиқа дуо ўқишди. Тонг отгунча суҳбатлашиб, ота-ўғил дардлашишди.

Эртаси куни ҳамма қўни-қўшни, маҳалла-кўй, қариндош-уруғлар билан ҳовли тўлиб кетди. Кимдир Санжарни тирик кўриб ҳайрон бўлса, кимгадир бунинг

фарқи йўқ эди, асосийси, унинг тириклиги эди. Лекин нимагадир Толибдан дарак йўқ эди. Санжар кўча эшикдан кўзини узмай, ҳар бир келган одамни Толибга ўхшатарди. Санжарнинг сабр халтаси тўлиб қолай ҳам дегандики, эшикдан Толиб, Ойгул, Севара ва Салим кириб келишди. Икки дўст қучоқлашиб сўрашиб, кўзларидан кўзларини узолмай, анча туриб қолишди. Улар бир-бирларини бир қарашда тушунишарди.

— Салом, дўстим, — деди Толиб.

— Соғинмабсан, шекилли, келишинг қийин бўлди, — деди Толибнинг кўлини қисиб Санжар.

— Дўстим, сенинг ўлимнинг олдидан қилган васиятингни бажардим, ҳозир, шу бугун биз Ойгул билан зағсга ариза ташлаб келдик, — деди жилмайиб Толиб.

Даврада кулги бошланди. Ҳамма Толиб билан Ойгулни табриклашди.

— Дўстим, табриклайман. Зўр иш бўлибди. Мени хурсанд қилдинг. Табриклайман Ойгул, бахтли бўлинглар.

Севара ҳам акасининг бўйнига осилиб, хурсандчилигини яширмай, унинг юзларидан ўпарди.

— Ассалому алайкум, Санжар ака, — деб Салим ҳам Санжарни қучоқлаб олди.

Толиб Санжарнинг келганидан хабар топган заҳоти, Ойгулни зағсдан ўтишга таклиф қилди. У бу гапни айтолмай юрганди. Дўстининг қайтиб келиши Ойгулга ёрилишида ёрдам берди. Ойгул ҳам Толибнинг оғзига қараб юрганди.

Шунча инсонлар ичида Санжарнинг ўлимига ишонмаган биргина киши, у ҳам бўлса дўсти Толиб эди. У шундай дўсти борлигидан фахрланарди.

Икки дўстнинг гаплари тўпланиб қолганди. Бир-бирларига айтадиган сўзлари кўп эди.

Толиб Санжарни шаҳар ҳавосига мослашиб, оиласига, айниқса, ўғлига тўйиб олсин, деб икки-уч кун уни безовта қилмади. У одатдагидек эрталаб Салим билан машинада

маҳалла гузаридан ўтиб кетаётганди. Уни маҳалла нозири Файрат милиционер тўхтатди.

— Толибжон, вақтингизни олмайманми?

— Йўқ, ака тинчликми? — деди Толиб унга қўл бериб сўрашиб.

— Хонага кирсак, икки оғиз маслаҳатли иш бор эди.

Улар маҳалла оқсоқолининг хонасига кирганларида, у ерда Қурбон ота ҳам ўтирганди.

— Ассалому алайкум, Қурбон ота, — деб Толиб икки қўллаб у киши билан сўрашди.

— Кел, ўғлим, дўстинг келиб суюниб қолдингми? Ўзинг тузукмисан? Қани ўтир-чи, — деб Толибни ўтиришга таклиф қилиб гап бошлади. — Ўзингдан қолар гап йўқ. Файратжон аслида, дўстинг Санжарнинг уйига бориб, икки йил қаерларда юргани ҳақида ўзидан суриштирса бўларди. Ички ишлар ходими сифатида бу фақат Файратжоннинг қизиқиши эмас, балки ўлган одамнинг тирилиб келиши бутун маҳалланинг ёшу қарисига сирли туюляпти. Шунга олдин сенинг фикрингни билайлик-чи, деб Файратжонни Санжарнинг уйига борғизмадим.

— Маҳалламиздагиларни беш қўлимдек биламан, — деб суҳбатга қўшилди Файрат милиционер. — Қолаверса, Санжарни ҳам. Лекин Қурбон ота айтмоқчи, ўлган одамнинг тирилиб келишини мана бу қоғозга тушириб қўйсак, ҳаммамиз хотиржам бўлардик-да, ука.

— Мен сизларни тушундим, шунинг учун ҳам сизларни ҳурмат қиламан. Файрат ака, Қурбон ота бир маҳаллар отамдан эшитганим ёдимга тушиб қолди, агар вақтингизни ўғирламасам, айтиб берайми?

— Майли ўғлим, қани эшитайлик-чи, — деди Қурбон ота қизиқиб.

— Бир маҳаллада икки қўшни яшашар экан. Бири жуда ҳалол, яхши феъл-атвори, мулойимлиги билан маҳалласида обрў орттирган экан. Қўшниси эса сал бетга чопар, дилидагини шартта тилига чиқариб, ҳақиқатни гапирар экану, лекин унинг ҳақиқати сал дағаллигидан

одамларнинг дил оғриқлари, юрак яралари битиши қийин экан. Иккаласи ҳам том орқасида ҳар хил сабзавотларни экиб етиштиришар экан. Баджаҳл қўшнининг бир эчкиси бўлар экан.

Ўша соқолли эчки сал шўхроқ экан. Аксига олиб арқони ҳам сал чириб қолгани учун узилиб кетиб қўшнисининг томорқасидаги экинларини пайҳон қилиб турар экан. Лекин кўнгилчан қўшни, ҳеч нарса демай, эчкини яна ўрнига боғлаб чиқар экан. Кунларнинг бирида яна ўша ҳол қайтарилибди. Ҳалол қўшни уйидаги янги арқонни олиб эчкининг бўйнига боғлаб чиқибди. Лекин ҳалиги шўх эчки арқоннинг янгилигидан хабари йўқ, гир-гир айланиб арқонга ўралиб йиқилиб, ҳатто бўғилиб ҳам қолибди. Баджаҳл қўшни агар том орқасига ўтиб, эчкисига кўзи тушмаганда эчки бечора ўлиб ҳам қолиши мумкин эди. У эчкини арқондан бўшатиб, арқоннинг янгилигини билибди. У икки уй ўртасидаги деворнинг очиқ жойидан қўшнига ўшқира бошлабди.

— Ҳа, қўшни, нима, бизни камбағал билиб янги арқон берибсиз-да, шу арқонингиз касрига эчки сал бўлмаса ўлиб қолиши мумкин эди, — деб арқонни қўшнисига отибди. Яхшилик қиламан деб қўшнисининг дилини оғритиб қўйганига хижолат қилган ҳалол одам ундан кечирим сўрабди.

Ўрталаб азонда баджаҳл қўшнининг бақир-чақиридан қўшнилари уйғонишибди. Буни қарангки, ўша нодон, узун соқоли бўйнига тушса ҳам ақли йўқ, эгасининг таъбири билан айтганда, «шўх» эчки йўқ эмиш. Қишлоқдагилар кунни билан қидиришибди, лекин ҳеч қаердан топишмапти. Баджаҳл қўшни ички ишлар бўлимига мурожаат қилиш учун маҳалла нозири олдига келибди. У эчкисини ўғирлашганини айтганда, ички ишлар нозири энг аввало «Кимдан гумонингиз бор?» деб сўрабди. Ахир паймонаси тўлиб, эчки қайғусида ёниб турган одамнинг хаёлига, албатта, ўша қаҳри қаттиқ, эчкисини ўлдиришга ҳаракат қилган, янги арқонда эчкисини боғлаган қўшни келади-

да. У қўшниси билан бўлган воқеаларни бирма-бир айтиб берибди. Маҳалла оқсоқоли ва уч-тўртта маҳалла фаолларини етаклаб ўша эчки «қотили»нинг уйига кўпайишиб боришибди. Уларга яна йўл-йўлакай қизиқувчан одамлар ҳам қўшилишибди. Хуллас, ўша куни эчки «қотили»нинг вояга етган қизига совчилар келиб, тўй кунини белгиламоқчи бўлиб ўтиришган экан. Совчилар бўлажак қудаларини милиция ходими ва маҳалла оқсоқоли бошлиқ қизиқувчан одамлар ўғри ва қотилликда айблаб саволга тутишаётганини кўриб, хайр маъзурни ҳам насия қилиб кетиб қолишибди. Улар «ўғри, қотил»нинг сўзига ишонқирамай, сўроқ қилиш учун қўлига кишан солиб, уйдан олиб кетишибди.

Баджаҳл қўшни кечки пайт қўйларимга ем берай, деб қўйхонага кирганда, қўйлар орасида ҳалиги шўх эчкиси соқолини ликиллашиб турганини кўрибди. У қилган ишидан уялиб, бегуноҳ қўшнисини милициядан олиб чиқибди. Бечора соддадил қўшни уйига тез келибди-да кўч-кўронини кўтариб, хотин бола-чақасини олдига солиб маҳалладан ўша куниёқ кўчиб кетибди. Ҳатто қаерга кўчиб кетаётганини ҳам ҳеч кимга айтмабди.

Шундай маҳалла оқсоқоли ва миш-мишга ишонувчан одамлари, боз устига калта ўйлайдиган маҳалла нозири бор маҳаллада яшаса фарзандларининг бахтига зомин бўлишини ўйлаб, кўчиб кетган экан, — деб ҳикоясини тугатди Толиб.

Унинг ҳикоясини Файрат ҳам, Қурбон ота ҳам бир қулиб, бир жиддий бўлиб мароқ билан эшитишди.

— Қурбон ота, мен ваъда бераман. Санжарнинг ўзи келиб, ҳаммаси ҳақида, керак бўлса ёзма равишда маълумот беради, энди менга рухсат, дуо қилинг, — деб Толиб қўлини дуога очди.

Файрат мелиса Қурбон отага маслаҳат солиб тўғри қилганига хурсанд эди. У «Яхшиям ўзимча бориб, Санжарни сўроққа тутмаганим», деб ўйларди.

«Омин, Худо умрингни узун, ризқингни зиёда қилсин. Хонадонингдан бахт аримасин, маҳалламиз учун қилиб

юрган яхшилигининг мукофоти Аллоҳдан қайтсин. Ҳамма ёшларимизга ўрнатқилди, бундан кейинги эзгу ниятларингга етишишингда Худонинг ўзи мададкор бўлсин. Аллоҳу акбар».

Маҳалла оқсоқолининг қабулхонасида эркак-хотинлар ўтирганди, эшик қия очилди учун ўтирганлар Толибнинг ривоятини ҳам эшитишганди. Улар ҳам қўлларини очиб, Толибни дуо қилишди. Қабулхонада яна бир киши ҳам бор эди.

Санжар эрталаб туриб, ишга бормоқчи бўлиб кийинганида дадаси Соли ака:

— Ўғлим, ишга чиқмоқчи бўлсанг, бир Файрат мелисага учраб кетгин, ҳар ҳолда маҳалламиз бедарвоза эмас. Бир томондан Файратжоннинг ҳурмати, — деди. — Яна ўзи эшигимизни қоқиб келмасин, — деб қўшиб қўйди.

Санжар дадасининг гапига кириб, Толибдан сал кейинроқ келиб қабулхонада уларга халақит бермай деб ўтирганди. Қабулхонада ўтирганлар Толибнинг сўзларини эшитишаркан, Санжарга қараб-қараб қўйишарди. Санжар шундай ҳимоячиси, дўсти борлигидан фахрланиб ўтирарди. Қурбон отанинг узундан-узоқ дуосидан сўнг, Толиб ўрнидан турди ва Файратнинг елкасига қўлини қўйди:

— Раҳмат, Файрат ака, дўстимнинг обрўсини ўйлаганингиз учун, ҳа, ҳикоянинг охирини сўрамадингиз-ку.

— Хўш-хўш, охири нима бўлибди. — деди Қурбон ота ҳам ўрнидан туриб эшик томон юрар экан.

— Ўша шўх, соқолига куя тушгур эчкини уйлаб қўйишибди, — деб кулиб юборди Толиб. Унга қўшилиб ҳамма қабулхонадагилар ҳам қаҳ-қаҳ отиб кулишарди.

Толиб қабулхонада Санжарни кўриб ҳайрон бўлди.

— Ия, дўстим, тинчликми, ҳозир уйингга ўтмоқчи бўлиб тургандим, кетдик. Юр, олдин бир ишхонага ўтайлик, қилган ишларимни кўрсатай, кечроқ қайтганимизда Файрат ака билан хотиржам гаплашамиз, майлими? — деб Толиб Файратга қаради.

— Майли, ҳозир менинг ҳам зарур ишим бор, кечроқ бафуржа гаплашармиз, — деди Файрат милиса Толибни тушуниб.

Санжар ҳақиқатан ҳам ҳозир савол-жавобларга тайёр эмасди. Толибнинг таклифи Санжарга ёқиб тушди. Улар тўғри ишхонага йўл олишди.

Толиб дўсти йўқлигида қилган ишларини бирма-бир кўрсатиб, янги ишчи-хизматчиларга Санжарни завқ-шавқ билан таништирарди. Кўзлари севинчга тўла бу икки дўст корхонанинг ҳамма бўлимларини эринмай айланиб чиқишди. Ҳақиқатан ҳам Толиб бу қисқа муддат ичида жуда катта ишларни қилишга улгурганди. Олдинги ишчилар ва хизматчилар, янги келиб қўшилганлар ҳам ундан миннатдор эканликлари шундоқ билиниб турарди. Ҳаммалари Санжар билан илгаридан танишдай сўзлашишарди. Бунинг боиси Толиб шу икки йил мобайнида ўз дўстини бир лаҳза ҳам унутмаган эди. У ҳар бир йиғинда ва тадбирларда Санжарнинг номидан гапирарди.

Ташқи кўринишлари бир-бирларига ўхшаб кетадиган, бўй-бастлари ҳам рисоладагидек, билаклари кучга тўлган икки дўстга ҳавас билан қарашарди. Икки дўст кун қандай кеч бўлиб қолганини ҳам билмай қолишди. Улар ишга киришиб кетишса, йўл-йўлакай битта ёғлик нонни олиб, машинада иккига бўлиб, «кола» билан еб, яна ишларини қилиб кетишаверарди.

Салим ҳам бу икки дўстнинг шу тарзда «шоҳона» тушлик қилишларига ўрганиб қолганди. У ҳам машинадан «кока-кола»ни узмасди.

Жўшқин суратда ўтган Санжарнинг биринчи иш куни, унинг икки йиллик тоғдаги ҳаётини ва бошига тушган кулфатларни ёдидан кўтарди.

Келишганларидек Санжар кечки пайт Файрат мелисага учраб, бўлган воқеаларни, қаерларда юрганларини айтиб берди. Толибнинг маслаҳати билан фақат бир нарсани айтмади. «Машина рулини жарликка бураганингни айтма», деб Толиб илтимос қилганди.

Аста-секинлик билан Санжар олдинги ҳолатига қайта бошлади. Дўсти бошлаб қўйган ишларга боши билан шўнғиб, ишга берилиб кетди. Икки дўст янги-янги режалар ўйлаб топиб, корхонани кенгайтиришни ўйлашарди. Санжарнинг қайтганига ҳам олти ой бўлиб қолди.

Яна баҳор келди. Толиб Ойгулни таниганига ҳам уч йил бўлибди. Улар ҳужжат бўйича эр-хотин бўлишгани билан биргаликда яшашмасди. Чунки Санжарнинг онаси — Фарида оланинг йили ўтишини кутишганди. Шаърий никоҳдан тўй кунини ўтишмоқчи бўлишганди. Ойгул эрталаб ширин орзулар оғушида Толибни эслаб ишга отланди. Бугун яна кўришишади. Мана, уч йилдирки, шундай, лекин Толиб акаси ҳеч тўй тўғрисида гап очмайди. Шу каби хаёлларни ўйлаб турганди, қўл телефони жиринглаб қолди.

— Ассалому алайкум, Толиб ака

— ...

— Ҳозирча уйдаман.

— ...

— Дадам ҳам уйдалар, хўп яхши.

Толиб ёлғизликдан зерикиб, бўлар энди шунча юрганам, деб тўй кунини белгилаш учун Мели ака билан маслаҳатлашгани Ойгулларникига боришга аҳд қилди. У Санжарга чўнғироқ қилди. Толиб кўп марта Мели акага тўй ҳақида айтишга чоғланарди-ю, лекин журъати етмай, тўхтаб қоларди.

— Ҳа, эрталабдан бугун ишга чиқмайман дегандинг-ку? — деб Санжар кириб келди.

— Менга қара, Санжар, мана бу уйда ёлғиз ётиш жонга тегди. Кечқурун дадам билан ойим роса сўкишди. Агар шу ўн кун ичида уйланмасам, қайтиб тушимга киришмас эмиш. Тушундингми?

— Тўхта-тўхта, гапингни шу ерда тўхтатиб тур, — деб Санжар телефони чўнтагидан олиб, «Салим, ҳозироқ молхонага бориб, катта буқани сўйиб юборинглар. Кимларга бўлиб беришни Мўмин ака ўзи яхши билади, хўпми?»

деб телефонни чўнтагига солиб, эшик томонга юрганди. Толиб уни тўхтатиб:

— Ҳой, жинни, эсинг жойидами, қаёққа?

— Менми? Тўйга тайёргарликка. Ҳали маҳаллани айтиш керак, ошпаз, хонандалар дегандек яна...

— Ия, уйланадиган сенми, менми? Ахир келин томоннинг ҳеч нарсадан хабари бўлмаса.

— Хўп, яхши, тур бўлмаса, нега шалпаясан, бориб айтамин.

Толиб хонасига кириб костюм-шим, оқ кўйлак кийиб чиқди.

— Санжар, галстук тақайми? — деди у ҳаяжонланиб.

Санжар аранг кулгисини босиб:

— Йўқ, яхшиси ҳозир Тўлқин Маҳмудовичнинг олдиларига борамиз, — деди.

— Нега? — деди ҳайрон бўлиб Толиб.

— У кишининг милиция формасидан «прокат»га оламин. Мели ака милиционер бўлган-ку, сени формада кўриб хурсанд бўлади, — деб Санжар биқинини ушлаб кула бошлади.

— Мен нима аҳволдаману, сен куласан, ахир бу қарорга келиш менга осон бўлгани йўқ, дўстим, — деди Толиб шумшайиб. — Ҳар доим шундай, ўзимга келганда мана шундай аҳволга тушиб қоламан.

— Кечир, дўстим, кечир, — деб Санжар аранг ўзини кулгидан тўхтатди. — Ахир, Толиб у ер бориб юрган жойинг бўлса, загсдан ўтган бўлсанг, Мели ака сени ҳеч галстукда кўрмаган бўлса, галстукда кўриб кулгидан бирорта томири узилиб кетмасин, дейман-да. Сен ҳаяжонланма, мен ўзим ҳаммасини тўғрилайман.

— Яхши, дўстим, мана бу оймдан эсдалик. Онамнинг узуклари, шуни тақиб кўясанми ёки шундоқ берасанми, дегандим.

Икки дўст узукка қараб, маюс тикилиб қолишди.

— Бу оддий заргар узук, тилласи ҳам оз. Ҳозирги модага тўғри келармикан?

— Нималар деяпсан, аҳмоқ, ахир бу Меҳри опанининг орзу-умиди, яхши тилаклар, яхши ниятларнинг рамзи-ку. Қолаверса, Ойгул ҳам бу узукка муносиб бўла олармикан, жинни, кетдик, — деди Санжар Толибнинг юрагигадан тўлиб келаётган йиғини сезиб қолиб.

Улар машинага ўтириб, яхши ният билан Ойгулларнинг уйига йўл олишди.

— Санжар, барибир, галстук тақиш керак эди, — деди Толиб Санжарни кулдириш илинжида.

— Бўлди қил, Толиб, ҳозир машинани бирор жойга уриб оламан, — деб икки дўст маза қилиб кулишарди.

Йўлда Санжар тўхтаб гулдаста сотиб олди.

— Мен гулдастани бераман, сен узукни тақиб қўясан, — деди Санжар гулдастани олди ўриндиқда ўтирган Толибга ушлатиб.

Санжарнинг севинчи ичига сиғмасди. Бунинг устига, бир ёнида гулни худди ёш боладек эҳтиёт қилиб ушлаб олиб, бир иш қилиб қўйгандай шумшайиб кетаётган дўстига қараб баттар кулгиси қистарди.

Ойгулнинг уйига етиб келишганида дарвоза қия очиқ эди. Санжар гўё катта кишилардай, эшикнинг олдига биринчи бориб тугмачани босди. Ичкаридан Мели аканинг йўтал аралаш овози келди.

— Кимдур? Ҳозир

— Биз, Мели ака, Санжарман.

— Келинглар, ўғилларим, келинг, Толибжон ўғлим.

— Ассалому алайкум, кулчиликка келаяпмиз, — деди Санжар кулимсираб.

Мели ака уларни ўтиришга сўрига бошлади. Сўри устида тузатилган дастурхонга қараганда Толибни кутиб олиш учун солингандай эди. Лекин нимагадир Мели аканинг шашти пастроқ эди. Ойгул кўринмасди. Санжар қўлидаги гулни сўрига қўйиб:

— Мели ака, тинчликми, хафароқ кўринасиз? Ойгул кўринмайди, — деди Санжар сукунатни бузиб.

— Биз кетақолайлик бемаврид келиб қолдик шекилли, юр, — деб Толиб ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Тўхтанг, ўғлим, Толибжон, ўтиринг, илтимос. Ойгул чиқ, қизим, ҳақиқатни айтиш пайти келди, — деди Мели ака.

Уйдан қовоқлари шишиб кетган, йиғидан ўзини тўхтат олмаган Ойгул чиқиб келди. Толиб Ойгулнинг йиғлаётганини кўриб қотиб қолди.

— Ўғилларим, бу дунёда ҳар бир инсоннинг ўтмиши бўлади. Баъзиларнинг ўтмиши ширин бўлса, баъзиларники аччиқ. Мен-ку ўтмишимни кўмиб ташлагандим. Толибжон, қизим ҳам сиз билан учрашгандан сўнг унутгандай бўлганди. Лекин ҳозиргина бўлган битта телефон кўнғироғи ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборди. Ойгулнинг ҳаётида бир аблаҳ одам...

— Дада, — деди Толиб. — Ўзингизни қийнаб сўзингизни давом эттиришингизнинг ҳожати йўқ, сиз айтмоқчи бўлган ўтмиш ҳақида мен бир йил олдин билганман. Мени Ойгулнинг кечаги ўтмиши қизиқтирмайди. Сиз бўлса қадимги ўтмиш ҳақида гапирмоқчисиз. Гап бундай, дада. Менинг ота-онам бугун тўй кунини аниқ қилмасам, уйга келмагин дейишган. Шунинг учун ҳалиги... ўшанга... тўйни ҳалиги, — деб Толиб каловланиб қолди.

— Ҳа, Толиб лента чайнадими? Дудуқланиб қолдинг? — деди Санжар кулиб.

Ҳозиргина бу хонадон зимистон қоронғуликда қолгандай эди. Икки дўстнинг гапларидан кейин қуёш чиқиб чарағон бўлиб кетди. Ҳаммалари Санжарнинг ҳазилидан қотиб кулишарди. Ота ва қизнинг юрагини эзиб турган оғир юк парчаланиб кетди. Ҳалиги кулги тўхтамаган ҳам эди Санжарнинг телефони жиринглаб қолди.

— Ҳа, Салим, нима гап? — деди Санжар кулги аралаш. Салимнинг телефонида Мўмин аканинг овози янгради. “Санжарбек, буқани сўйдик, тарқатадиган жойга тарқатдик. Қолганини нима қилайлик?”, — деди Мўмин ака.

— Қанақа буқа, нимага сўясизлар? Ким айтди? — деб

телефонни ўчириб, Толибга қараб кула бошлади. Толиб ўзини кулгидан тўхтатиб, Мели ака ва Ойгулга буқа ҳақидаги гапни айтиб берди. кулги кетидан кулги уланиб кетди. Санжар телефонни ўчириб қўйгани учун энди Толибнинг телефони жиринглай бошлаганди. Санжар ўрнидан туриб:

— Мели ака, хонангизга кирсак, икки ёш бир гаплашиб олсин, дегандим. Биз тўй кунини белгилайлик, — деди Санжар.

Мели ака уни ичкари уйга таклиф қилди. Яқиндагина хўрланиб йиғлаб, кейин ичидан кулгани учун Ойгулнинг юзлари қизариб кетганди.

— Ойгул, менга ваъда беринг, бошингизга ҳар қандай ғам келса ҳам, бундан кейин менсиз йиғламайсиз, хўпми?

— Хўп, Толиб ака, мен қўрқиб кетдим. Сиздан айрилиб қолишдан қўрқиб олдинроқ айтмагандим. Сизнинг олдингизда булоқ сувидек покизаман.

— Бўлди, Ойгул, илтимос, мен сизга ишонаман, мен сизга бир нарса бермоқчиман, лекин нима десам экан, ҳозир, — деб костюмининг чўнтагидан узукни олди. — Бу ҳалигидай жуда зўр бўлмаса ҳам — лекин онамнинг узуклари эди. Агар тақишга...

— Нималар деяпсиз, Толиб ака, сиз менга меҳрибон онангизнинг узукларини берасиз-у, мен тақмасмидим, ўзингиз тақиб қўйинг. Хоҳлаган бармоғимни танланг, шуни ёдингизда тутингки, токи тирик эканман, бу узук мен учун қадрли бўлиб қолади ва ҳеч қачон қўлимдан ечмайман.

— Раҳмат, Ойгул, мени хурсанд қилдингиз, — Толиб узукни унинг бармоғига тақиб қўйди.

Санжар Мели аканинг хонасига кириб, ундан нима гаплигини билмоқчи бўлди.

— Э, ўғлим, бунинг тарихи узун, — деб ҳаммасини айтиб берди.

— Ҳозир у йигитнинг пичоғи мой устида, мен ишлаган соҳада ишлайди. Ҳали ҳам уйланмаган, унинг қўлидан ҳар нарса келиши мумкин. Чунки жиноят оламидагиларни жуда

яхши танийди. Шунинг учун Ойгул Толибжонга зиён-заҳмат етмасмикан, деб қўрқаяпти. У аблаҳ қизимни қаттиқ қўрқитган кўринади. Мен унинг отасини яхши танирдим. Лекин уларнинг бундай бераҳм-бешафқатлигини тўй куни билдим. Ойгул ўзини бирор нарса қилиб қўярмикан, деб ўйлагандим. Лекин Ойгул мендан кучли чиқди. У бошини эгмай, фақат олдинга интилди. Бошига тушган ноҳақликлар бошқаларнинг ҳам бошига тушиши мумкинлигини билиб, ночорларга ёрдам қўлини чўзиб, қонунга асосланиб уларни ҳимоя қиламан, деб адвокатликни танлади. Мен бўлсам эртарақ нафақага чиқиб олдим.

— Мели ака, бекорга хавотир олаяпсиз. Балки у қилган хатосини тушуниб, Ойгулни яна олдига чақирмоқчидир. Лекин яна билмадим. Мели ака, бу тўй бўлиши керак. Толиб Ойгулни севади, Ойгул ҳам. Таниш-билиш деган замонлар ортда қолди. Ўзимизни ҳимоя қилишга қурбимиз етади. Қизингизни ҳам хафа қилдириб қўймаймиз. Ака, шу ҳафта тўйни ўтказайлик. Толиб унақа катта тўй қилмоқчи эмас. Сизнинг розилигингиз бўлса бўлди.

— Мен, масалан, тайёрман, ёшлар нима дейишса, шу-да, — деди Мели ака кулиб.

Толиб томоғи қуриқшаб олма егиси келиб, энди бир тишлаганди. Ташқарига Мели ака билан Санжар чиқиб қолишди.

— Хўш, ёшлар, биз қариялар бир тўхтама келдик, энди, дўстим куёв бола, ўрнингиздан туринг, тўйдан олдин куёв келинникида кавшаниб ўтириши яхшимас, — деди Санжар Толибнинг ёнига ўтириб.

Толиб Санжарнинг гапини эшитиб, бир тишлаган олмасини ўрнига шошиб қўйди.

— Ойгул, агар керак бўлса, олдингизга Наргиз билан Севарани жўнатаман. Улар сизга ёрдамлашишади. Мели ака, агар бирор камчилик бўлса, бемалол менга айтаверинг.

— Менга қара, сен келин тарафидамисан ёки куёв?

— Мен Ойгулнинг акасиман, ҳали синглимни бу

хонадондан олиб чиқиб кетиш учун кўп эркаликларимни кўтаришинг керак.

— Сен тарафдагилар у ёқда буқани сўйиб қўйиб, нима қиларини билмай ўтирибди. Ишқилиб бир-бирларини сўйиб қўйган бўлишмасин-да.

Ўртада яна кулги кўтарилди. Бу икки қувноқ дўст Мели акадан фотиҳа олиб, уйдан чиқиб кетишди.

Толиб билан Ойгулнинг тўйи маҳалла тўйхонасида катта қозонда ош бериш билан бошланди. Маҳалланинг катта-ю кичиклари югуриб, елиб хизмат қилишди, ош ҳам ейишди. У ота-онасининг танишларини кўнгилдагидек кутиб, меҳмон қилди. Кечқурун Санжар Ойгулни олиб келди. Тўй урф-одатларимиздан четга чиқмаган ҳолда ўтказилди. Баъзилар у дедилар, баъзилар бу, лекин икки севишган учун гап-сўзларнинг аҳамияти йўқ эди. Улар бу муқаддас оилани бошиданоқ оддий ва дабдабасиз бошлашни афзал кўришганди. Бу икки севишганга дўстлари, яқинлари бахт-саодат, узоқ умр тилашди. Санжар дўстининг тўйини бошқача қилиб ўтқазмоқчи эди, лекин Толиб унамади. Толибнинг бу қарорига бир шарт билан рози бўлганди. Тўйдан сўнг у дўстини Ойгул билан тўй саёҳатига чиқариб юборади. Санжар бунга ҳам Толибни осонликча кўндиролмади. «Ҳам саёҳат, ҳам тижорат. У ерлардаги бизга ўхшаган бирор фирма билан шартнома тузиб келарсан», деб ларанг розилигини олди.

Санжар ёш эр-хотинларни саёҳатга кузатиб қўйганига ҳам бир ҳафта бўлиб қолди. У офисда баъзи бир ҳужжатларни кўздан кечириб ўтирганди, эшик очилиб Салим кириб келди.

— Санжар ака, кеча маҳалла гузарига чиққандим. Ҳамманинг оғзида Толиб акамнинг тўйи, энди ҳамма маҳалламиздагилар шунақа кам чиқим тўй қиламиз дейишяпти. Кимсан Толибдек йигит шундай қилганда, биз унинг олдида киммиз деяптилар.

— Ҳа, Толиб уйланиб ҳам кўпчиликка ўрناق бўлди. Тўй яхши ўтди. Менимча, сен фақат шуни айтгани кирмадинг, шекилли...

— Ҳа, Қурбон акам Санжарми, Толибжонми, бири менга учрасин дегандилар. Гаплашадиган иш чиқиб қолибди, шекилли.

— Гапни мижиғламай, тўғриси гапир, сен ҳаммасини биласан, нима ишлари бор экан?

— Менимча, Қурбон ота мустақиллик байрамига бир нарса уюштирамоқчилар, шекилли, билганим шу.

— Майли, қайтишда кириб ўтамиз. Менга Мўмин акани чақириб юбор, — деди Санжар. «Ҳали байрамга анча бор-ку», деган ўй хаёлидан ўтди.

Салим Мўмин аканинг олдига кирганда у киши ҳам Толибнинг тўйи ҳақида ёрдамчилари билан гаплашиб ўтиришарди. Ҳақиқатан ҳам, Толибнинг тўйи ажойиб бўлди. У кам чиқимлилиги ва ортиқча дабдабасиз ўтгани билан барчага ёқди.

— Салимжон, агар шундай тўй қиладиган бўлсангиз, ҳозирроқ уйланиб олган бўлардингиз, тўғрими? — деди Мўмин ака Салимнинг шароитини билгани учун.

— Ҳа, мен ҳам хурсандман, фақат қиз томон бунга кўнармикан, деб бошим қотган, ака. Ҳа, ака, Сизни Санжар акам сўраяптилар, — деди.

Санжар Мўмин ака билан маблағ ва фойдани кўриб чиқиб:

— Ака, нима дейсиз, менимча тикувчилик фабрикасидаги ишчиларнинг ойлик маошига яна қўшсак бўлар эканми? — деб сўради.

— Ҳа, Санжарбек, қўшсак бўлади. Чунки аксарият аёллар ишлашади у ерда, яхши бўларди.

Мўмин ака Санжарнинг шу феълини яхши кўрарди. У ҳар ой эринмай ҳисоб-китоб қилиб чиқиб, ишчиларнинг ойликларини оширишга ҳаракат қиларди.

— Мўмин ака, мана бу ҳужжатларни Толиб бир кўриб

чиқ, деб берганди. Сизнинг хабарингиз борми? — деб унга кўрсатди Санжар.

— Ҳа, хабарим бор. Юрист сифатида Ойгулхонга ҳам кўрсатдик, лекин бир қарорга келолмагандик. Чунки у киши сизни сўраб келганди, ўшанда, сизни, ҳалиги нима десам бўлади, қисматингиздан хабари йўқ экан, шекилли.

— Демак, бу ҳужжатлар бўйича биз чет эл билан шартнома қилишимиз керак ва уларнинг молларини дўконларимизда сотишимиз керак, тўғрими?

— Ҳа, шундай. Агар гаплашмоқчи бўлсангиз, менда телефон рақами бор, чақиришим мумкин.

— Майли, бир гаплашайлик-чи, фақат Толибнинг келишига чақирасиз. Майли, ишингизни қилаверинг, сизга рухсат. Ҳа, Мўмин ака, молхонада нима гаплар, ишлар яхшими? Камчиликлар йўқми?

— Ҳаммаси яхши. Буқачалар бирин-кетин семириб туришибди.

— Мўмин ака, биз ҳам ўша ерда от боқсак бўладими ёки от боқиш учун алоҳида мутахассис бўлиши керакми?

— Албатта, от нозик ҳайвон, у алоҳида парваришни талаб қилади.

Шу пайт бирдан эшик очилиб, икки киши кириб келди. Ортларидан Салим ҳам эргашди.

— Санжар Солиевич сиз бўласизми? Биз гиёҳвандликка қарши курашиш бўлимиданмиз, мана ҳужжатимиз. Илтимос, биз билан юрсангиз, — деди улардан бири. — Қолган гапни ўша ерда гаплашамиз.

— Қдерга боришимни билсам бўладими? — деди Санжар ўрнидан туриб.

— Шаҳар ички ишлар бўлимига.

— Яхши, кетдик. Салим орқамиздан борарсан, — деб Санжар улар билан чиқиб кетди.

Санжар кириб келган хонада ҳеч ким йўқ эди. Уни олиб келганлар Санжарни ёлғиз қолдириб чиқиб кетишди. Хона

эгаси ўзининг қадрига етадиган одамга ўхшарди. Хонада телевизор, компьютер, оёқ остида гилам тўшаб қўйилганди. Деразадан шаҳарнинг ярми кўриниб турарди. Эшик очилиб хонага Санжар тенги гавдаликкина бир йигит кириб келди.

— Салом, Санжарбек, куттириб қўйдим, узр, — деб қўл бериб сўрашиб, бошлиқнинг жойига ўтирди. — Мен Исроил Боқиев бўламан, ким бўлиб ишлашим сизга аёндир, деб ўйлайман. — деб ўзи билан олиб кирган папканинг ипини ечиб, қоғозларни титкилай кетди.

— Танишганимдан хурсандман. Фақат мен бу ерга нимага келганимни, аниқроғи олиб келинганимни билмай гарангман, — деди Санжар хотиржамлик билан.

— Ҳозир билиб оласиз, мана бу одамларни танийсизми? — деб унинг олдига учта фотосуратни ташлади.

Санжар суратларни қўлига олиб, бир кўз югуртириб:

— Ҳа, буниси Неъмат, бу Аҳмад, бу аёл адашмасам, ҳозир, ҳа Динара деб исмини айтганди ўшанда.

Исроилнинг режаси чиплакка чиқди. У Санжарнинг танимайман дейишини кутганди. Унинг жавобидан ўзини йўқотиб қўйди.

— Неъматга мен машинамни сотганман, — деб гапини давом эттирди Санжар. — Буниси у билан доим бирга эди. Бу қиз менга котиба бўлиб ишлаган, бунга анча бўлиб кетди.

— Гап шундаки, булар уччаласи дом-дараксиз йўқолган. Улар бизнинг бўлимда гумондор сифатида, яъни гиёҳванд модда тарқатишда гумон қилинади.

— Исроил, бир вақтлар уларни таниганим тўғри, лекин уларга машинамни сотганимдан сўнг бирортасини қайтиб кўрмадим.

— Мана бунга қўл қўйсангиз, бу вақтинча шаҳардан чиқиб кетмаслик ҳақидаги ҳужжат.

Санжар у берган ҳужжатга қўл қўйиб берди.

— Яхши, ҳозирча сизга рухсат, чақирганимизда ҳар қандай ишни йиғиштириб келасиз, деган умиддаман, — деб қўлини узатди.

— Сиз ҳам беҳудага чақирмаймиз, деган умиддаман,

— деб Исроилнинг қўлини қаттиқ қисиб қўйди Санжар.

Исроил Ойгулга ноҳақлик қилган, Мели аканинг обрўсини тўккан ўша кимса эди. Санжар бу учрашувни кутиб юрганди. Агар у чақирмаганда, барибир, бошқаси чақирарди, деб ўйларди Санжар.

— Ака, тинчликми, нима гап? — деди машинада хавотир олиб кутиб ўтирган Салим Санжарга эшикни очиб.

— Ҳа, тинчлик, ўтмишдан садо келди, ука, майли, ҳайда, пешонада борини қураминиз.

Санжарнинг кайфияти тушиб кетганди.

Санжар дўстини кутиб олиш учун аэропортга йўл олди. Толиб билан Ойгул саёҳатдан яхши таассуротлар билан қайтишди. Саёҳат учун улар Санжардан беқиёс миннатдор эдилар.

Толиб эртасигаёқ ишга чиқди. Ишхонадагилар билан таассуротларини ўртоқлашди.

— Хўш, Санжар, ишлар қалай, менсиз зерикадингми, дўстим?

Толиб саёҳатдан шижоатга тўлиб қайтганди. У жуда хурсанд эди. Етиб келгунча анча катта режалар тузиб келганди.

— Сенсиз зерикаман-да, дўстим. Ишлар жойида, мана маҳалламизда бир кичикроқ усти ёпиқ бозорча қилайлик, деб Қурбон ота таклиф киритдилар. У маҳалла аҳлига мустақиллик байрамига совға бўлади, дейдилар. Шунинг ҳаракатида юрибман. Сен ҳам у кишига бир учрашсанг бўларди, — деб кўзини олиб қочиб гапираётганини билдириб қўйди Санжар.

— Нима гап, Санжар, шаштинг паст, бирор ишқал борми?

Санжар Исроил дегани билан учрашганини ва ўрталарида бўлган суҳбатни айтиб берди.

— Аввало, дўстим, бу сени ўтмишинг, ҳамма ҳам ҳаётда адашиши мумкин. Нима, сенингча учта одам ўлиб

кетади-ю бунинг ҳисобини ҳеч ким сўрамайди, деб ўйлаганмидинг, уларнинг орқасидан сўрайдигани бўлмаса, давлат бор, қонун бор, ахир. Яхшиси, сен бу ҳақда ўйлама, ҳаммасини вақт кўрсатади. Айнан ўша Исроил чақирганига келсак, мен Ойгул билан гаплашдим, унинг айтишича, ёмон бола эмас экан. Ўшанда кўнғироқ қилиб кечирим сўраб, Ойгулни қайтармоқчи бўлибди. Сени шаҳардан чиқиб кетмай туришингга келсак, айти муддао бўлибди, сен билан шаҳарда қиладиган ишларимиз кўп. Режалар тиқилиб ётибди, дўстим. Бир кун вақт топиб ўша Исроил билан ўзим гаплашаман. Ҳозир эса, ўрнимиздан турайлик-да ресторанга борайлик. У ерда бир бўш ётган жой бор, бир нарсга ўйлаб қўйдим, юр ўша ерда айтаман, дўстим.

Толибни ҳозир ҳеч қандай гап билан хафа қилиб бўлмасди. Икки дўст янги режани амалга ошириш учун йўлга тушишди.

Толиб бизнес клуб очиш учун бино қуришни режа қилганди. Икки дўст маҳаллий ҳокимиятга ариза билан чиқишди. Толиб ўйлаган бино икки қават бўлиб, юқори қавати меҳмонхона, қуйи қавати музокаралар зали ва ҳар хил шартномалар имзолаш хоналарига ажратилиши лозим эди. Бичони миллий услубда қуришни ва охириги замонавий техника жиҳозлари билан таъминлашни режалаштиришганди. Ҳокимиятдагилар бу икки ёшнинг ташаббусини қувватлаб, бино қуришга рухсат беришди. Бу маскан шаҳардаги барча тадбиркорлар учун керакли бино бўлишини таъкидлаб, икки дўстнинг ўзига ташлаб қўймасликка ваъда ҳам беришди. Яхши ният билан бошланган иш тез амалга ошиши яна исботини топди. Бино қурилишини бошлаб юборишди.

Шу ишлар ва шунга ўхшаш бошқа хайрли ишлар билан бўлиб Исроил ҳам эсдан чиқиб кетди. Лекин...

Исроил Ойгулнинг тўйдан беҳабар қолиб, уни қўлдан бой берганига чидолмай кечалари тўлғониб чиқарди. Нега

энди менинг нарсамга ўша бир оддий фирмач эга чиқиши керак. У ким бўлибди менинг олдимда, деб кеча-ю кундуз ўйлаб, қасос алангасида ёниб юрарди. Шундай алам билан Исроил бу икки дўстнинг ўтмишидан бирор нарса топиш учун уни суриштира бошлади. У ёрдамчисини чақириб Толиб ҳақида маълумот тўплашини айтди, ўзи Карим Бадаловичнинг ҳузурига йўл олди.

— Э, келинг Исроил, марҳамат ўтиринг.

— Ассалому алайкум, Карим ака, яхшимсиз, уй ичилар юришибдими?

— Раҳмат, ука ўзингиздан сўрасак, ота яхши юрибдиларми?

— Яхшилар, раҳмат. Иш жойимиз бир бинода-ю кам кўришамиз, ака. Ишқилиб соғ бўлинг, борингизга шукр.

— Ҳа, иш кўп, ука, иш билан бўлиб, шунақа экан-да, ҳўш бирор хизмат борми?

— Карим ака, арзимаган иш, бундан анча йил олдин Толиб Ҳамидовнинг ишида терговчилик қилган экансиз, деб эшитдим. Ўша Толиб ҳақида билмоқчи эдим. Сабаби унинг яқин дўстини бир ишда гумон қилиб турибман.

— Тўғри, шундай бўлганди, у йигитни яхши танийман, ҳозир ҳам салом-алигимиз бор. Унинг ўшандаги ишида ҳеч қандай далил-исбот тасдиқланмаган, иш ёпилган, — деди Карим ака.

— Толибнинг дўсти Санжар ҳақида нима дея оласиз?

-- Санжар гиёҳванд бўлганини эшитганман, лекин ҳозир қаердадир даволаниб қайтганмиш, бундан бошқа нарсани билмайман.

— Карим ака, менда гиёҳванд модда савдоси билан шуғулланган уч киши билан Санжарнинг алоқаси бўлганлиги ҳақида маълумот бор. Уларнинг даврасида Санжарни ҳам бир-икки кўришган экан. Қолаверса, бу икки дўст бирданига бундай бойиб кетишганига шубҳам бор, — деди Исроил

— Улар ҳақида мен кўп яхши нарсаларни эшитганман, бу шубҳангиз менимча ноўрин. Лекин одамнинг оласи

ичида, дейишади, гумонларингизни текшириб кўришингизга қаршилигим йўқ. Лекин уларнинг обрўларига путур етадиган иш қилиб қўйманг. Мен Толибнинг ишини кўрганимда, оддий одамлардан шундай хатларни олганманки, ҳатто унинг ўрнига қамоққа ётишга рози бўлишганди. Исботланмаган жиноят билан уларни қамаш қийин. Сизга маслаҳатим Мели аканинг қизини деб улар билан ёқалашманг. Ҳақиқатни бетга айтишга одатланганман, ука, буни яхши биласиз. Уларнинг тарафини олаяпти, уларга «акалик» қиларкан-да, деб ўйласангиз ҳам хато қиласиз. Улардан еб қўйган жойим йўқ. У икки дўстга менга ўхшаган акаларнинг кераги ҳам йўқ. Улар қандай ютуққа эришаётган бўлишса, эзгу ниятлари халқ дуоси билан амалга ошаяпти.

Карим Бадалович Толибнинг таклифи ва Мели аканинг ҳурмати билан тўйга борганида оддий одамлардан бу икки дўст ҳақида жуда илиқ гапларни эшитиб қайтганди. Нафақат бунинг учун, Исроил қандайлигини билгани учун ҳам жаҳли чиқиб кетаётганди.

— Ука, ўт билан ўйнашманг, ақлингизни йиғиб, улар билан дўстлашишни ўйланг. Улардан ўрганишингиз керак бўлган нарсалар бор, ахир сизлар тенгкурсизлар. Гапим оғир ботган бўлса, узр. Ҳар ҳолда сиздан беш-олти кўйлак кўп эскитганман.

— Карим ака, мени нотўғри тушундингиз, шекилли. Менинг уларга хусуматим йўқ. Ойгулга келсак, тўғри, хато қилганман, бундан афсусдаман. Лекин бунинг ишга алоқаси йўқ. — деб Исроил оддан тушса ҳам эгардан тушгиси келмасди.

— Майли, ука, дилингизда нима борлиги ёлғиз Худога ва ўзингизга аён. Толибнинг «дело»си архивда, бемалол кўришингиз мумкин. Илтимос, менинг ишим кўп эди, — деб Карим ака ҳайдаб чиқаргандай Исроилни ташқарига кузатиб қўйди.

Исроил Карим Бадалович олдидан пати юлинган хўроздек чиқиб, ўзини кўярга жой тополмай қолди. Унинг

қурум босган ичи баттар буруқсиб кетди, бу икки дўстнинг ўтмишидан ҳеч нарса тополмаслигига ақли етиб қолганди. Бундан хуноб бўлган Исроилнинг қулоғига унинг дўсти «шайтон» бир нарсани шипшитди. У шайтоннинг гапидан ичи севинчга тўлиб кетди. Карим аканинг сўзларини дарров унутиб, ўз билганидан қолишни истамасди.

Санжар билан Толиб тушлик қилиш учун ресторандаги жойларида ўтиришганди. У ерга ёрдамчиси билан Исроил келиб қолди. Тўғри уларнинг олдига келиб саломлашди.

— Ўтирсак майлими, Санжарбек?

— Марҳамат, бемалол, — деди Санжар у билан қўл бериб сўрашиб.

— Танишинглар, бу менинг дўстим Толиб, бу киши Исроил Боқиев бўладилар, — деб уларни таништирди. Толиб ўрнидан туриб у билан сўрашди.

— Танишганимдан хурсандман, — деди Толиб.

— Э... Санжарбек, бундай расмиятчиликнинг нима кераги бор, шеригим билан тушликка келгандик, сизларни кўриб қолдим. Бирга тушлик қилиб, бир яқиндан танишиб олайлик, дедим ёки халақит қилдикми?

— Йўғ-э, бемалол. Мен шунчаки, дўстимни яна олиб кетасизми, деб қўрқиб кетдим, холос, — деб ҳазиллашиб қўйди Толиб.

— Санжарбек! Ҳалиги иш ёпилди. Энди хоҳлаган жойи лғизга боришингиз мумкин. Мен ҳам бир кичкина одамман. Катталар буюришади, мен бажараман. Қолаверса, Толибжон билан ҳам танишиш ниятим йўқ эмасди. Мен Толибжон, Ойгулхонга қилган ноҳақлигимдан афсусдаман. Уни жуда қаттиқ ражитганман. Тўғриси, ёшлик қилганман. Онамнинг ўлими мени эсанкиратиб қўйганди ўшанда. Ҳозир Ойгулга фақат бахт тилайман. Шу гапларни айтиш учун ҳам сиз билан учрашмоқчи бўлиб юргандим. Орамизда ишонч йўқолмасин демоқчиман. Қолаверса, тенгқур эканмиз, мақсадим сизлар билан дўст бўлиш, — деди Исроил жилмайиб.

— Мана бу бошқа гап, бўлмаса танишганимизни бир

нишонлайлик. Қаршилар йўқ бўлса, хонага жой қилишсин, хотиржам ўтирамыз, — деди Санжар.

Танишув-ўтириш чўзилгандан чўзилиб кетди. Улар умрбод дўст бўлишга ваъдалашиб, уйларига тарқалишди. Санжарни Салим зўрға машинага ўтқазди. Унинг кайфи ошиб қолганди.

— Толиб, Исроил ёмон йигитга ўхшамайди, тузуккина одамшинаванда кўринади, тўғрими? — Санжарнинг сўзлари оғзидан тушиб кетаётганди.

— Ҳа, дўстим, шунақага ўхшайди, лекин у билан бирга ўтирганимизни Ойгул билмай қўя қолсин, хўпми?

Толибнинг кўнгли барибир ғаш эди. Исроилнинг ниятини кўзларидан билиб бўлмаса ҳам, лекин унинг сўзлари нимагадир самимийга ўхшамасди. Ҳозир бу фикрини Санжарга айтиш бефойда эди. У ғирт маст эди.

Ойгул машина овозини эшитиб кўча эшикка чиққанида Толиб:

— Эртага эртароқ келарсан, — деб машина эшигини ёпаётганди.

— Асслому алайкум, ҳорманг Толиб ака, — деди Ойгул қўлини кўксига қўйиб.

— Воалайкум ассалом! Озгина ўтиришимиз бор эди, анави маҳмадонанинг кайфи ошиб қолди. Ишхонада нима қиламиз, деб эртароқ келавердик.

— Ўзингиз ҳам тузуксиз-ку, яхши қилибсизлар, келинг, кийимларингизни алмаштириб, ювиниб чиқинг. Мен лағмон чўзаётгандим. Ҳозир тайёр бўлади.

— Лағмон дейсизми, қулоққа осадиганми?

— Ҳа, қулоғингизга осса бўлади, — деб Ойгул Толибнинг ҳазилига ҳазил билан жавоб қилди. У Толибни ҳеч бундай маст ҳолда кўрмаганди.

Толиб ювиниб-тараниб, дастурхон ёнига келди. Ойгул унга газеталарни бериб, дамлаган чойидан қуйиб берди.

— Сиз ўтириб туринг, мен ҳозир, — деди шошилиб ошхона томон юриб.

— Ойгул, шошилманг, менинг қорним тўқроқ, хотиржам олиб келаверинг.

Толиб Исроил ҳақида ўйларди. Ишқилиб Ойгул ҳақидаги гаплари самимий бўлсин-да, дерди. Лекин ёмон нияти борга ўхшамади, шекилли, деб ўзини овутиб ҳам кўярди Толиб. У шу хаёллар билан дастурхон ёнида ухлаб қолди.

Лекин Толибнинг шубҳалари тўғри эди. Исроил шайтон билан битим тузганди. У икки дўстга қарши даҳшатли қуролни ишлатмоқчи эди. Толиб ва Санжар учун муқаддас бўлган туйғу — дўстликни ўзига қурол қилиб, уларга қарши ишлатишни ният қилганди.

Толиб эрталаб уйғониб, ўрнидан турганда Ойгул ҳовлини супуриб, сув сепиб нонуштани тайёр қилиб, ўзи ошхонада севикли ёрига яхши кўрган таомини пишираётганди.

— Ойгул!

— Лаббай, ҳозир!

— Ёнчмга келинг, бир гапим бор, — деди Толиб.

Ойгул қўлига чойнакдаги сув ва сочиқни олиб, югурганча Толибнинг ёнига келди. У юз-қўлини ювиб, сочиқни Ойгулдан олар экан, унга қараб тикилиб қолди.

— Ойгул, ҳар бир йигит ўзига қандай қиз ёр бўлишини орзу қилишини биласизми?

— ...

— Кўзларидан меҳр, оқибат, вафо нурлари таралиб турган, чеҳрасида севги, муҳаббат акс этган, тилларидан бол томадиган, қалби меҳр-шафқат, садоқатга тўла, севгилиси учун юраги талпиниб турадиган, ор-номусли, иффатли, чечан ва хушчақчақ ёрни орзу қилади. Ана шундай ёри бор эркак ҳаётда энг бахтли инсондир. Ана

шундай ёр учун бу ёруғ дунёда яшаса бўлади. Шундай ёр учун ҳатто жонни фидо қилса арзийди.

Толиб Ойгулни қучоғига тортиб:

— Ўша бахтли инсон бугун менман, бу бахтга, шундай орзуимдаги умр йўлдошини раво қурган Худога шукроналар бўлсин! — деди.

Толиб бироз Ойгулни қучоқлаб туриб:

— Шу сўзларимни ҳеч қачон ёдингиздан чиқарманг, энди юринг, нонушта қилайлик, — деди.

Ойгул эрининг сўзларини эшитиб, бу шунчаки хушомад эмас, балки чин юракдан айтилган сўзлар эканини биларди. У ҳам Худога шундай ёр ато этганлиги учун шукроналар айтарди. Лекин нима учун бугун эрталабдан бундай дил изҳорини эшитганига ҳайрон эди. Сабабини фақат Толиб биларди. Кеча ўзининг рақиби Исроил билан учрашгани учунми Ойгулга бўлган меҳри жўшиб кетгандай эди.

Эр-хотин нонуштага ўтирган ҳам эдиларки, эшикдан Салим кириб келди.

— Кел, Салим, келавер, ҳозир кетамиз. Санжар қани?

— Наргиза кеннойимга афтиларини дазмоллатиб, кейин орқамиздан ўзлари борар эканлар, — деди тиржайиб. — Толиб ака, кетишда Қурбон акага учраб кетаркансиз.

Салим ҳам қўшилиб нонушта қилиб, бирга кўчага чиқишди.

Қурбон ота хонасида бир ўзи ўтирганди. Унинг қўлида рўйхат бор эди.

— Ассалому алайкум, Қурбон ота, яшимисиз? Сўраган экансиз. Соғлигингиз жойидами? — деди Толиб хонага кира солиб.

— Кел, ўғлим, утир-чи, сени йўқлаганимнинг сабаби, Толибжон, мен ҳозир маҳалламиздаги кам таъминланган, боқувчиси йўқ қариялар рўйхатини тузиб чиқдим. Шуларни байрам арафасида бир ҳолларидан хабар олиб, йўқласак,

бирор зарурий эҳтиёжларини қондириб, биргаликда дуоларини олсакмикан, дегандим.

— Жуда яхши ўйлабсиз, менда бир таклиф бор, агар мана шу янги битган бозорчамизда сабзавотлар, мевачевалар ярмаркаси ташкил қилиб, арзон нархда сотсак, бунга нима дейсиз? Ўша сизнинг рўхатингиздаги одамларга бир қоп-бир қопдан текинга берсак-чи?

Икки дўст кам таъминланган одамларга ҳар доим ёрдам бериб туришарди, лекин ярмарка ташкил этиб, меваларни арзон нархда сотишни биринчи марта йўлга қўйишаётган эди. Калласига келган бу фикрдан Толибнинг ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетди.

— Отангга балли, Толибжон, бу ишинг жуда зўр бўларди. Агар гўшт ҳам бўлганда...

— Гўшт бўлади, ота, уни Санжарга юклаймиз. Ҳа, яна битта насия дафтар ҳам тутиб қўйинг, балки ўша куни кимнингдир пули бўлмай қолар.

— Яхши, ўғлим, барака топ. Буёғини ўзим зиммамга оламан, — деди Курбон ота. Ярмарка кунини белгилаб, Толиб ишхонаси томон йўл олди. Толиб офис олдига келганида ҳисобчи Мўмин ака ҳам эндигина келиб, оғзига солиб олган носвойни ташлашдан қизғониб, эшик олдида турганди: У Толибни кўриб, югуриб четга ўтди ва носини тупуриб, келиб сўрашди.

— Ака, яхшимисиз, шу қуриб кетгур носни чайнаб ютиб юборадиган қилиб қўймаган-да, — деди Толиб Мўмин акани хижолатпазликдан қутқариб.

— Шуни айтинг, шу ярамасни, сигаретни ташлайман, деб ўзимни алдаб, хуморни босиш учун чекиб турардим, энди сигарет ҳам, нос ҳам чекиб юрибман, — деди Мўмин ака ўзига ачиниб.

— Ака, хижолат бўлманг, сизга бир гап бор, ичкарига кирайлик.

Толиб хонага кириб, графиндаги сувдан пиёлага қуйиб, Мўмин акага узатди. Мўмин ака учун бу сув айти муддао бўлди. Оғзида бир-иккита қолиб кетган нос унинг кўнглини

безовта қилаётганди.

— Раҳматли дадам ҳам нос чекардилар, онам у кишини кутиб турардилар. Носни ташлашлари билан дадамга пиёлада чой ёки сув узатардилар. Бу қуриб кетгур жуда аччиқ-да, мен ҳам бир-икки татиб қўрганман, ака.

Мўмин ака Толибнинг майда-чуйда нарсаларга ҳам аҳамият беришини кўп кўрган бўлса-да, ҳар сафар унга қойил қоларди.

— Раҳмат, Толибжон, — деб Мўмин ака сувни ичиб пиёлани қайтарди.

— Ака, қишлоқдаги қўни-қўшнилариингиз томорқада эккан маҳсулотларини бозорда сотишади, тўғрими?

— Ҳа, ука, лекин улар ўзлари сотишармиди. Бозор эшиги олдидаги «сохта деҳқон»ларга ўтказиб, қайтиб кетишади. Агар ўзлари сотишганда, бозордаги нарх бунчалик бўлмасди, — деди Мўмин ака норози оҳангда.

— Мўмин ака, улардан эшикларининг олдига бориб сотиб олсак, арзонроқ беришадими? Албатта, уларни оғринтирмайдиган нархга сотиб оламиз.

— Жон дейишади-ку, йўл кира қилиб ҳам ўтиришмайди. Уларга яхши-ку.

— Бўлмаса шуни уюштирсак. Бундай қиламиз эртага...

Толиб гапини тугатмаганди ҳам эшик очилиб Салим кириб келди.

— Толиб ака, кечирасизлар, Мўмин акам бир кишига келаверинг, мен ҳозир етиб бораман, офисда учрашамиз, деган эканлар, ўша киши келиб Мўмин акани сўраяптилар, сал жаҳддорроқ эканлар, шунга...

— Ия, Толибжон, узр, ҳалиги чет эл масаласи-чи, шартнома ташлаб кетган киши бўлсалар керак, бу учинчи бор келишлари ўзиям.

— Майли, кирсинлар, — деди Толиб.

Эшикдан ўзидан олдин қорни кириб, ўрта бўйли, оғзи тўла тилла тиш, бармоғига катта кўзли узук тақиб олган, бўйнидаги тилла занжири бошбармоғидан ҳам йўғонроқ, эгнига қора футболка кийган семиз бир киши кириб келди.

Толиб ўрнидан туриб, у киши билан сўрашиб, креслога ўтиришга таклиф қилди. У креслога ўтирганида креслодан гичирлаган овоз чиқиб кетди. Куп чекканиданми ёки семизлигиданми нафас олиб чиқарганида пишиллаган овоз чиқиб турарди.

— Ака, узр, ҳозир Санжарбек келади, ишингизни бугун, албатта, ҳал қиламиз, — деди унинг жаҳлини босмоқчи бўлиб Толиб.

— Мўминжон, ука, бунақамас-да, мени чақириб қўйиб, ўзингиз бу ерда гаплашиб ўтирибсиз. Шу ишни таклиф қилганимга-ку анча бўлиб кетди. Сизларга ўхшаган фирмалар тиқилиб ётибди. Кўнглим тортиб сизлар билан ишлагим келганди-да, ука.

— Узр, бунчалик тез етиб келасиз деб ўйламабман, биз ҳам эндигина келиб тургандик, Воҳид ака, — деди Мўмин ялинганнамо узр сўраб.

— Мўмин ака, бўлмаса янги ойнанинг йигирманчисига мўлжал қилиб, сабзавот, полиз экини, мева-чева, ишқилиб хўжалик маҳсулоти бўлса бўлди, кейин битта новвосни ҳам тайёрлайверинг, ярмини сотиб, ярмини эҳсон қиламиз, — деб Толиб мавзуни бошқа томонга буриб Мўмин акани бу бесўнақай гавдасига ўхшаш сўзи ҳам қўпол одамдан қутқариб қолди.

Эшик очилиб Санжар кириб келди. Ҳақиқатда Салим айтгидек, унинг афти дазмоллайдиган даражада бужмайиб кетганди. У ҳамма билан сўрашиб бўлгач, тўғри музлаткичга қараб юрди ва муздек газли сувни пишиллашиб очиб, шўлқиллатиб ича бошлади. У бир шиша сувни бир кўтаришда бўшатиб, иккинчисини қўлига олганча ўрнига ўтирди. У меҳмонга қараб:

— Ака, узр, аранг етиб келдим. Шу ароқни ким чиқарган экан, унинг куйгур, — деб қўйди ҳазиллашган бўлиб Санжар.

Мўмин ака Санжарни меҳмон билан таништирди.

— Жуда яхши, Воҳид ака, дўстим билан бу шартномани кўриб чиқдик. Таклиф қилган ишингиз ҳам яхшига ўхшайди.

Лекин баъзи тушунмаганларимизни энди ўзингиз тушунтирасиз-да, — деб иккинчи шишани очиб сувни ича бошлади.

— Санжарбек, гапнинг пўст калласи шундай. Мен Хитойдан «товар» олиб келиб ўзимизда сотаман. Шу ишни бир чиройли қилиб юрувдим. Бундан кейин ҳам шундай ишимни давом эттиришим мумкин. Лекин баъзи таниш-билишлар шу қилаётган ишларингни ҳужжат асосида қилгин, деб маслаҳат беришди.

Воҳид ака, шундай чапани, бозор тилида гапирардики, худди ҳеч қандай ҳужжатни тушунмайдиган, савдо-сотикдан бошқа нарсага ақли етмайдиган одамдай тутарди ўзини. Гавдасига мос овози ҳатто ташқаридагиларга ҳам эшитилаётганди.

— Хўп, яхши, Воҳид ака, биздан нима хизмат, қандай ёрдамимиз керак сизга? — деди Санжар.

— Ана шу берган қоғозимга битта печатингизни уриб берсангиз бўлди. У ёғини ўзим тўғрилайман. Томожнийда таниш бор, сизни фирмангизга арзимаган товарни «аформит» қиламиз, холос. Асосий товарни қандай олиб келаётган бўлсам, шундай олиб келавераман, шу десангиз, сабаби тирикчилик, ҳаммасини давлатга кўрсатиш шартмаску, тўғрими? Бозорга битта документ бўлади-да, сизларга ҳар ой шу битта арзимаган «печат»ингиз учун фойиз ҳисобида пул бериб тураман. Бозорқум, мелисаси, солиқчиси таниш, лекин буни ҳам қилиб қўйсам, хотиржамроқ савдо қиламиз-да. Сизлар ҳам нафланиб қолар эдингиз, бош оғриққа қуруқ сув ичмай, айрон ичармидингиз, дейман-да. А, лаббай, Санжарбек, — деб хохолаб кулиб юборди Воҳид ака.

Воҳид аканинг бу сўзларини танасига сингдира олмай ўтирган Санжар бирдан ўрнидан туриб яна музлатгичнинг ёнига борди. У нима қилишни, отаси тенги одамга нима дейишни, қандай жавоб қилишни билмаётганди. Нимагадир Толиб ҳам индамай ўтирарди.

— Хўш, укашонлар, тушунтира олдимми? Агар хўп

десангиз, олдиндан уч ойлик пулни ҳозироқ бераман.

— Қанча берасиз ҳозир? — деди Санжар жаҳлининг жиловини ушлаб. — Аслида сизга бу нарсанинг, яъни документнинг унчалик кераги йўқ, лекин кўнгил хотиржам бўлсин, қолаверса, бизга ҳам ёрдам бўлсин демоқчисизда, Воҳид ака, — деди Санжар унинг айёрона қараб турган кўзларига қаҳр билан қараб. Санжар столдан шартномани олиб:

— Мўмин ака, печатни олиб чиқинг, — деди зарда билан. — Бу бошқа гап ука, олдин ҳам айтдим, ҳозир ҳам айтаман. Ҳозир нима кўп, фирма кўп, лекин кўпининг таг-туғи йўқ. Бугун бор, эртага йўқ. Ҳеч балони тушунмайдиган ёш-ёш болалар, — деб хотиржам гапириб ўтирарди Воҳид ака.

Мўмин ака печатни кўтириб кириб келди. Санжар печатни бир оқ қоғозга яхшилаб уриб, Воҳид акага кўрсатиб:

— Ака, буни кўриб, ўқиб кўринг-чи, — деди.

Воҳид ака синчковлик билан муҳр ёзувларини ўқий бошлади:

— Ўзбекистон Республикаси «Икки дўст» хусусий фирмаси. Яхши, ука, бўлаверади, жуда зўр.

Санжар Воҳид ака олиб келган шартномани унга кўрсатиб:

— Энди ака, мана бундаги муҳрга нима деб ёзилганини ўқиб беринг-чи, илтимос, ака.

— Э, Санжарбек, буни ким тушунарди, аллақандай чизиқчалар-ку.

— Йўқ, ака, бу чизиқчалар эмас, бу хитойликлар ёзуви, лекин нима дейилганини сиз ҳам, мен ҳам билмаймиз. Шартномада хитойча ва русча шартлар ёзилган. Ўша шартлардан бирида айтилгандики, биз юз фоиз пулни ўтказамиз, улар сиз айтган «товар»ларнинг сифатига кафолат беришарди. Сизнинг таклифингизга кўниб, «печат»ни урсам, сиз менга қанча берасиз, шуни айтинг-чи, ака?

— Ҳалиги, оборотга қараб, икки фоиз бераман, — деди дудуқланиб, Воҳид ака бир фоиз демоқчи эди. Лекин

Санжарнинг авзойини кўриб, оғзидан икки чиқиб кетди.

— Камида юз миллион сўм айлантрасиз, тўғрими?

— Тўғри, ҳамма пул ўзимники эмас, — у худди гипноздаги одамдек ўтирган ўрнида қотиб қолганди.

— Энди ўзингизга келаяпсиз, ака, ахир ҳеч нарса сизники эмас, пул ҳам, миниб юрган машинангиз ҳам, қурган уйингиз ҳам, эгнингиздаги кийим ҳам, бўйнингиздаги мана бу занжир, ҳатто узук ҳам сизники эмас. Ахир мен сизни танимайман-ку, ака.

— Менга қаранг, ука, Худога шукр, ҳаммаси ўзимники, ҳалол ишлаб юрган одамман. Кейин сизнинг олдингизга насиҳат эшитгани эмас, ишлаймиз, деб келганман. Кейин ўғлим ёш бўлиб менга ақл ўргатманг, ҳар ҳолда отангиз тенги бўлсам керак.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келаяпсиз, ака, катталигингизни ҳурмат қилиб, финг демай гапингизни эшитдик. Бир саволимга жавоб берсангиз: Сизга бирор киши «Икки дўст» фирмасининг бошлиғи ювиндихўр, дедими ёки ўзингиз шундай деб ўйлаб қолдингизми?

Воҳид аканинг ранги оқариб, қўллари қалтирай бошлаганди. Беш-олти йилдан бери унга ҳеч ким бундай ўдағайлаб гапирмаганди. У туриб кетишни ҳам, ўтиришни ҳам билмай, гаранг бўлиб қолганди.

— Ака, — деб сўзида давом этди Санжар, — Мен сизни танийман! Сиз ҳеч қачон четга чиқиб, бир дона гугурт ҳам олиб келолмайсиз. Ҳатто бозорда ўтириб, савдо ҳам қилмайсиз. Сизнинг нима иш қилишингизни биламан, сиз тайёр пулни йиғиштириб тахлайсиз, қўлингиз билан санаб, кўзингиз билан кўриб қувонасиз. Ана шу озгина қувонч ҳам сизга насия. Чунки пуллар сизники эмас. Кимники эканлигини ҳам биламан. У қачонлардир катта ваъдалар бериб, сени бахтли қиламан, деб никоҳингизга олган ўша хотинингизники ёки эрини топганига қаноат қилмай бойлик, нафс кетидан қувиб, ўзи хотин бўла туриб эрликни, аёл бўлатуриб эркакликни бўйнига олган бир шўр пешона, гуноҳкор «хунасанники». Шу пуллар ичида

сизники қанчалигини ҳам биламан, сизни бир кунлик тамаки пулингиз, тушлик пулингиз ва бир ойда бир марта ўзингизга ўхшаган улфатлар билан чойхонада ўтириб ош қилиб ейиш учун олган пулингиз сизники. Энг ачинарлиси шуки, ўша улфатлар ҳам сизники эмас, уларни сизга хотинингиз тавсия қилган. Кўринишдан яхши одамга ўхшайсиз. Сизни танийман. Сиз олдин бундай бўлмагансиз.

Санжар бақириб Салимни чақириб, унга машинадаги дипломат жомадонни олиб келишини сўради.

У жомадонни очиб:

— Ака, буларни кўринг! Унда пачка-пачка доллар ва сўм пуллар, бир четида эса, тилла буюмлар бор. Кўринг ака, қувонинг, мен қувониб бўлдим, чунки булар ҳам меники эмас, ўн кундан бери машинада туради. Нима қилишни билмайман, чунки меники эмас.

Салим шунча нарса билан машинани очиқ-сочиқ жойда қолдириб юрганини билиб юраги ўйнаб кетди.

— Биласизми, ака, бу менинг онамники, онам ўлиб кетдилар, улардан қолган нарса шулар. Бунинг ичида тилхатлар ҳам бор, кимдир уйини, кимдир машинасини гаровга қўйиб, пул олган, битта-иккитасини нотариус ҳам тасдиқлаган. Мен ҳозир бойман, шу пуллар билан сизнинг бизнесингизни уй-жойингиз билан сотиб олиб, ҳатто ўша томожнийдаги танишингизни ҳам бой қилиб юборишим мумкин. Толиб дўстим сенга керакмас бу пуллар, биламан. Мўмин ака сизга-чи, Салим ол, керак бўлса, ака, олинг сизга ҳаммасини шундайлигича бераман. Аммо бу пулларни ишлатишдан олдин, бир нарсани билишингизни истардим, бу бойлик кимларнингдир меҳнати, кимларнингдир кўз ёши. Энг ёмони судхўрлик билан топилган, йиғилган пуллар. Онамнинг ўлимига ҳеч ким ачинмади, бирор кишидан онанг яхши аёл эди, деганини эшитмадим, лекин бир нарсани аниқ биламан, мана бу тилхат ёзиб берганла учун онамнинг ўлими айни муддао бўлгани аниқ.

Воҳид ака, сизнинг менга берадиган ўша икки фойзингизга зор эмаслигимни энди билдингизми?

Яна бир нарса, мана шу сиз айтаётган арзимас «печать» сизни катта-катта гуноҳ ва бойликларингизга қонун олдида ниқоб бўлар экан-ку, сиз арзимаган дейсиз. Фирмачларнинг уруғи кўп дейсиз, уларни назарингизга илмайсиз. Бугун бор, эртага йўқ дейсиз, фирибгар дейсиз. Ахир сиз-ку уларни фирибгарликка ўргатиб, ювиндингиздан бериб, бошига иш тушганда чеккада индамай қараб турган. Ёш бола дейсиз, ахир сиз эмасми ёшингиз катта бўлатуриб давлатни алдашга, қабиҳликка, риёкорликка, мунофиқликка ўргатаётган. Мана, исботи рўпарамда ўтирибсиз. Сиз, менимча, ҳақиқатан ҳам бир оми одамсиз ёки бойлик ва нафс йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган қабиҳ, разил одамсиз. Худога минг бор шукр, ўзбексиз, тилингиздан билиниб турибди. Наҳот сизга Ўзбекистоннинг келажagini фарқи бўлмаса. Наҳотки, эркакликдан сизда оз бўлса ҳам қолмаган бўлса.

Мени бир савол қийнайди: Яратганнинг олдида сиз ким бўлиб жавоб бераркансиз, эркакми ё аёл?

Агар бирор гапим нотўғри бўлса, сизга ноўрин гапирган бўлсам, ҳақорат қилиб сизни ранжитган бўлсам, ҳозир ўрнингиздан туриб, мени шундай мушт билан урингки, сиздек Ўзбекистонга хиёнат қилаётган, эркаклик ғурурини йўқотиб, аёлининг орқасидан сиғинди бўлиб, бойлик, ҳирс, нафс йўлида ёшларни нопок йўлга бошлаётган махлуқларга бўлган нафратим ичимдан отилиб чиқиб кетсин. Зора, ўшанда мен ҳам сизларга ўхшаб қуруқ сув эмас, айрон ичиб юрсам.

Воҳид ака мушт тушириш у ёқда турсин, ўрнидан ҳам қимирлай олмасди. У бир нуқтага тикилганча қотиб қолганди.

Санжар у олиб келган шартномага печатни босиб, қўл қўйди.

— Мана, олинг, Воҳид ака, йигит сўзингиз ерда қолмасин, ўша танишларингиз олдида бошингиз ҳам бўлмасин, доим тилингиз узун бўлсин. Энди кетишингиз

мумкин, — деди Санжар унга муҳр босилган шартномани узатиб.

Воҳид ака креслога ёпишиб қолган танасини аранг кўтариб, ўрнидан туриб Санжарнинг қўлидан шартномани олди. У эшик томон икки қадам юриб тўхтади-да, «документ»ни йирта бошлади. Унинг бир четидаги «Икки дўст» фирмасининг муҳри босилган жойини бир қўлига эҳтиёт қилиб олиб, қолганини эшик ёнида турган ахлат пақирга ташлади. У ортига қараб, маъюс ҳолда:

— Мен... мен... Қайтаман, — деб эшикни очиб чиқиб кетди.

Унинг бу қайтаман, деган сўзини Салим эртага яна келар деб тушунган бўлса, икки дўст умуман бошқача тушунишганди. Мўмин ака бўлса, унинг чиқиб кетганини ҳам пайқамай қолганди.

Толиб Салимга кузатиб қўй дегандек қаради. Салим меҳмонни кузатгани унинг орқасидан чиқиб кетди.

Мўмин ака буни икки ёш дўстнинг дунёқараши бир хил бўлгани учун ҳам уларнинг дўстлигига ҳеч нарса рахна сола олмаслигини яна бир бор ўз кўзи билан кўрди. У олдинлари кўп маротаба Толибдан бундай одилона гапларни эшитганида, Санжар шунчаки қўшилиб туришини ёки индамай кузатиб, эшитиб ўтиришини кўрган эди. Бугун Толиб индамай ўтириб, дўстини эшитганига қойил қолганди. У чекмоқчи бўлиб чўнтагидан олган селюфондаги носни ҳаяжонланиб, мижиқлаб ташлаганини ҳам билмай қолганди. Ўртада Санжарнинг онаси тириклигида йиғиб-терган бойлиги жомадонда ётарди.

— Мўмин ака! Адашмасам чўнтагингизда лимон олиб юрадиган одатингиз бор эди-а, — деди Санжар музлаткичдан бир шиша ароқни олиб стол устига қўяр экан.

— А... нима... Ҳа-ҳа, ҳозир, — деб Мўмин ака ўрнидан туриб чўнтагини пайласлай кетди, у хаёл суриб қолгани учун эсанкираб ётганди. У сал ўзига келиб, — ҳозир хонамда эди, ҳозир олиб чиқаман, — деб чиқиб кетди.

Толиб ўрнидан туриб, Санжарга яқинлашиб:

— Кел, дўстим, бир бағримга босай, — деди ва уни маҳкам қучоқлаб олди.

Толиб шартномани кўтариб келган куниеқ Воҳид аканинг ковушини тўғрилаб қўйиши мумкин эди. Лекин у одам дўсти Санжарни қора тортиб, уни сўрагани учун бу ишни қилмаганди. Толибнинг бу ишини Санжар ҳам билганди. Икки дўст бир-бирларини бағрларига босиб анча туриб қолишди. Мўмин ака лимон кўтариб кирмаганида, яна шундай узоқ туришлари мумкин эди. Мўмин ака, тарелкага лимонни кесиб, ароқни икки пиёлага бўлиб қўйди.

Санжар пиёладаги ароқнинг бирини Толибга узатиб,

— Заҳарнинг заҳрини заҳар кесади, дер эдинг. Уйда Воҳид ака айтмоқчи айрон ҳам ичдим, сув ҳам ичдим, лекин ҳеч нарса бунинг ўрнини босиб, заҳрини кесолмади. Шунинчайлик-да, кейин мана бу онамдан қолган меросни нима қилиш кераклигини ўйлаб кўрайлик, дўстим.

Воҳид ака уйига келиб, чуқур хаёлга чўмилди.

Воҳид мактабни аранг битириб, касб-ҳунар ўрганиш учун шогирдликка тушди, ўзининг отаси касиб бўлса ҳам унга касибликни бошқа киши ўргатди. У оилада учинчи фарзанд. Ундан катта акаси ва опаси, бир ўғил укаси ва синглиси бор эди. Мустақил касиблик қилишни бошламай туриб, армияга чақиришди. Келиб яна бошидан бошлаб, касиблик орқасидан уйланди. Ҳа, хотини икки қиз, бир ўғил туғиб берди. Хотинининг тили узунлигидан онаси билан мураса қилолмасди. Кенжа ўғил бўла туриб, яна хотинининг сўзига кириб, ижарага уй топиб, туғилган уйидан чиқиб кетишди. Ҳаммаси шундан бошланди. Косибчилик орқасидан топаётган пули хотинига оз кўринди. Амал-тақал қилиб, таниш-билиш ва ўзининг йиққанини қўшиб, бир кичикроқ ҳовли сотиб олишди ҳам. Лекин қарзни узиш илнжида хотини ҳам бозорда латта-путта сотишга мажбур бўлди. Косибчилик қилиб топаётган пулини

хотинига сармоя кўпайтириш учун бериб юрди. Бора-бора хотини ундан кўп пул топадиган бўлиб қолди. Унинг ишлашига ҳам ҳожат қолмади, тўғрироғи ҳунарини қилишига хотини ор қилиб ишлатмай қўйди. Хотинни уйда ўзининг гапини ўтказа бошлади. Санжар айтган гапларнинг ҳаммаси тўғри эди.

У бугун Санжарнинг олдига борганига ва ундан эшитганларига заррача ҳам афсусланмасди. Агар унинг бирор гапи ноўрин бўлганида Воҳид ака индамай турадиган одам эмасди. Санжар гапирган гапларни орқаваротдан эшитиб юрарди, лекин ҳеч ким унинг юзига айтолмаган эди. Ҳа, Воҳид бой бўлиб нима ҳам қилди, маҳалла-кўй учун, қариндошлари учун бирор кўзга кўринарли, фойдали иш қилдими?

Савдога аралашганидан бери, улфати ҳам, қариндоши ҳам хотини бўлиб қолибди. Маҳаллада нима гап, нима янгилик, ҳатто Ўзбекистонда нима гаплар бўлаяпти, хабари ҳам йўқ экан. Ахир, телевизорда фақат Россия каналларини кўрса, ўрнатиб олган антеннаси фақат Дубай, Туркия, умуман бошқа мамлакатларни кўрсатади, холос.

Воҳид ака ўрнидан туриб, телевизор антеннасини оддий антеннага улади. Ертўлага тушиб унинг қоронғу жойидан қосибчилик ускуналарини аранг топиб чиқиб, ҳовлининг ўртасига қўйиб, бироз уларга тикилиб қолди. Улар ичида отаси берган болғача ҳам бор эди.

Ўшлик қилиш ҳам кўнглига сиғмай, ўтирган жойида ўтмишига шўнғиб, кеч кириб қолганини ҳам сезмади. Унинг хаёлини хотинининг шанғиллаб ким биландир телефонда гаплашиб, эшикни оёғи билан тегиб кирган овози бузиб юборди. У эрига аҳамият ҳам қилмай, ҳовли ўртасидаги сўрига ўтириб, телефондаги одам билан гапини давом эттирарди.

Бироз гаплашиб, телефонни ўчириб:

— Ҳеч бир гапининг тузи йўқ, — деди телефондаги одамнинг гапини назарда тутиб.

— Ҳа, бой, бу нима ўтириш, бориб учрадингизми, нима

бўлди? — деди курсичада ўтирган эрига назари тушиб.

Воҳид ака хотинига бошдан-оёқ қараб чиқди. У кечаю кундуз қўлидан тушмайдиган, ёзувлари ўчиб кетган телефонини қўлида айлантириб, эрига кўзларини лўқ қилиб қараб ўтирарди. Ундан эрталаб уйида, кейин йўл-йўлакай сепиб юрадиган атирининг ҳиди таралиб турарди. Оғзидан уйга келишдан олдин еган чала пишган қийма кабоб ва пиёзнинг ҳиди билан қўшилиб анқиб турганидан, оч ўтирган Воҳид аканинг димоғига гуппиллаб урилди.

— Ҳей, нима ўтириш, нима шу ишни ҳам эплай олмадингизми, дейман, кейин ана бу ускуналарингизни нимага олиб чиқдингиз, бу нимаси, эрта кунда келибсиз, бирорта овқат қилиб қўйсангиз бўларди-ку?

Воҳид аканинг хотини гапга тушиб кетса, уни тўхтатиш қийин эди. У мавзудан бу мавзуга ўтиб кетаверарди. Лекин гапининг охири пулга келиб тақаларди.

— Ҳа, эплай олмадим, — деди ўрнидан кескин туриб Воҳид ака. — Ўзи мен нимани эплагандимки, шуни эпласам.

Воҳид аканинг бу тарзда жаҳл билан гапирганини, хотини анчадан бери эшитмаган эди. Эрининг бугун умуман бошқача ўтирганини кўриб, ҳайрон бўлиб қолган Саломатнинг оғзидаги гапи тушиб кетди. Ҳозир эрининг сўзини бўлса, мушт ҳам тушиб қолишни сезиб қолди.

— Туғилган уйимдан чиқайлик, дединг, йўқ дейишни эплай олмадим. Қарз олиб уй олайлик, дединг, йўқ дейишни эплай олмадим. Ота касбинг косибликни ташла дединг, рад қилмадим, савдогарнинг қизини келин қилайлик дединг, отасининг йўқлигига қарамай, нега уларни ташлаб кетганини суриштирмай, яна хўп дедим. Ўзимнинг маҳаллам қолиб, сенинг маҳаллангдан уй сотиб олайлик, дединг, яна йўқ дейишни эплай олмадим. Мен ўзи бошиданоқ ҳеч нарсани эплай олмагандим, энди бунга эплай олармидим. Яна нимани эплай олмаяпман, ахир, балки сени ҳам эплай олмаётгандирман. Ҳатто чин юракдан гаплашишни ҳам эплай олмайман. Юрагингда нима бор, ўғлимнинг нима

орзуси бор, қизларим нимани хоҳлашини ҳам сўрамабман. Ўғлимдан ойинг олиб бераётган қиз сенга ёқадими, деб сўрашни ҳам эплай олмабман-ку. Санжардек йигитни, ўзимни, сенинг қинғир ишларимга шерик қила олармидим. Менга қара, Саломат, янглишмасам, отангнинг касби нонвой эди, шекилли, сен ўша касб нонини еб вояга етгандинг, тўғрими? Мен касибнинг ўғлиман. Эсимда, ўша пайтларда давлат ҳунармандларнинг кўзини очирмасди, уйида ҳунармандчилик қилганларни олиб бориб қамарди. Давлат ишхонасида ишлай деса, шаҳримизда пойабзал фабрикаси йўқ эди. Бекитиқча кечқурунлари маҳси тикиб бозорга чиқиб, жонини гаровга қўйиб, сотиб келиб, отам бизни боқардилар. Нима деб ўйлайсан, бу бошқа иш қўлимдан келмаганлигимми? Ёки касбига садоқатми? Ҳатто чақув бўлиб уч йил қамалиб чиқиб ўша ишини ҳа, яна касибчилигини қилиб, ака-сингилларимни, мени уйли, жойли қилди. Сени тушунчангга кўра, отам ҳам бошқа ишни эплай олмаган, шекилли. Онам менга сени келин қилишдан олдин айтгандилар, у ҳам ҳунарманднинг қизи, пулни меҳнат билан топади, қийинчиликка чидамли, эри толганини тежайди, озига ҳам кўниб яшайди, дегандилар. Мен сени фақат шунинг учун эмас, кўрганимдаёқ ёқтириб қолганим учун ҳам хотин қилгандим.

Менга овқат қилмабсиз дейсан, овқатни мен эмас, сен йўғ-а, олган келиннинг қилиши керак эмасми? Сен ўзинг ошхонамиз қайси хонада эканлигини биласанми? Охирги марта ош қилиб мени кутиб олганингни эслай оласанми ўзи. Оилавий, ҳаммамиз ўтириб, қилган ошингни еб, сени ҳаққингга дуо қилганимизни эслай оласанми? Ахир бу уйда мен кимман ўзи, сен-чи, сен кимсан?

Саломат, шу савдо билан шуғулланганимиздан бери, чиройли таҳорат олиб, ўтиб кетган ота-онангнинг ҳаққига дуо қилганингни ёки ана бу қимматбаҳо жойнамозларнинг бирортасида икки ракат намоз ўқиганингни эслайсанми, ахир ёшинг эликка кетаяпти. Уйимизнинг ҳар бир томонига Каъбатуллонинг суратини осиб ташладинг. Оғзингдан Худо

урсин, Худо кўрсатсин, Худодан кўрқинг, Худога солдим, деган сўзлардан бошқа калима чиқмайди. Мен-чи, мен ўзим ҳафтада бир жума намозига одамларнинг кўзига бориб ўтириб олиб, Худо дейишнинг ўрнига хаёлимда хотиним тинчмикан, Туркияга кетганди, самолёти портламабдими, йўлдан эсон-омон келармикан, ўғлимни, қизимни бозорда милиция ушлаб олмадимикан, деб минг хил хаёлда одамлар ўтирса, ўтириб, турса туриб ўзимча намоз ўқигандай кўрсатаман. Яна ҳам Худо раҳмдил, бизнинг бу гуноҳларимизга кўзини юмиб қараб турибди. Ўйлаб қарасам, намоз ўқишни ҳам эплай олмас эканман. Лекин бугун бир нарсани аниқ эплайман. Мана бу ускуналаримни кўтариб, сен ҳукмронлик қилаётган, усти олтин билан ўралган ичи гуноҳга тўлиб кетган салтанатдан чиқиб кетишни эплай оламан. Агар шуни ҳозир эплай олмасам, Худо олдида, қилган гуноҳларим олдида жавоб беришни ҳам эплай олмайман. Бу ишларда сенинг заррача айбинг йўқ, бунга фақат ўзим, ҳа нафсим айбдор. Хотин тутишни, рўзғор тебратишни эплай олмадим.

Саломат эрининг сўзлари шунчаки сўзлар эмас, балки ҳақиқий эркакнинг сўзи эканлигини тушуниб ўтирганди. Унга ҳам бу ҳаёт ёқмасди, лекин нима қилишини билмай, ноиложликдан яшаб юрганди. У эрига нима дейишини билмай гаранг бўлиб ўтирганди. Воҳид ака чўнтагидан машинанинг калитини, бўйнидаги олтин занжирни ечиб, унинг олдига қўйди. У орқасига ўгирилиб, энди кўча томон қадам ташлаганди ҳамки:

— Тўхтанг, дадаси, — деб хотинининг чақирганини эшитди.

Эрини бой, ўғлини бойвачча, қизларини бойқиз, ўзини бой хотин деб аташларига кўникиб кетган Саломатнинг бу чақириги Воҳид акага ғалати туюлиб кетди. У орқасига ўгирилиб қараганда хотини ўрнидан туриб, унга яқинлашди. Қўлидаги боядан бери дириллаб чақираётган телефонини ерга зарб билан уриб синдирди-да, камига оёқлари билан

босиб пачоқлаб ташлади. Унинг чарчоқдан хира тортган юзларига қон югуриб, меҳр билан эрига қараб турарди.

— Қаёққа, дадаси, мен шунча бойликни эримни кўчага ҳайдаш учун топибман-да, наҳотки мени шундай разилликка боради, деб ўйласангиз. Наҳотки, сизни ҳайдаб, хотиржам яшай оладиган хотин бўлсам. Менга сиз бўлмасангиз буларнинг нима кераги бор? Ахир дадаси... дадажониси....

Саломат эрининг бўйнига осилганча йиғлай бошлади. У чинакамига йиғларди. У ҳамма нарсага рози эди. Фақат эри кетиб қолмаса бўлди эди. Эр-хотин тунги бўйи гаплашиб чиқишди. Воҳид ака эрталаб туриб хотини тайёрлаган нонуштани еб, уни тўғри йўлга бошлаган йигитнинг олдига йўл олди.

Санжар бугун ишга эртaroқ келиб, Толибни кутиб олди.

— Толиб, кечаги таклифинг яхши бўлди, дадамга айтгандим, хурсанд бўлдилар, балки шундай қилсак, онамнинг руҳлари шод бўлар, тўғрими?

— Унисини билмадимку, лекин савоб ишга ишлатсак, бу ердаги тириклар хурсанд бўлиши аниқ, дўстим. — деди Толиб.

Фарида опанинг йиққанини фақат тўйларга ишлатишни келишиб олишганди, ёш, оила қураётган ва камчиқим оилаларнинг шодлик кунларига ва ишхонадаги серфарзанд оилаларга тўй муносабати билан уларга зарур бўлган нарсаларни олиб беришни айтиб, Толиб таклиф киритганди.

Эшик очилиб хонага Воҳид ака кириб келди. Икки дўст ҳайрон бўлиб, у кишини ўринларидан туриб қўл бериб сўрашиб, кутиб олишди. Воҳид ака кийимини ҳам ўзгартириб, бошига дўппи кийиб олганди. Бўйнида занжир кўринмасди.

— Келинг, ака, хуш келибсиз. Ака, аввало, кечаги ҳурматсизлигим учун кечирим сўрамоқчиман. Мени

кечиринг, ака, — деди Санжар кўксига қўлини қўйиб, унга яна қўлини узатиб.

— Мен бу ерга бошқа иш билан келдим. Қолаверса, ука, кечирим сўрайдиган иш қилганингиз йўқ. Бунинг учун раҳмат айтгани келдим. Мен ҳавода шар каби учиб юрган эканман. Мени ўрнимга тушириб, кимлигимни эслатиб қўйганингизга миннатдорчилик айтгани келдим. Бугун бошқа таклиф билан келдим. Ўзингизга аён ҳужжат ишини тушунмайман, лекин касбим касибчилик, бу ишда малакам кучли, уддалай оламан. Касбимни ривожлантиришга бел боғладим. Бу қароримни кечаёқ сизга айтишим мумкин эди, лекин олдин ўзгаришни оиламдан бошламоқчи бўлдим. Агар хотиним қарши бўлганда ҳам, ундан кечиб бўлса ҳам бу ишни бошлар эдим. Аммо шунча яшаб хотинимни яхши билмас эканман, у ҳеч қандай эътирозсиз гапимга қўшилганига уялиб ҳам кетдим. Энди, Санжарбек, сиз мени тирикчиликдан қолдирдингиз, — деб ҳазилга олиб гапини давом эттирди Воҳид ака. — Фабрика эмас-ку, лекин бир йигирма кишига мўлжал қилиб цех очишга маблағим бор, шунинг учун сизларни фирмаларинг қошида шу ишни бошласам дегандим. Бунга нима дейсиз? Шогирдларим бор. Худога шукр, ҳозир ҳам ҳурмат қилишади, уларни ҳам чақирармидим, дейман.

Воҳид ака бу сўзларини чин дилдан айтаётгани кўзларидан биллиниб турарди. У шундан йўл тутиб, ўз касби билан ёш оёққа туриб келаётган Ўзбекистон учун қандайдир оз бўлса ҳам ўз ҳиссасини қўшмоқчилиги ҳақиқат эди.

Икки дўст сафларига яна бир киши қўшилганидан мамнун ҳолда ўтиришарди. Санжар унга ручкасини бериб қоғоз узатди.

— Ака, ишга кириш учун ариза ёзинг. Марҳамат, — деди.

Воҳид ака қўлининг титрашини аранг босиб ариза ёзиб берди. У ҳаяжонини босолмаётганди. Кечаги Воҳид акадан ҳеч вақо қолмаганди. Бугунги Воҳид ака бутунлай бошқа

одам эди. У цех учун нима кераклигини ва ўзида ҳам етарли пул борлигини айтди. Фақат...

— Фақат ишни бошқачароқ бошлаймиз, — деб суҳбатга қўшилди Толиб.

— Ака, ҳозир уйингизда беш-ўн кишини ишлатишга жойингиз бор эка. Шунинг учун шогирдларни олиб бошлайсиз, биз сиз учун бирор жой топишга ҳаракат қиламиз. У ерни замонавий ускуналар билан жиҳозлаймиз, унгача шогирдларингиз анча қўлидан иш келадиган бўлиб қолишади. Бунга нима дейсиз? — деди.

— Жуда яхши, айтганимдек йигирмата ишчини шогирдликка олиб ўргатишга жойим ҳам, имкониятим ҳам бор, — деди хурсанд бўлиб. Икки дўст Воҳид ака билан нима қилиш ҳақида батафсил гаплашиб олиб, самимий хайрлашишди.

— Санжар, шу суҳбатдан кейин калламга бир фикр келди. Сен ҳам, мен ҳам бирор олийгоҳда ўқимадик. Бизнесни ўзимизча тушунамиз. Ватанимиз дунёга юз тутаяпти, замонавий бизнесни кенг доирада тушуниш учун, албатта, юксакроқ билимга эга бўлиш керак, менимча. Корхонамизда ишлаётган ёшларни танлаб олиб, иқтидорли, билимга чанқоқларини турли соҳалар бўйича олийгоҳда ўқитсак. Қолаверса, биз учун ҳам олти ойлик, бир йиллик курслар очилапти. Нима дейсан, дўстим? — деди Толиб калласига келган фикрдан хурсанд бўлиб.

— Яхши бўларди, лекин сени ўқишингга келсак, сен у ердагиларни ўқитармикансан, деб қўрқаман, — деди Санжар мийиғида кулиб.

— Йўқ, дўстим, сен билан биз шу шаҳримиздан келиб чиқиб, ота-онамиз ўргатган ва баъзи китобларда ўқиганларимизни қилиб юрибмиз. Дўстим, бу бизнес деганлари шавқатсиз бўлади. Бу — рақобат дегани. Яъни ҳозир бизни чиқарган нарсалар керак экан, ишимиз юриб турибди. Лекин чинаккам рақобатчи чиқиб қолса, нима бўлишини биласанми? Бизнесда, менимча бир хилликдан воз кечини ва доим рақобатга тайёр ҳолда туриш керак. Доим

захирамизда янги режа бўлиши шарт. Бўлмаса қўл остимиздаги инсонларни ҳам сарсон қилиб қўйишимиз мумкин. Кел, яхшиси, мажлис чақирайлик, менинг гапларим бор. Сен ўша ўқишни хоҳлайдиганларнинг рўйхатини қил, — деди Толиб худди эртага бирор нарса бўладигандек шошилиб.

Корхона мажлиси кўнгилдагидек ўтди. Айниқса, Толибнинг бир гапи кўпчиликка маъқул бўлди: «Корхонамизнинг ривожини учун ҳар қандай янги таклиф ва мулоҳазалар бўлса, ёзма равишда исботи билан корхона маъмуриятига олиб келса ва унинг таклифи агар фойдали бўлса, рағбатсиз қолмайди!». Санжар ўқишга иштиёқмандларнинг рўйхатини олди. Ҳамма хурсанд бўлиб ишларига тарқалишди. Толиб, Мўмин акага омборда ва корхона дўконларида олти ойдан ортиқ туриб қолган молларнинг рўйхатини тузишни буюрди.

— Сизга Мўмин ака, Салим қарашиб қўяди, — деб Салимни ҳам бўш қўймади.

— Кейин, ака, бу гапларни айтмасам ҳам жуда яхши биласиз. Бўлимингизга ишчи олсангиз, эҳтиёт бўлиб, суриштириб ёшлардан олинг. Биринчи солиқ масаласи, давлат божини ўз вақтида ўтказиб турунг. Кейин ишчилар вақтида маош олишини таъминлаш сиздан, ака. Кеча бир газетада ўқиб қолдим, у фирмани яхши биласиз. Давлатга солиқ тўламай келар экан. Бошлиқ ҳам, ҳисобчи ҳам таъзирини ебди. Илтимос, ишингизга маҳкам бўлинг, ака, гапимга хафа бўлманг яна, — деди Толиб сўзини тугатиб.

— Ҳечқиси йўқ, Толибжон, хотиржам бўлинг, ҳисобкитоб, солиқ мен учун ҳам биринчи ўринда туради. Бирор кишини ишга олсам, албатта, сизларнинг олдингиздан ўтаман, — деди Мўмин ака.

Кўп бошлиқларни кўрган Мўмин ака Толибнинг нимадандир хавотирда эканини сезаётганди. Лекин нимадан..?

Толибнинг ҳақиқатан ҳам нимагадир кўнгли ғаш эди. Лекин илгари ҳеч бундай ҳолга тушмаганди. Шу зайлда

кунни ўтказган Толиб, уйига ҳам тушкун кайфиятда кириб келди. Ойгул эрига ечиниб ювингунча индамади. Толиб кийимларини алмаштириб, дастурхон олдида чуқур ўйга чўмиб кетди.

Ойгул эрини бундай аҳволда ҳеч кўрмаганди.

— Толиб ака, овқатни олиб келайми? — деди Ойгул ҳайрон ҳолда.

— Ойгул, утиринг, кейин олиб келасиз, нимагадир юрагим ғаш, сизда ҳам шундай бўладими? Ҳамма нарса жойида, ишхонада ишлар юриб турибди. Билмадим, кўнглимнинг бир жойи қоронғу?

— Толиб акажон, мен бундай ҳолатга тушганимни эслай олмайман, лекин дадам ўзларини шундай ҳис қилганларида яқинларининг ҳаққига дуо қилиб, Куръон тиловат қилардилар, сиз ҳам таҳорат олиб шундай қилинг. Эрталаб эрта уйғотаман, қабристонга чиқиб тушасиз.

Толиб Ойгулнинг айтганини қилганди, кўнгли ёришгандай бўлди. Хотинининг маслаҳатидан мамнун бўлиб, Ойгулни менга Худо берди, деб ўйлади ва у пиширган овқатни иштаҳа билан паққос туширди.

Эртасига Ойгул айтганини қилиб Толибни азонда уйғотиб, эрини қабристонга зиёратга жўнатди.

Толиб қабристонга кириб келаётгандаёқ юрагидаги ғашлик йўқола бошлагандай бўлди. У ҳар келганида тўртта қабр тошини артарди, бу сафар яна учта қабр тошини артиб, ота-онаси ва Фарида опа ҳаққига Куръон тиловат қилди.

Санжар деб янглиш ўрнатилган қабр тошидаги ёзувларни икки дўст уста олиб келиб, ўчиртириб ташлашганди. Санжар ўшанда жаҳл устида олиб ташламоқчи ҳам бўлганди, лекин Толиб унамагани учун ўзининг исмларини ўчириб қўяқолганди. Тавба, дерди Толиб онасининг қабри ёнида унинг қотили ҳам ётганини кўриб. Тақдир, қисмат деганлари шу экан-да.

...Ҳа, она заминнинг бағри кенг, яхшини ҳам, ёмонни ҳам ўз бағрига олаверади. Бир кун насиб қилса, мен ҳам

шу ерга келаман, деб ўйларди Толиб. Энди кетмоқчи бўлиб турганди Санжар билан Салим келиб қолишди.

— Ҳа, писмиқ, айтсанг биз ҳам бирга келардик, Ойгул кўнғироқ қилмаса, билмас эканмиз, — деди Санжар жаҳли чиқиб.

Эридан хавотир олиб Ойгул Санжарга кўнғироқ қилганди.

— Дўстим, нимагадир кечадан бери кўнглим ғаш, шунга Ойгулнинг маслаҳати билан чиқиб келгандим, сени безовта қилгим келмади.

— Ҳеч бўлмаса, мени чақирсангиз бўларди-ку? — деди Салим ҳам тумшугини осилтириб.

— Майли, ҳеч қиси йўқ, сизлар ҳам зиёрат қилинглар, мен машинада ўтириб тураман, — деди Толиб машинага ўтириб.

Салим тиловат қилиб, Санжарни онаси олдида ёлғиз қолдириб, рулга ўтирди.

— Ака, эрта ўтиб индинга ярмарка куни, эсингиздами? — деди Толибнинг фикрини чалғитиб, кўнглини кўтариш ниятида.

— Ҳа, эсимда, машиналарни гаплашдингми? Бугундан Мўмин ака билан сабзавот йиғиштираверинглар.

— Ака, қайси бири зарурроқ, сабзавот йиғиштиришми ёки дўконлардаги эски молларнинг рўйхатини олишми?

— Билмадим, Салим, лекин иккаласи ҳам зарур, қандай улгурасизлар бунини билмадим, — деди Толиб жаҳл билан.

— Кетдик, яхши жой-да қабристон, анча кўнглинг равшан тортади, — деб Санжар ҳам машинага ўтирди.

Лекин шу ярмаркагача бўлган кунлар ичида Санжар ҳам, Салим ҳам Толибнинг қовоғини очиш учун ҳаракат қилишди. Салим кундузи билан сабзавот йиғиштирган бўлса, кечалари эски молларнинг рўйхатини қилиб топшириб ҳам, Толибнинг кўнглини ололмади.

Мустақиллик байрамига уюштирилган маҳалладаги ярмарка жуда яхши ўтди. Ҳамма хурсанд бўлди. Кексалар

бу ишни уюштирганларни чин юракдан дуо қилишди. Қурбон ота маҳалланинг катта-ю кичиги номидан Толиб ва Санжарга миннатдорлик билдирди. Бу кун ҳам эсда қоладиган кунлардан бирига айланди. Толиб ҳам одамларнинг хурсандчилигини кўриб, гашлигини унутгандай бўлди.

Лекин қутилмаганда Ойгулнинг телефон қўнғироғи Толибни чўчитиб юборди. Маҳалла гузари Толибларнинг уйидан анча узоқдалиги учун у Салимдан машина калитини олиб ўзи қандай етиб борганини ҳам билмасди. У уйига кира солиб:

— Тинчликми, нима гап Ойгул, — деб хотинини бағрига маҳкам босиб олди. Унинг юраги тез-тез урарди, ранги докадек оқариб кетган Толиб, «Тинчликми, жоним», дерди, холос.

Эрини қўрқитиб юборганидан Ойгул хижолат қилиб, унинг қучоғидан чиқишга шошилмасди. Шу тарзда эр-хотин анча туриб қолишди. Ҳовли ўртасида бу икки севишганларни қўшни қиз хижолат бўлиб кузатиб турганди. Ойгул эрининг сал тинчланганини сезиб:

— Толиб ака, уйда меҳмон бор, — деди уялиб.

— Кечирасан, Ноила, — деб Ойгулни қучоғидан қўйиб юбориб, ўзи ҳам ноқулай аҳволга тушиб қолди ва — Менга нимадир бўляпти, — деб қўшиб қўйди.

— Толиб ака, кечиринг, мен ҳам сизни қўрқитиб юбордим, Ноиланинг гапини эшитиб ўтириб, ногаҳон қўнғироқ қилибман, нима деганим ҳам эсимда йўқ, кечиринг, — деди Ойгул.

— Ҳа, Ноила, тинчликми? — деди Толиб Ноиланинг йиғламсираб турганини кўриб.

— Ота-онам яхшилар, лекин акамни қамаб қўйишибди.

— Нима, Аҳаднинг нима айби бор экан, нега қамашади?

— Акам одам олиб тоққа чиққан эканлар, қайтишда иккита жувонни олиб қайтибдилар. Уларни постда тўхтатиб текширишганида, ҳалиги иккита жувондан наша

топишибди. Акамни сен ҳам шериксан, деб қамаб қўйишибди. Ҳозир онам бориб билиб келдилар, ўзлари уйимизда йиғлаб ўтирибдилар, — деб Ноила ҳам йиғлаб юборди.

— Сизлар хавотир олманглар, айби бўлмаса, албатта, олиб чиқамиз. Сиз Ойгул, Ноиланинг онасини олдида бўлиб туринг, — деб Толиб уйдан чиқиб кетди. У гузарга қайтиб келиб Санжарга булган гапнинг ҳаммасини айтди.

— Санжар, Исроилнинг рақамини билардинг, шекилли?

— Ҳа, тўғри, ҳозир, — деб телефонида унинг рақамини топиб қўнғироқ қилди.

— Алло, эшитаман, ким бу?

— Мен Санжарман, Исроил, танимадингизми?

— Танидим, танидим, Санжарбек, яхшимисиз? Уйлар тинчми? Толибжон дўстимиз ҳам юрибдиларми?

— Раҳмат, Исроил. Агар малол келмаса, бир учрашсак бўладими? Зарур иш чиқиб қолди, — деди Санжар ийманибгина.

— Майли, дўстим, қаерда?

— Малол келмаса, яна ресторанга кела оласизми?

— Албатта, бугун сал бўшроқ эдим, ҳозир етиб бораман.

Икки дўст ресторанга йўл олишди. Ярим соатлардан сўнг Исроил ҳам етиб келди. Улар кучоқ очиб кўришиб, хонага киришгандан сўнг, Толиб бўлган воқеани айтиб ҳаммасини Исроилга тушунтирди.

— Толибжон, яхши, мен тушундим, ҳозир мен бир жойга қўнғироқ қиламан, — деб ўрнидан туриб Исроил ташқарига чиқиб кетди.

Сал ўтмай кириб:

— Ҳозир қўшнингизни қўйиб юборишади. Аммо, дўстим, сизга ишонганимдан шу ишни қилипман. Фақат машинаси бир кун туриб туради, — деди ўрнига ўтириб Исроил.

— Раҳмат, Исроил, эсдан чиқмайдиган иш қилдингиз. У яхши бола, бундай иш қилишига мен ишонмайман. Дадаси

Россиядан юборган пулга ўша жигулини олиб, рўзгор учун ҳарна-да, деб киракашлик қилиб юрганди. Синглисини яқинда унаштириб қўйишганди, дадасининг келишини кутиб туришибди. Худо хоҳласа, тўйга ўзим айтаман, — деди Толиб хурсанд бўлиб.

— Майли, дўстим, хижолат бўлманг, ҳаммаси яхши, лекин Санжарбек, сизга қийин қилиб қўйдик, дўстим, аксига олиб ишга ҳам бормасам бўлаверади, бир чўқим ош ерканмиз-да, — деб кулиб қўйди Исроил ош егиси келганини яширмай.

— Шу холосми, ҳозироқ ошга уринамиз-да, — деди Санжар ўрнидан турмоқчи бўлиб.

— Йўқ-йўқ, дўстим, бугун эмас, ўзим айтаман, — деди Исроил Санжарни тўхтатиб.

— Бўлмаса, қачон десангиз, ўшанда Толибнинг қўлидан ош еймиз. Дўстимнинг ошини емабсиз, бу дунёга келмабсиз, Исроил, — деди Санжар Толибнинг елкасига қўлини қўйиб.

— Майли, шундай қиламиз, Толибжон ўзингиздан сўрасак, уйлар тинчми? Ойгул ҳам яхши юрибдими? Ишга чиқаяптиларми?

— Раҳмат, яхши. Ишга гоҳи-гоҳида чиқиб турибди. Лекин ўзинга ёқмаган ишларни олмайди. Шунинг учун кўпроқ уйда ҳозир.

— Бахтингизга соғ бўлсин, — деди Исроил.

Икки дўст Исроилнинг кўнглини кўтариш учун у ёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришганди, унинг телефони жиринглаб қолди.

— Толибжон, қўшнингиз Аҳадхонни қўйиб юборишибди, энди мен турай, эрталаргами, кўнғироқлашамиз, — деб Исроил ўрнидан турди. Икки дўст унга раҳмат айтиб машинасигача кузатиб қўйишди. Толиб Ойгулга кўнғироқ қилиб, Аҳаднинг чиққанини айтиб, уларни хотиржам қилди.

Исроил биринчи режаси амалга ошганидан хурсанд эди. У ўзи уюштирган бу ўйин билан икки соғ виждонли

йигитларнинг тилини қисиб қўйганидан мағрурланиб кетаётганди. Энди улар мендан қарздор, уларга яқинроқ бўлишим учун яна бир эшик очилди, деб ўйларди. Энди иккинчи режамга ўтсам ҳам бўлади, деб ишхонасига келди.

Икки дўст қилган ишларидан мамнун бўлиб, ортларига қайтишди. Толиб уйга эртароқ қайтгани учун бир қўлбола ош қиламан, деб ўйлаб келганди. Ойгул уни хурсанд ҳолда кутиб олди. Лекин Толибнинг таклифига:

— Жон деб ошингизни ердим-у, лекин Ноила ўз қўлим билан ош қилиб чиқаман, деб уйларида ҳаракат қиляпти. Хафа бўлмасангиз, бошқа куни қилиб берарсиз, — деди.

— Ҳа, майли, Ноиланинг ошини ҳам еб қолайлик, эрта-индин турмушга чиқиб кетса...

— Шунинг учун ҳам Ноиланинг райини қайтармадим-да, Толиб ака.

— Келинг, Ойгул ош чиққунча бир нарса айтиб бераман.

Бир куни ёшлигимда, кўчадан жуда қорним очиб кетганидан аранг етиб келиб, нон идишимизга қарасам, яримта нон бор экан. Ҳалиги нонни сувга пишиб-пишиб еб олдим, кечки овқатгача етиб оларман, дедим ўзимча. Хонамга кириб кета туриб, онам билан дадамнинг суҳбатлари қулоғимга чалиниб қолди.

— Майли, дадаси маошгача бир амаллаб турамиз, кўп қайғурманг. Бирор иложини топармиз, — дедилар онам.

— Меҳри, мен аблаҳман, нега ўша пулни бировга бераётганда сизларни ўйламадим. Мени ишхонамда бўлса, маош ўрнига аллақандай бўлар-бўлмас нарсаларни беришяпти. Шуларни билатуриб қилган ишимни қара. Ундан-бундан олган қарзларимиз ҳам кўпайиб кетяпти. Шундоқ ҳам сенинг ойлик маошингга кун кечиряпмиз. Толиб ҳам оч қоляпти, ўсиб келаётган бола бўлса.

— Дадаси, кўп ўзингизни койитманг, Толибга битта тухум бор. Бугунча яримта нон билан бериб турамиз. Эрталаб бир нарса бўлар, ўзимиз рўза тутиб қўяқоламиз-да, — деб

чехраларида кулги билан дадамнинг кўнгилларини кўтаришга ҳаракат қилиб ўтирардилар.

Ота-онамнинг бу суҳбатини эшитиб, ўзимни ўйлаб нонни еб қўйганимга уялиб кетдим. Ўша битта тухумни ота-онам ейишсин, деб эрта кунда жойимга ётиб, ўзимни уйқуга солиб олдим. Онам нон идишимизни ёпиб очганларини эшитдим. Қўлларида сувда пиширилган ўша тухумни кўтариб келиб,

— Ўғлим, нонни ебсан, сабр қилганингда тухум билан қўшиб ердинг, тур, майли тухумни ҳам еб ол. Биз олдинроқ овқатланиб олгандик, — дедилар.

Лекин мен кўзимни маҳкам юмиб олиб, худди қотиб ухлаб қолгандек қимирламадим ҳам. Онам тухумни бошим олдига қўйиб, устимни ёпиб чиқиб кетдилар. Анчагача уйқум келмади. Ўша бир бурда нонни нафсимнинг сўзига кириб ҳаммасини еб қўйганимдан афсусланиб, қорнимни чимчилаб кўкартириб ташладим. Қорнимни ўзимча жазолаб ухлаб қолдим.

Эрталаб турганимда дастурхонда Ноиланинг, ҳа, ана шу қўшнимизнинг момоси пиширадиган нондан икки донаси турарди. Онам менга деб пиширган ўша бир дона тухум ҳам дастурхонда эди. Онам ошхонадан чой дамлаб чиқиб ёнгимга ўтириб,

— Ол, ўғлим, кечқурун тухумни емабсан, қорнинг очиб кетгандир, — деб нонни синдириб олдимга қўйдилар. Онам Ноиланинг момосидан иккита нон сўраб олиб чиққан эканлар, дадам бўлса, азон туриб бирор иложини қилиб, пул топиб келиш учун оч-наҳор чиқиб кетгандилар. Лекин нимагадир онам ҳам ҳеч нарса емасдилар. Бу биринчи марта эмаслигини ўшанда билдим. Мен ёшлик қилиб ота-онам рўзғорга қийналишаётганини олдин хаёлимга ҳам келтирмас эканман. Нима учун қуймоқни яхши кўришимни биласизми? Бу таомни онам ҳам яхши кўрадилар, шунинг учун ҳар доим шу овқатни қиладилар, деб ўйлар эканман. Аслида тежамли овқат эканини билмас эканман. Озгина ун, бир қошиқ ёғ, бир дона тухум, ўша тухум ҳам

Ўзимизнинг товуқники. Мен ҳам ота-онамга қандайдир ёрдам беришга аҳд қилдим. Ўшанда қўлимдан келадигани фақат озроқ нон ейиш, кечки овқатимдан эрталабга олиб кўйиш эди. Мана бу қорнимнинг ўша пайтда таъзирини берганим учунми, ҳадеб очқамасликни ўрганди. Мен сабрни, нафсни жиловлашни ўргандим. Тенгқурларим кийимларини бир йилда янгилашса, мен икки йил киярдим. Пойабзалим сиқиб оёғимни оғритса, пайпоқ киймай ўзини киярдим. ҳатто орқасини босиб ҳам кийиб юрган кунларим бўлган. Онам ҳам, мен ҳам чидадик, сабр қилдик. Дадамнинг ишлари ҳам юришиб кетди. Онам вақтида маошларини оладиган бўлдилар, қозонимизда ҳам гўшт қайнайидиган бўлди. Эшигимизни қоқиб, кимлардир нон, яна бирлари гўшт сомса, кабобларни кўтариб келишадиган бўлишди. Онам эса, ўзимиздан ортганини кўни-кўшниларга тарқатишдан чарчамасдилар.

Баъзида ўйлаб қоламан. Ўша одамлар қийналган кунларимизда ҳам бўлишган-ку, нимага энди дадамни иши юриб, тўқ пайтимизда келишади-ю қора кунларимизда қораларини ҳам кўрсатишмаган.

Аmmo онам қуймоқ пиширишни тўқлигимизда ҳам тўхтатмадилар. Ўша қуймоқ ўрнини ўшанда ҳам, ҳозир ҳам ҳеч қандай таом босолмайди, Ойгул. Овқатнинг увол бўлишини кўрсам ўша кунлар ёдимга тушади.

Ҳозир тўқчилик замони бўлса ҳам, лекин кимнингдир уйида гўшти, кимнингдир уни, кимнингдир ёғи бўлмаслиги мумкин. Буни рўзгор деб қўйишибди. Ҳозир биз ёғликкина, сергўшт ошни еб ўтирганимизда, қайсидир хонадонда қуймоқни иштаҳа билан еб ўтирган одам йўқлигига ишонмайман. Ҳозир, шу онда кимнингдир онаси боласига овқатни бериб, ўзи эрининг овқат емай чиқиб кетгани учун ҳеч нарса емай ўтирган бўлиши мумкин-ку?

Ўшанда қийналиб қолганимизнинг сабабини кейинроқ, дадам оламдан ўтганидан сўнг, онам айтиб бергандилар. Дадам машина оламан, деб юрган пайтларида бир одамни кўчада учратиб қоладилар. У одам олдин топармон, жуда

ишбилармон бўлган экан. Лекин иши юришмай қолганда дўст-яқинлари ундан юз ўгиришибди. Ҳатто хотини уйдан ҳайдаб юборибди. Дадамнинг у кишига раҳми келиб, биргаликда иш қилишни таклиф қилиб йиғиб юрган пулларини берибдилар. Тақдирнинг ўйинини қарангки, дадам у киши айтган жойга учрашувга боролмабдилар. Хуллас, кейин у одамни кўрмабдилар. Кейин дадам тақдирга тан бериб, озгина қийналсалар-да, яна ишларини давом эттириб яшайверибдилар. Худо уларга бошқа томондан ризқ бериб, ўша орзу қилган ана шу машинани ҳам олган эканлар. Шунинг учун кетганига ачиниб, келганига суюнмаслик керак экан, Ойгул.

Қанийди имкониятим бўлса-ю барча қийналган одамларга ёрдам қила олсам. Қанийди ҳамма пулдор одамлар дўстим Санжардек фикр юритиб, ночорларга ёрдам қилишса. Қанийди Санжардек дўстларим кўп бўлса. Эҳ, Ойгул! Орзуим одамларнинг дилларида қувонч уйғотиш. Орзуим бизнинг Ўзбекистонимизга келган ҳар қандай хорижлик халқимиздаги меҳр-оқибатни кўриб лол қолишса...

Толиб бу сўзларни чин дилдан айтарди. Ойгул бўлса шундай бағри кенг, танти, мард инсон билан бир ёстиққа бош қўйганидан яратганга шукроналар айтарди. Ойгулга эри билан суҳбатлашиш, унинг сўзларини эшитиш завқ бағишларди. У, нафақат рафиқа, балки чин дўст бўлишга ҳаракат қиларди. Эр-хотин ширин орзулар билан суҳбатлашиб ўтиришганди, эшик очилиб ҳовлига бир товоқда ош кўтариб Ноила кириб келди. Унинг орқасидан акаси Аҳад ҳам қўлидаги нарсаларни дастурхонга олиб келиб қўйди.

— Кел, Аҳаджон, нима ишлар кўрсатиб юрибсан, — деди Толиб акалардек унга қараб.

— Эҳ, Толиб ака, одамнинг оласи ичида бўлар экан, қаёқданам билибман, аёл киши бўла туриб шундай ишлар қилиб юришларини, — деди Аҳад ерга қараганча.

— Майли, ука, эртага машинангни ҳам олиб чиқамиз.

Ҳаётда шундай нарсалар ҳам бўлиб туради, лекин барибир эҳтиёт шарт.

— Раҳмат ака, яхшиям сиз бор экансиз, бўлмаса нима қилардик, — деб Ноила ўз миннатдорчилигини билдирди. Ака-сингил раҳмат айтиб чиқиб кетишди.

Исроил хонасида Толиб томон қўйган биринчи қадамига хурсанд бўлиб ўтирарди. Эшикдан ёрдамчиси кириб келди.

— Исроил, анави иккитасини нима қиламиз, яна тўполон қилиб бирор ишқал чиқармасин?

— Ҳа, айтгандай эсимдан чиқай дебди, олдимга олиб чиқ, — деди Исроил. Ёрдамчиси айтган ўша иккитаси Аҳад билан қўлга тушган аёллар эди, сал ўтмай улар биринкетин кириб келишди.

— Менга қаранг Исроил, биз бундай келишмагандику, — деди улардан бири шанғиллаб. Унинг ўхшовсиз бўялган юзидаги бўёқлари чапланиб, қалта итнинг думидек сочи тўзиб кетганди. Иккинчиси, биринчи марта бундай разилликларга қўл уриши шекилли, қўрқибгина индамай ерга қараб турарди.

— Менга қара, қанжиқ, итдек менга аккилама, хизматингнинг ҳақини оласан. Биринчидан, бу иш шу ерда ёпилади. Агар чакагингни бирор ерда очганингни билсам, хотин кишилигингга қараб ўтирмай бошингга итнинг кунини соламан. Биласанлар, сенлар ҳақингда ҳамма нарсани биламан.

Улар Исроилнинг бу гапидан кейин ўзларини дарров босиб олиб:

— Исроилжон, ахир бир кун ётасан дегандингиз, иккинчи кунга ўтиб кетаётганига ажабландик-да, бизнинг ҳам уйимизда бола-чақамиз, бошимизда эримиз бор.

— Қўйсаларинг-чи, сенлар ўзинг эрсан-ку ўша хезларга, яхшиси мана бунга қўлларингни қўйинглар-да, тезроқ бу ердан кетларинг.

Исроил иккита бўш оқ қоғозга уларга имзо қўйдириб хонасидан чиқариб юборди.

— Исроил, ишқилиб буларнинг оғзи маҳкамми, — деди ёрдамчиси.

— Э, бу қанжиқларнинг жилови мени қўлимда, пул учун булар ҳамма нарсага тайёр, ҳатто атом бомбани бериб, бирор жойга олиб бориб бер, десанг иккиланмай чотини орасига олиб айтган жойингга етказоди. Лекин шулар ўзбек асли эканлигига ачиниб ҳам кетаман. Сен хотиржам бўл, бориб ишингни қил. Мен ҳам ҳозир кетаман, — деди Исроил ёрдамчисини хотиржам қилиб.

Ёрдамчиси хонадан чиқиб кетди.

«Ҳа, Толибжон сенинг бу очиқ кўнгиллигинг ўзингнинг бошингга бало бўлади. Ҳали шу ишонувчанлигинг учун оғир кунларни кўрсатаман. Ўшанда ўзинг одамларга бўлган нафратингни яширолмай, уларга бошқача қарайдиган бўласан», деб қаҳ-қаҳ отиб куларди Исроил.

Унинг бу кулгиси шайтоннинг кучига яна куч қўшганини қаёқдан ҳам биларди. У мактабда қандай баҳога ўқишидан қатъий назар юридик олийгоҳда ўқишни давом эттириши аниқ эди. Битиргач қаерда ишлаши ҳам тайин эди. Унинг дадасига Исроил қандай касбга қизиқиши, нималарни орзу қилиши аҳамиятли эмасди. Унинг оиласида бу оддий ҳол эди, пул ҳамма нарсани ҳал қиларди, амал обрўни кўтаради, деган сўзларни эшитиб вояга етганди.

Олдин барча ўзига ўхшаган одамлар дадасининг амали учун ҳурмат қилишган бўлса, энди ўғлининг амали учун дадасини ҳурмат қилишарди. Энг ачинарлиси, буни ота-ўғил жуда яхши билишарди. Шунинг учун ҳам амал йўлида ҳеч нарсадан тап-тортмай, йўлларида учраган ҳар қандай инсонни эзғилаб ташлашарди. Исроилга отаси барча муқаддас туйғулар шунчаки сафсата деб ўргатганди. Исроил бу ёруғ дунёда фақат бир киши олдида ўзини қарздор ҳис қиларди, у ҳам бўлса отаси эди.

Шунинг учун ҳам бир бегуноҳ қизни тўй куни дадаси.

«Ҳайда бу шум қадамни» деганида, иккиланиб ўтирмасдан ҳайдаб солганди. Аммо ўшанда онасининг ўлимига бошқа нарса сабаб бўлганини Исроил қаёқданам билсин. Ўшанда гўшангага бир қадам қолганда Ойгул қандай эзгу орзуниятлар билан тўй столига ўтирганди. Бир кишининг худбинлиги, ўйламай гапирган гапи учун ўз тўйдан қувлиб солинганида унинг ичидан нималар кечганини ёлғиз ўзи биларди. Исроил буни қаердан ҳам билсин. Ҳа, у шундай худбин бўлиб вояга етганди.

Икки дўст мустақиллик байрами муносабати билан корхона ишчи ходимларини табриклаб, эса қоларли кеча уюштиришди. Ҳаммага эсдалик совғаларини топшириб, жонкуяр ишчиларга алоҳида мукофотлар беришди. Кўп болали оилаларга фирма фойдасидан келиб чиқиб пул ҳам тарқатишди.

Санжар икки қиз ва икки йигитга, улар қизиққан олийгоҳларига йўлланма ҳам берди. Хуллас, ҳеч кимнинг кўнглини ўкситмай ресторанда катта қозонда ош қилиб, таниқли хонандалардан бирини айтиб Мустақиллик байрамичи хурсандчилик билан нишонлашди. Ишчиларга икки кунга ҳордиқ бериб, ўзлари тоққа Санжарнинг халоскори Маҳкам акани кўриб келишга чоғланишди.

Толиб Ойгулни, Санжар Наргиза ва кичкинтой Толибни, Салим эса Севара ва Муниса аяни Салим ака билан бирга олиб тоққа йўл олишди. Шаҳарда кун иссиқ бўлса-да, лекин тоғда сал совуқ тушиб қолганди. Маҳкам ака меҳмонлар келишини билгани учун уларни кутиб олишга тайёргарлик кўриб қўйганди. Қолаверса, Санжар кўнғироқ қилиб, меҳмонлар кўп бўлишини ҳам айтганди. Маҳкам ака меҳмонларни туман чеккасидаги уйда кутиб олди. Санжар ҳам бу уйга биринчи келиши эди. Уй тоғ бағрида шинам қилиб қурилган эди. Уйнинг пойдеворида тоғ тошларидан ишлатилган бўлиб, баланд қилиб қурилганди. Уйга кириб бориш учун пиллапоялардан чиқиб

бориш керак эди. Маҳкам ака меҳмонларни қўшнилари ва яқинлари билан кутиб олишди. Ҳаммани очиқ чехра билан кутиб олиб, Толиб билан қучоқлаб кўришмоқчи бўлган Маҳкам ака бир оз ўрнида қотиб қолди.

— Маҳкам ака, бу ўша дўстим Толиб, — деди Санжар уни таништириб.

Бўйчан, елкалари кенг, очик чехрали, гавдаси ўзига ярашган, кўзидан қандайдир нур таралиб турган бу йигитни қаердадир олдин ҳам учратгандай, юрагида ҳаяжон билан бағрига босиб, у билан сўрашган Маҳкам ака Толибдан кўзини узолмасди. У сал ҳаяжонини босиб меҳмонларни уйга таклиф қилди.

Толиб Маҳкам ака ҳақида Санжардан кўп эшитгани учун, у билан эски танишлардай суҳбатлашиб ўтирарди. Меҳмонлар олдига солинган дастурхон тўкин-сочин эди. Маҳкам ака келинининг рецепти билан қилинган беш бармоқни дастурхонга тортди. Бу очик кўнгил, сахий инсонлар қариндош-уруғлардай гурунглашиб ўтиришарди. Маҳкам ака бугунча шу ерда тунашларини, эртага тоғга чиқиб гурунгни давом эттиришларини айтди. У Толибдан ҳеч кўзини узолмасди. Унинг кўзлари, туришлари, сўзлари Маҳкам акага кимнидир эслатарди.

Ойгул ҳам жуда хурсанд эди. Лекин дадасини таклиф қилмаганига афсусланаётганди. Шу пайт Толибнинг телефони жиринглаб қолди. У ўрнидан туриб, Маҳкам ака билан ташқарига чиқиб кетди. Бир оз ўтиб, Ойгул не кўз билан кўрсинки, эри дадасини елкасидан қучиб бирга хонага кириб келишаётганди. Шу онда Ойгулнинг юрагидаги ғашликдан асар ҳам қолмади. Ойгул эрининг бу қилган ишидан хурсанд бўлгани учун уни қучоқлаб, ўлиб олганини ҳам сезмай қолди. Толиб хотинига билдирмай Мели акага машина жўнатганди, фақат такси кечикиброқ боргани учун биргаликда келишолмаганди.

Ойгул дадасининг буйнига осилиб олиб:

— Дада, қандай топдингиз, — деди.

— Қизим отангининг изқуварлиги ёдингдан чиқдими?

— деб Ойгулнинг пешонасидан ўпиб ҳазиллашиб қўйди. У бошқалар билан сўрашиб даврага қўшилди. Анча суҳбатлашиб ўтирганидан сўнг, аёллар бошқа хонага чиқиб кетишди. Яшаган замонлари билан ҳозирги мустақиллик замонини тошу-тарозига қўйиб суҳбатлари қизиб кетди.

Толиб аллақачон ухлаб бўлганди. Санжар, Салим ва Отабек ҳам ўзларига бир мавзу топиб отамлашиб ўтириб ярим кеча бўлганини ҳам билмай қолишди.

Эрталаб меҳмонлар тоққа қараб пиёда йўл олишди. Маҳкам аканинг чодирига етиб келишганда тушлик пайти бўлиб қолганди. Ҳаммалари Санжар ичиб тузалган илоҳий доридан чанқоқларини қондириб, унга қараб кулишарди. Санжарнинг ўзи ҳам уларга қўшилиб мазза қилиб кулишиб олди. Маҳкам ака уларга ўзининг отарини кўрсатиб, олдиндан улар учун тайёрлаб қўйилган жойга таклиф қилди. У ҳар хил гўштли таомлар билан уларни сийлаб кўнгилларини оларди. Ҳар ким ўзига суҳбатдош топиб тоғ манзарасидан баҳраманд бўлиб мазза қилишарди.

Маҳкам ака бир четда мудраб ўтирган Толибнинг ёнига бориб, унга қимиз узатди.

— Толибжон нима, тоғ ҳавоси ёқмайdimи, дейман, — деб унинг ёнига ўтирди.

— Йўғе, ака, ёшлигимдан шундайман, бошқа жойга борсам мудроқ босади, аста мослашиб олгунимча шундай, тоғ ҳавосига келсак, жуда зўр, мазза қиялпман. Ака, чорвангиз анчагина шекилли, мингтага бориб қоладими?

— Ҳа, бориб қолади. Яна сигирлар ҳам бор. Санжарбекнинг таклифи билан унта той ҳам олиб боқяпмиз.

— Шунақа денг, у айтмаганди, от тўғрисида писмиқ, — деб жилмайиб қўйди Толиб.

— Толибжон, сиз туғрингизда кўп нарса биламан, онангизнинг ҳам қисматларидан хабарим бор. Лекин отангиз ҳақида ҳам билишни истардим, сиз қарши бўлмасангиз, кўнглингизни оғритиб қўймасам, албатта.

— Нега энди ака, отам ҳақларида ҳар қанча гапирсам

оз. У киши ҳақида сиз билан ҳаётимнинг охиригача гапирсам ҳам чарчамайман. Аксинча кўнглим равшан тортади. Агар тирик бўлганларида, сиз билан тенг ёшда бўлардилар. Дадам билан ёшлигимда оз учрашганман. Чунки у киши саҳар кетиб, кеч келарди. Баъзида кутиб ўтирардим, баъзида ухлаб қолардим. Лекин барибир ишдан бўш пайтларида менга вақт ажратиб, кўп насиҳатлар ва ривоятларни айтиб берардилар. У киши билан ўтказган лаҳзаларимни ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман. У киши менга яшашни, ҳар бир нарсага ўз кучим билан эришишга ўргатдилар. Инсонларни севишни, уларга яхшилик қилишдан чарчамасликни ҳар доим уқтирардилар. Ўзлари ҳам шундай қилардилар, билмадим ёлғиз ўсганликларигами кўпчиликни яхши кўрардилар. Ўзингнинг эҳтиёжингдан ортиқча нарсаларни олишдан тийилгин. У нарсаларни уйингга кўрк учун қўйгандан кўра муҳтожларга бергин ёки ўшанинг пулини бошқаларга берсанг, сенга Худо беради, дердилар. Дадам ёш бўлсалар ҳам кўпни кўргандай гапиришлари ва қилаётган ишларининг сабаби менимча боболари қўлларида вояга етганликларидан бўлса керак, деб ўйлайман. Бизникида китоб кўп, мен дадамни китоб ўқиб ўтирганларини кўп кўрганман. Дадам яна, ўзгаларга кўп ҳавас қилмагин, ҳамма нарсанинг меъёри яхши, меъёридан ортиқ ҳавас ҳасадга айланиб қолиши мумкин, дердилар.

Ўга бойиб кетиш инсонларни менсимаслик ва золимликка етаклайди. Ўта камбағаллик эса инсонларга нафрат уйғотади. Шунинг учун ўрта ҳол бўлиб яшаш учун ҳаракат қилиш керак. Бойиб кетмаслик учун хайр-эҳсон қилиб туриш, ночор бўлиб қолмаслик учун ишбилармон ва дунёвий илмларни ўрганиш керак, дер эдилар. Касбни хоёр қилмаслик керак, дердилар. Пул қўлнинг кири эмас, бу инсонлар учун бир ойна ҳамки, токи шу арзимаган пул билан одамларнинг қандайлигини билиб олса бўлади, дер эдилар. Маҳкам ака Толибнинг отаси ҳақидаги сўзларини эшитиб ўтириб ҳаяжонига-ҳаяжон қўшилиб кетаётгандай эди. Унинг ичидан бир нарса тошиб кетаётгандай ғалати

холга тушиб бораётганди. У Толибнинг сўзини бўлмаса ҳақиқатдан ҳам ўзи ҳеч қачон тўхтамаслигини билиб:

— Толибжон, мен ҳам бир кишидан бир гап эшитгандим. Пул шундай нарсаки, пул қўлнинг кири эмас, пулни бир одамга бериб, уни нима учун сарф қилганидан қандайлигини билиб олиш учун бир восита ҳам дегандилар.

— Ана, ака, сиз ҳам билар экансиз, менинг отам ҳам шундай дер эдилар, — деди Толиб Маҳкам акага қараб.

— Толибжон, бу гапни у кишидан бошқа ҳеч ким менга айтмаганди. Бир нарса сўрасам, майлими?

— Майли ака, бемалол.

— Баъзиларда ота-онасининг суратларини олиб юриш одатлари бор, мობодо бу хислат сизда йўқми?

— Аввало, ота-онам доим юрагимдалар, лекин суратларини ҳам кутариб юраман, — деб Толиб жилмайганча кўкрак чўнтагидан блокнотини олиб суратни кўрсатди.

Маҳкам ака, суратни қўлга олиб, ўтирган жойида суратга тикилганича кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади. Бу ёшлар йиллар мобайнида йиғилиб қолган армон, қиёмат қарз ёшлари эди. Бу ёшлар икки бор кўрган кимсага бўлган соғинч ва миннатдорчилик ёшлари эди. Ҳа, бу сурат ўша кўзлари меҳрга, инсофга, ишончга тўла, меҳри дарё, сахий, танти инсоннинг сурати эди. Маҳкам акани хиёнат, разолат, ночорлик ботқоғидан олиб чиққан инсоннинг сурати эди. Уни яшашга, ҳаётга бўлган қизиқишини қайта уйғотган, юрагида инсонларга бўлган ишончни, меҳрни уйғотган мард кишининг сурати эди. «Ҳа, албатта, бундай инсонларнинг Толибга ўхшаган зурриёди бўлиши керак-да, умри қисқа бўлгани билан, ўзига давомчи қилиб, албатта, Толибдек йиғитни тарбиялаб кетади-да», деб хаёлидан ўтказди Маҳкам ака ва Толибни, халоскорининг ўғлини бағрига маҳкам босиб, овоз чиқариб йиғлай бошлади.

Бу биринчи бор кўришишган тоғлик одам, отасининг суратини кўрганидан сунг, Толибни қучоқлаб унинг елкаларига ёшларини тўкиб йиғлаётган отаси тенгқур

одамнинг бу ҳолатини тушунолмайд гаранг бўлиб, унинг тўйиб йиғлаб олиши учун миқ этмай турарди. Қуёш тоғлар ортига яшириниб, майин шаббода эса бошлади.

Сал совуқ тушиб қолгани учун ҳаммалари гулхан атрофига тўпланишиб жимгина ўтиришарди. Толиб билан Маҳкам аканинг суҳбатига халақит беришмади. Маҳкам ака ичидагини Толибга тўкиб солди.

— Толибжон мен, уйдан чиқиб кетганимда ҳаётга, келажагимга, одамларга ишончимни йўқотгандим. Ўшанда дадангиз — бу эҳтиёжимдан ташқари пуллар, бир амаллаб қорнимизни тўйдирармиз, яхшиси шу пуллар ёрдамида сизни хор қилганларни, сизга ишонмаганларни лол қолдиринг. Меҳнатингиз, ишбилармонлигингизни яна бир бор уларга исботланг, токи дўстлик ниқобини кийиб олиб сизнинг илдизингизга болта урганлар, ютуғларингизни кўриб лол бўлсинлар, деб менга пул бердилар. Ўша пул орқали уйли-жойли, шунча отарли бўлдим. Афсуски қайтиб у киши билан учрашиш насиб қилмади. Мен қидирдим, лекин исмини ҳам билмаган инсонни топиш игна билан қудуқ қазишдек бир гап экан. Аммо ҳеч умидимни узмадим, ибодатларимда ҳамиша ёд олиб, худодан у киши билан учраштиришни сўрардим. У кишининг номидан хайр-эҳсон қилиб келдим. Кеча сизни кўрганимдаёқ, юрагимдаги тугун ечилди бошлаганди. У кишига қаерингизнидир ўхшатгандим. Тол.бжон, мен гумроҳ ўшанда у кишининг исмларини ёдимдан чиқармаганимда, балки... — Маҳкам ака бир оз жим бўлиб қолиб, кўзига келган ёшни рўмолчаси билан артиб гапида давом этди.

— Толибжон, шунча йилдан бери еганим ичимга тушмасди. Бугун мен бахтлиман. Сизга шу омонатни топширсам янада бахтли ҳис қилардим ўзимни. Булар ҳаммаси сизники энди. Мени бўйнимдаги қарздан холис қилинг, ўғлим. Турсунбой аканинг ҳам руҳи шод бўлсин, — деб сўзини тугатиб Маҳкам ака Толибга қандайдир илинж нигоҳлари билан қараб турарди. Бу гулхан атрофида Толибни яқиндан билганлар ўтиришарди. Толибдаги

фазилатлар унга отасидан ўтганига улар иқрор бўлишди.

Ойгул гарчи қайнотасини кўрмаган бўлса ҳам, уни эри Толибда ҳис қилаётганди. Шундай инсонга келин бўлганидан фахрланиб кетди. Толиб индамай ўтирарди. Унинг ичидан нималар ўтаётганини яратгандан бошқа ҳеч ким билмасди.

— Маҳкам ака, — деб гап бошлади Толиб даврадаги сукунатни бузиб. — Ака, мен ҳозир сизга бир нарса дейишга ожизман. Мана шу бир-икки ойдан бери мен ҳам юрагимда қандайдир ғашлик билан юргандим, Санжар дўстим кўп маротаба тоққа чиқиб, кўнгилни ёзиб келайлик, деса орқага суриб келётгандим. Энди юрагимдаги ғашлик нимага эканлигини сезаётгандай бўляпман. Чунки ҳозир менинг кўнглим равшан тортди.

Нолаларингиз, дуоларингиз худога етиб, дадамнинг руҳлари сизнинг қийналаётганлигингизни кўриб безовта бўлганлигиданми кун ора тушимга кираётган эканлар, шекилли. Юрагимдаги бу ғашликни бошқа нарсага йўйиб юрган эканман. Қанийди бу нарсаларни олдинроқ хаёлимга келтирганимда, дўстим айтиши билан чиқиб келганимда эди. Сиз бу оғир юкдан олдинроқ халос бўлармидингиз...

Энди мана шу қўй-молларга келсак, тўғри, дадам ҳам ўша пулларни пешона тери билан меҳнат қилиб йиққанлар, лекин улар жонсиз бир нарса, қоғоз эди. Сиз бўлса ўша қоғозларга жон киритиб, ундан шунча ҳайвонларни кўпайтирдингиз, бунда отамдан кўра сизнинг ҳаққингиз кўпроқ. Бу отарни ташкил қилиш учун қанча меҳнатингиз сингган. Худога шукр, ҳозир мен ҳам, хотиним ҳам бирор нарсага муҳтож эмасмиз, агар муҳтож бўлган тақдиримизда ҳам сиздан бу нарсаларни қабул қила олмасдик. Чунки бу сизнинг ва отамнинг мулки. Ака, яхшиси бу мавзунини шу ерда тўхтатайлик-да, бутун ҳаммамиз отамга ва отамдек инсонларнинг ҳақларига дуо қилайлик. Токи сиздек инсонлар ҳам ёнимизда кўпаяверсин. Энди кўнглингиз хотиржам бўлсин, худо хоҳласа ҳаммаси яхши бўлади. Бу отам билан тўплаган бойликларингизни албатта, эзгу

ишларга биргаликда сарф қиламиз. Дадам тирик бўлганларида ҳам, менимча шундай йўл тутган бўлардилар. — деб Толиб гапини тугатди. Толибнинг бу гаплари баландпарвоз гаплар эмасди. У ҳақиқатан ҳам бирор қатъий қарорга келолмаганди.

— Майли, Маҳкамжон, бу ҳақда бафуржа яна учрашиб, гаплашиб оласизлар. Толибжон тўғри айтяпти, — деди Соли ака.

— Тўғри, — деди Мели ака ҳам суҳбатга қўшилиб, — ҳозир Толибжонни ҳам, ҳаммамизни ҳам бу янгилик ғалати аҳволга тушириб қўйди, кейинроқ ҳаммасини биргаликда ҳал қилаверасизлар. Келинлар, Салимжоннинг оши ланж бўлмасин тагин. еб олайлик. — деб мавзунини ўзгартиришни таклиф қилди. Бу гап ҳаммага маъқул тушиб Салим билан Севара қилган ошни ейиш учун дастурхонга ўтишди. Эрталаб меҳмонлар шаҳарга қайтиш учун йўлга отланишди. Улар тоғдан Маҳкам аканинг уйига тушиб дуо-фотиҳа қилиб машиналарга ўтириб бирин-кетин жўнашди.

Нарироқда Маҳкам ака меҳмонларни кузатиб бўлишини кутиб турган Исмаат деган йигит отининг жоловини ушлаб кутиб турарди. Маҳкам ака меҳмонларни кузатиб энди уйига кирмоқчи бўлганди:

— Ассалому алайкум Маҳкам ака, — деб уни Исмаат тўхтади. Исмаат ўғли Отабек тенгқур йигит эди. У жуда бақуват эди. Улоқ чопиб кўн бор соврин эгаси бўлган, қилар ишининг тайини йўқ эдику, лекин қишлоқда ҳамма уни яхши танирди. Қарда муштлаш бўлибди, дейилса ўша муштлашганининг бири Исмаат бўлиб чиқарди.

— Ака, меҳмонларни кузатиб олдингизми?

— Ҳа, раҳмат кетишди, ўғлим Отабек тоғда қолганди, тинчликми?

— Қолган-қутганига меҳмон қиларсиз, — деди ҳазилга йўйиб Исмаат.

— Албатта. Қани юр ўғлим, жоним билан. — деб уйига таклиф қилди Маҳкам ака.

— Раҳмат, ака кирардимиз, Отабек йўқ экан, бошқа

келарман, мен бир нарса сўрамоқчи эдим, меҳмонларингизнинг ичида биттасини олдин ҳам кўргандайман, анави-чи, боласини кутариб олган ўша, олдин ҳам келганмиди? — деб сўради Исмат Санжарни назарда тутиб.

— Ҳа, олдин ҳам келган, нима эди? — деди Маҳкам ака ҳайрон бўлиб.

— Ўтган сафарги улоқда отимга ишқибоз бўлиб сотиб олмоқчи бўлган йигитга ўхшаб кетар экан, менга олдиндан аванс пул берганди, у ҳам шаҳарлик эди. Ўшамасмикин дегандим-да.

— Йўқ, у йигит умуман отга ҳам, улоққа ҳам қизиқадиган йигит эмас, адашибсан ўғлим. — деди Маҳкам аканинг кўнгли хотиржам бўлиб. Маҳкам ака у билан хайрлашиб уйига кириб кетди. Исмат машиналар кетган йўлга қараганча анча термулиб, туриб қолди.

Икки дўст шаҳарга қайтиб яна ишларига шўнғиб кетишди. Корхона бир маромда юриб турарди. Режали текширувлар ҳам яхши ўтди. Толиб билан Санжар хонада гаплашиб ўтиришганди, эшик очилиб Салим кириб келди.

— Санжар ака, сизларни сўраб келишибди, — деди.

Салимнинг икки қўлини қовуштириб қорнига қўйиб сал букилиб турганини кўрган Толиб, қария чоллар келишибди шекилли, деб ўрнидан турди. Эшикдан аксинча ёшлари йигирмага ҳам бормаган, қора кастюм-шим, оқ кўйлак кийган, кўйлаклари костюмларидан чиқиб турган, бошларига сетка қилиб тўқилган оқ дўппи кийиб олган йигитлар кириб келишди. Салимнинг бу ёш йигитчаларга етти букилиб мулозамат қилаётганини кўрган Санжарнинг жаҳли чиқса, Толибнинг унга қараб кулгиси қистарди. Салим бир айб иш қилиб қўйган боладай уларнинг олдида бош эгиб турганини кўриб, Толибнинг ҳам жаҳли чиқиб кетди. Улар диванга ўтиришганидан сўнг Толиб Салимга қараб:

— Акахонларингизга бир аччиқ чой дамлаб келинг, ука илтимос, — деди жаҳлини аранг босиб.

Салим хўп деганча орқасига тисарилиб хонадан чиқиб кетди. Толиб уларга яқинроқ келиб утирди. Уларга бошдан-оёқ назар солди. Бу йигитчаларнинг кимликлари кирганларидаёқ тайин эди. Бу юзлари докадек оппоқ, қўллари момикдек юмшоқ, беш-олти йилдан бери офтоб шуъласи тушмайдиган зах, қоронғу жойларда писиб ётиб, ўзлари ҳам тушунмайдиган китобларни ўқиб, билимли бўлдим, деб эндигина ёруққа чиққанликларини афтлари айтиб турарди. Улар ўзларига хос одоб билан аста гап бошлашди.

— Биз бир фақир, Оллоҳни зикр қилиб, унинг айтганларини ҳозирги одамларга етказиб, уларга Оллоҳни танитиш мақсадида шу йўлни танлаган Худонинг бандаларимиз. Акахонлар, сизлар ҳақингизда кўп яхши сўзларни эшитдик. Сизлар фақир кишиларга ёрдам бериб, хўп яхши амаллар қилиб келмоқдасиз. Бизнинг учун Оллоҳ сизлардан рози бўлсин.

Бундан кейинги хайру-эҳсонларингизни ҳам яратган инобатига олсин ва бунда биз ҳам икки қўлимиз дуода сизларга Оллоҳдан куч-қувват ва барокат сўраб турамыз. Омин!

Биз ҳам диний илмларни ўрганиб, ўрганганларимизни мўмин-мўминаларга тарғиб қилиб, сизларнинг савоб йўлида қилаётган саю-ҳаракатларингиз қатори ўз ҳиссамизни қўшиб келмоқдамиз.

Ўшал яхшиликларингиз қатори биздек толиби илмларга ҳам ўз марҳаматингизни дариг тутмайсиз, деган умиддамиз. Бизга ҳам ниятларимизни амалга оширишимизда ёрдам қўлингизни чўзишингизга умидвормиз. Диний ҳужраларимизда исломга қизиққан ёш толибларимиз илм олишмоқда. Ҳозир давлатимиз ёш, шу сабабли бизларни, яъни толибларнинг эҳтиёжларини қондиришга кучи етмай турибди. Шунинг учун сиз ва сиз каби ишбилармон, бадавлат инсонларга муҳтожлик сезиб турибмиз. Ёрдам

тариқасида... — деб гапини тугатмаган эди ҳамки қўлида чойнак-пиёла кўтариб Салим кирди. Унинг ортидан қандай уламолар келишибдийкин, деб қизиқиб Мўмин ака ҳам кириб келди. Улар секин бир четга бориб ўтиришди.

— Акахон, агар мумкин бўлса бошлиқнинг ўзлари билан суҳбатлашсак дегандик, ҳар ҳолда бу хайри эҳсон масаласи, эҳсонни ҳамма билиши шарт эмас, менимча, — деди йигитчалардан бири Санжарга қараб.

Толиб ўрнидан туриб, бир икки қадам у ёқ-бу ёққа юриб яна жойига ўтирди.

— Демак, тушунишимча, сизлар пойтахтдаги диний университет талабалари экансиз-да?!

— Ҳа, акахон шундай деса ҳам бўлади, — деди йигитчалардан бири каловланиб, у ёндаги шеригига ҳайрон бўлиб қараб қўйди.

— Жуда яхши, мени сиз каби ислом динимизни яхши тушунадиган толиби илмлар билан учрашиш ниятим бор эди. Яхши бўлибди, келганингиз. Сизларга, албатта, ёрдам берамиз. Лекин бир-иккита менинг ақлим етмайдиган нарсалар ҳақида сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим. Бели бақувват, гавдасидан ҳўкиз ҳуркадиган ёшларимиз бор. Уларнинг тоғни урса талқон қиладиган кучи бўла туриб, маҳаллами-маҳалла юриб, яна беш-олти киши бўлиб олиб тўй-ҳашамларда, аза-маракаларда Қуръон сураларини ўқиб, ўша тўй қилган ва азадорлардан пул олиб, берган сарполарини кийиб юришади. Отаси мардикор, онаси фаррош булсаю ва турмушга берадиган опа-синглиси бўла туриб, эртадан кечгача Оллоҳнинг каломини, Қуръонни олдиларига қўйиб олиб, отасининг ер чопиб топган, онасининг эса бировлар ифлос қилган ҳожатхоналарни тозалаб топган пулига келган нонни еб, овозининг борича ўқиб ўтирган азамат йигитларимизга сизлар қандай қарайсизлар?

Энг даҳшатлиси, қаёқдандир келган, ватанининг тайини йўқ кимсаларга қўшилиб уларнинг айтган маъносиз, мантиқсиз сўзларига ислом динини ниқоб қилиб олиб

Ўзлари ҳам тушунмаган нарсаларни даъват қилиб юрган чаласавод мултаваччаларга қандай фикр билдира оласиз. Ўз ота-оналарига «Ўқиган намозингиз ҳаром, чунки сиз ўқиганларингизга амал қилмайсиз», дейишгани-чи. Менимча, бу разолатга чидаш қийин, тўғрими, йигитлар? Ундан ҳам ачинарлиси, эркак, йигит бўла туриб, юзларининг оппоқлигидан, қўлларининг аёллар қўлидан ҳам юмшоқлигидан уялмай, кимларнингдир меҳнатига келган кийимларни кийиб олиб биз динимиз толибларимиз деб кўкрак кериб юришлари-чи? Бунга нима дея оласиз?

Ундан ҳам қабиҳ ишларни қиладиган, ўзини дин пешвоси деб, домла деб танитиб 12-13 ёш ўғил болаларни... Санжар, тушуняпсанми, дўстим? — деб Толиб ўрнидан ғазаб билан туриб кетди.

Йигитлар Толибнинг турганидан фойдаланиб, улар ҳам ўрниларидан туришди.

— Сухбатимизни кейин давом эттираемиз, акахонлар, — деб шошилганча эшикни очиб чиқиб кетишди.

Толиб Салимга қараб ғазаб билан:

— Бор, қорихонларингни кузатиб кўймайсанми? Ахир сен бошлаб келгансан-ку уларни, — деди.

Ҳақиқатдан ҳам улар Салимга уч-тўрт кун олдин учрашганди. Салим очиқкўнгил бўлгани учун, «Майли боринглар, эҳсон қилишади. Ўзим олдиларига олиб кираман», деганди. У бу сўзларни эшитиб қилган ишидан пушаймон бўлиб ўрнидан қимирлай олмай қолди.

— Шунчалар калта фаҳмисан, Салим? Ахир, қара, уларнинг кийиб олган кийимларини, сеникидан икки баравар қиммат-ку. Ахир бу нозикниҳол хезларнинг энг қийин иши ўзининг таҳоратига сув иситиш холос-ку.

Менга айт-чи Салим, охирги марта ота-онангга чой дамлаб берганингни эслай оласанми? Шошилиб қолганингдан етти букилиб, чиқиб кетиб, Мўмин аканинг олдидаги чойни кўтариб келдинг. Сен ва сенга ўхшаганлар шу муштдек болаларнинг хизматини етти букилиб қилганингдан кейин Қуръон, номоз ўқиганим учун Худо

мартабамни улуғ қияпти, дейишлари аниқ. Ана ундан сўнг бу йигитчалар бир сурани минг бор қайтариб юраверишади. А сен бўлса Салим, умрингнинг охиригача уларга чой ташиб ўтиб кетасан, — деб Толиб кулиб юборди. Хонани кулги босиб кетди.

— Сенга чой дамлаб кел дейишса, Мўмин аканинг чойнагини кўтариб чиқасанми, аҳмоқ? Ахир Мўмин аканинг кўйлак-шимини ечиб олсанг индамаслиги мумкин, лекин чойига шерик бўлганларни... — деди Санжар кулгига кулгини улаб.

— Мен ҳам Салимжоннинг шошиб қолганини кўриб, шаҳримизнинг муфтиси келибдилар, деб чойимни бериб юборибман, — деди Мўмин ака кулгидан оғриб кетган биқинини ушлаб.

Кулги кетидан кулги уланиб кетди. Ҳаммалари Салимнинг қилган ишидан кулишарди. Салим ҳақиқатдан ҳам жуда соддадил инсон эди. Лекин Толибнинг гапида жон бор эди, ҳақиқатда ҳам ота-онаси билан, ўзи чой дамлаб келиб суҳбатлашганини эслолмасди. Бундан ичидан уялиб, бу хатони бугуноқ тузатишга аҳд қилиб қўйди.

Мўмин ака чойнагини кўтариб, Салим билан хонадан чиқиб кетишди.

— Санжар, тўғри қилдимми ёки...

— Толиб дўстим, сен гапирмаганингда мен айтардим, буларда ҳам айб йўқ, ҳаммаси тарбиядан, уларга ачинаман, ҳали ёш бўлишса ахир. Бу нима, осон пул топиш йўлими ёки ҳақиқатдан ҳам улар муҳтожларми?

— Йўқ, дўстим, менимча улар бизнинг олдимизга бошқа нарсани кўзлаб келишган. Балки биз сени ёлғиз улар билан қолдирганимизда сенга асл мақсадларини айтишармиди, — деб Толиб ўйланиб қолди.

Икки дўст офисдан чиқиб, бизнес марказ қурилишини кўриб келиш учун боришди. Ишлар жадал суратда кетяпти. Лекин қурилишни қисқа муддатда битиришга ақллари етмасди. Чунки жуда катта ишни бошлаб юборишганди. Икки қават деб қурила бошланган бино баъзи бирларнинг

ташаббуси билан уч қаватга айланиб кетганди. Лекин янаги йилга ишга тушиб кетишига аниқ ишонишарди. Улардан буюртма олган қурилиш ташкилоти бошлиғи ҳам ёш бўлишига қарамай қўлидан келганича ҳаракат қилаётганди. Икки дўст кунни қурилишда ўтказиб уйларига қайтишди.

Ойгул эрини одатдагидай кутиб олиб, унинг қорнини тўйғазди.

– Ойгул ўзим билан бўлиб, сенинг ишларинг ҳақида сўрамай қўйибман, бирор иш олдингми? – деди Толиб Ойгулнинг иши билан қизиқиб.

– Ҳаммаси арзимаган ишлар. Лекин бошлиғимиз бир иш таклиф қилдилар, лекин у жуда ҳашам иш экан. Агар унга киришиб кетсак, сизга вақт ажрата олмайманми, деб қўрқаман.

– Нима иш экан, у шунчалик, менга ҳам вақтинг қолмайдиган?

– Бир ноҳақлик, бу ишда мен прокурор, судьялар билан тортишишимга тўғри келади. Менимча, улар бир одамга ноҳақ қарор чиқаришган.

– Лекин шу ишга ичингдан қўл ургинг бор, тўғрими?

– Нима десам экан, – деб Ойгул Толибга тикилиб қолди. – Биласанми жоним, агар ҳақиқатни қарор топтириб, бир бегуноҳни оқлай олсанг, мен сен биланман. Хоҳласанг ҳар куни ёнингда юришим мумкин. Ишимга келсак, мен ёлғиз эмасман-ку, Санжар менсиз ҳам эплайди.

– Жуда ажойибсиз-да Толиб ака, мен бўлсам, бошлиғимга икки кундан бери нима дейишни билмай юргандим. Раҳмат сизга, мени тушунганингиз учун. У одам ноҳақ айбланганига кўзим етиб турибди, – деб Ойгул эрининг юзларидан ўпиб олди.

Санжар уйига кирганида Наргиза ким биландир телефонда гаплашиб ўтирганди. У эрини кўриб, телефонни ўчириб эрини кутиб олди.

— Келдингизми Санжар ака, ҳорманг, — деди шошилиб унинг қўлидаги нарсани олиб.

— Ҳа, раҳмат. Толибжон қани?

— Толибжонни бувисига бериб юбордим, яқинда кетишди.

— Ия, бу нимаси? Ҳали кичкина-ку нима, у ерда қоладими?

— Кичиклиги қолибдими? Юриб қолди-ку, шундай қилмасам бўлмайди.

— Нимага, тинчликми?

— Санжар ака, биз билан теппа-тенг овқат еяпти ахир, сутдан чиқармоқчиман. Шундай қилиш керак экан, ойм айтдилар.

— Ҳали эрта эмасми? — деб кулиб қўйди Санжар.

— Уч ёш бўляпти-ю, гапингизни қаранг, мени ўйлайсизми ўзи? — деб зарда қилгандай ошхонага кириб кетди Наргиза.

— Бўлди-бўлди, кечиринг хоним, майли, билганингизни қилинг. Қани, овқатни олиб келинг, — деб Санжар дастурхонга ўтирди.

Санжар энди овқатни еб бўлганди ҳамки эшикдан Салимнинг чақирган овози эшитилиб қолди. Санжар эшик олдига чиққанида Салим билан офисга келган йигитчаларнинг бири турарди.

— Ака, гап чиқиб қолди, — деди Салим.

— Майли, қани ичкарига кирайлик-чи бўлмаса, — деб Санжар уларни кўча эшик олдидаги хонага таклиф қилди.

Бу йигит энди бошқача кийимда эди. Бошида оқ дўппи ўрнига кепка, жинси шим, футболка кийиб олганди.

— Салим, сен бориб кеннаинг билан ўтириб тур, — деди Санжар бу йигитнинг у билан холи гаплашгиси келаётганини сезиб.

— Яхши қилдингиз ака, бизнинг уйимиз нариги маҳаллада, лекин сиз ўқиган мактабда ўқиганман, мени раҳматли Меҳри ая ўқитганлар.

— Тўхта ука, кел бир қучоқлаб олай, Меҳри ая менга

онамдек эдилар. У кишини кўргандай бўлдим, — деб уни бағрига босиб олди Санжар. — Энди бўлди, давом эт, хўш нима гапинг бор эди менга?

— Ака, дадам газета сотадиган бир дўконда ишлайдилар. Мен оиламизда кенжа ўғилман. Мактабдан бўш пайтларимда дадамнинг ёнларига бориб қарашиб, у ердаги газета-журналларни ва ҳар хил одоб-ахлоқ ҳақидаги диний ҳадисларни ўқишни ёқтирардим. Кичик-кичик китобчаларни ўқиб юриб менда Ислом динини чуқурроқ ўрганишга иштиёқ туғилди. Отам-онам намозхон бўлишгани учун мен ҳам уларга қўшилиб намоз ўқирдим. Лекин мактабда ҳам яхши ўқиганман. Мен мактабни битириб Ислом унверситетига кириб ўқийман деганимда, баъзи тенгқурларим кулишди. Лекин Меҳри ая мени тушунгандилар.

Бир куни дадамнинг дўконларида бир одам билан танишдим. У мени нимага қизиқишимни сўраб билиб, менга ёрдам беришини, олдин бирор сабоқ олмай ўқишга кира олмаслигимни айтди. Мен ўшанда эндигина мактабни битириш арафасида эдим. У мени бир домлага обориб, ўқишга тайёрлашини айтди. Ота-онам олдинига унашмади, лекин бир амаллаб кўндирдим. Ҳалиги танишим кўшни вилоятга олиб кетди. Мени бир ҳашаматли ҳовлига олиб борди. У ерда мен тенгқур болалар кўп экан. Эртасидан ўрғач ишни бошладим. У ерда ўқиладиган нарсаларни мен яхши билардим. Бир ойдан сўнг кечқурун бир киши келиб мени уйимга олиб келди. Уч кундан сўнг олиб кетишини айтди. Менга ўқиш ёққанди. Чунки ҳамма дарслар Ислом дини ва унинг яхши фазилатлари ҳақида эди. Уйимдагиларни хотиржам қилиб уч кундан сўнг уйимиздан чиқиб кетдим. Мана уч йилдан бери энди уйимга қайтдим, лекин бутунлай эмас, ҳар уч-тўрт ойда жойдан-жойга кўчардик. Дарсликлар қаёқдаги жиноятлар ҳақида, ҳадислар бузиб курсатилар, қуръон нотўғри талқин қилинади. Лекин била туриб ҳеч нарса қилолмасдим. Бизга бериладиган кийим-кечаклар, озиқ-овқатлар қаердан келаётганини билмасдик.

Лекин мен шуни билар эдимки, ҳамма луқмаларим ҳаром эди. Мен зерикдим, мақсадсиз юришдан зерикдим, уларнинг ниятини билиш учун, янаям уларни ичига киришга аҳд қилдим ва ҳаммасини тушундим. Уларни мақсадларидан қоннинг ҳиди келяпти, ака. Бизга келаётган пулларнинг аста-секин камайиб бораётганини билиб улар ўзлари ишонган болаларни сизга ўхшаган бадавлат кишиларни ўз томонларига оғдириш учун кўчага чиқаришяпти. Мен ҳам бир амаллаб уларнинг ишончига кириб кўчага чиқдим. Лекин бугун Толиб аканинг гаплари мени яна-да руҳлантирди. Шунинг учун ҳам сизнинг олдингизга келдим. Мен бошқа жойга боролмайман, улар ҳаммамизни бир-биримизга бириктириб қўйишган. Шеригим кўча бошида мени кутиб турибди. Сен гапириб уддалай олмадинг, энди менга қўйиб бер, деб алдаб сиз билан учрашяпман. Аслида у ҳам менга ўхшаб алданганлардан. Лекин барибир унга ҳам ишонолмайман. Ҳатто ҳақиқий исмини ҳам билмайман, у ҳам меникени билмайди. Ака, менинг исмим Жаҳонгир — деб у қўлини Санжарга узатди.

— Жаҳонгир, мен сени тушундим, лекин бу нарсани яна бир кишига тушунтиришга тўғри келади. У одам сенга мендан кўра тўғрироқ йўл кўрсата олади. Агар эртага офисга ўта олганингда яхши бўларди.

— Бироз қийин, лекин ҳаракат қиламан. Хўп бўлмаса, эртага сени офисда кутаман, — деб Жаҳонгирни кўчагача кузатиб қўйди. Салим ҳам уйдан югуриб чиқиб, биргаликда хайрлашиб кетишди.

Санжар бир оз ҳовли ўртасида тўхтаб, ёнидан телефонини олиб Тўлқин Маҳмудовичга қўнғироқ қилди.

Санжар бир гапни қисқача қилиб у кишига тушунтирди.

— Санжар ака, тинчликми? — деди Наргиза эридан хавотир олиб.

— Тинчлик, тинчлик, чойдан қуй-чи, — деб жойинга ёнбошлади Санжар. — Нимага одамлар тинчгина яшайверишмас экан, — деб уф тортиб қўйди.

Эрталаб Санжар Толиб билан Салимни қурилишга жўнатиб, узи офисда Жаҳонгирни кутиб ўтирган эди. Хонага бир нотаниш, ўрта бўйли, сочи калта қилиб олинган барваста йигит кириб келди. У Санжар билан тенгқур эди. У ёнидан гувоҳномасини олиб кўрсатиб:

– Мен Тўлқин аканинг кўрсатмаси билан келдим, – деди. Санжар у билан сўрашиб, ўтиришга таклиф қилди.

– У келади, деб ўйлайсизми? – деди у креслога ўтириб.

– Келади, албатта келади. Лекин менга сўз беринг, унга ҳеч нарса бўлмайди, тўғрими? – деди Санжар Жаҳонгирдан хавотирланиб.

– Йўқ, ишқилиб келса бўлди, – деб турганди, эшик очилиб Жаҳонгир кириб келди.

– Санжарбек, илтимос бизни холи қолдирсангиз, – деди Тўлқин ака жўнатган одам ва уни чиқариб эшикни ичидан беркитиб олди.

Санжар Мўмин аканинг хонасида ўтириб икки чойнак чойни бирга бўшатишди. Орадан бир ярим соат ўтгандан сўнг Жаҳонгир чеҳраси очиқ ҳолда хонадан чиқиб, Санжар билан хайрлашиб кетди.

– Санжарбек, бу танишимиз ўша юрмонқозиқларга олдинроқ уруш очиб бўлган шекилли, – деб у ҳам мийиғида кулди. Битчога кираверишдаги фойеда бир дона сигаретини чекиб тугатгунча Санжар билан гаплашиб турди ва унга раҳмат айтиб, машинасига ўтириб у ҳам кетди.

Санжар ҳайрон бўлиб эшик олдида туриб қолди.

– Тавба, – деди ўзича, – келди-ю кетди, нима бўлди, нима деди? – деб анграйганча қолди.

– Ҳа, Санжарбек, улар ўзи ким эди, – деди Мўмин ака Санжарнинг ёнига чиқиб.

– Уларми? Мен ҳам уларнинг кимлигини англай олмай қолдим, ака – деди жаҳли чиқиб Санжар.

Ойгул Толибнинг рухсати билан янги иш олиб, ўша одамни хонасига чақирди. Унинг ҳужжатларини бир четдан

кўриб чиқиб ҳайрон бўлиб ўтирганди, ўша киши хонасига кириб келди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум!

— Келинг, ваалейкум ассалом, марҳамат, келинг ўтиринг, — деди Ойгул.

— Мен Иззатилла Ҳакимов бўламан, сизга учрашишимни айтишди, — деди эшикдан кира солиб у киши.

Бу одам ўрта бўйли, юзлари юмалоқ, оқ-сарикдан келган, ёши қирқлардан ўтган, чеҳраси кулиб турган киши эди.

— Мен Ойгул Раҳимоваман, агар қарши бўлмасангиз, сизнинг ишингиз билан шуғулланмоқчи эдим. Опелляция муддати ўтиб кетибди, лекин қайта судга берсак бўлади.

— Биласизми синглим, мен нима қилишни билмайман, лекин бир нарсани биламан, менинг айбим йўқ.

— Одатда ҳамма шундай дейди, — деб жилмайиб қўйди Ойгул.

— Ойгулхон, агар олдингизда турган анави «папка» бўйича ишимни кўрсангиз, албатта, айбдорман.

— Иззатилла ака, бу қоғозлардан кўра, олдин сизни эшитмоқчиман, шунинг учун сизни чақирдим.

— Бу гапингиз яхши, фақат кўп вақтингизни олиб қўймасмикинман, кейин мени сизга ва бошқа харажатларга бергани пулим йўқ. Мана ўша ишдан бери ҳеч қаерда ишламайман. Сотиб берадиган бирор нарсам ҳам йўқ, — деди Иззатилла ака хижолат бўлиб.

— Ака келинг, пул иккинчи масала, ҳозир яхшиси асосий гапдан гаплашайлик.

Иззатилла ака сўз бошлади, Ойгул уни эшитиб ўтириб, бу одам ҳақиқатни гапираётганини сезиб ўтирарди. Чунки у айтаётган баъзи терговчи ва судьяларни кўрмаган бўлса ҳам, улар ҳақида эшитганди. Улар ўз ишларига кўр-кўрона ёндошишларини биларди. Чунки уларнинг кўзига ҳамма жиноятчи бўлиб кўринарди. Яна бир нарсага ажабланарди,

нима учун хўжалик судидаги иш жиноий ишлар бўйича судга оширилганига ҳайрон бўлаётганди.

Энг ачинарлиси, бу киши бирорта ҳам судга чақирилмай, тергов ҳам қилинмай қандайдир гувоҳларнинг ва аслида жиноят содир қилган одамларнинг гувоҳлигига қараб ҳукм чиқарилган. Фақат, бу одамни ҳукм ўқиладиган куни уйдан келиб олиб кетишган.

Ёши эликка бориб қолган Иззатилла ака бу бошига тушган ноҳақликни кўзида ёш билан Ойгулга айтиб берди.

Яна бир ачинарли томони, бу одам ҳақиқатнинг голиб чиқишига, одил судга ишончини йўқотгани кўзларидан билиниб турарди. Унинг бирор ишга ҳам қўли бормаётганлиги билиниб турарди.

— Биласизми синглим, мана ҳозир сиз билан гаплашяпману, лекин сиз ҳам юзимга чаплаган бу қора доғни ўчиролмайсиз, деб ўйлайман. Умидим сўнган, лекин бир кишининг тавсияси билан яна шу ерга келдим. Балки ишни бошламасдан олдин тўхтатайликмикан? Ахир бир гап борку: «Қарға-қарғанинг кўзини чўқимайди», деган. Кейин оиламдагилар ҳам қийналиб кетишди. Қора қозон бир нави қайнаб турибди, лекин ҳаловат йўқ, синглим.

— Иззатилла ака, бугунга етар, сиз кўпам сиқилманг, сизга ҳозир аниқ бир гап айтолмасам ҳам лекин, албатта, адолатни қарор топтираман. Ким гуноҳкор бўлса, албатта, жазосини олади. Сиз айтаётган қарғалар биз томондан учиб кетишган, бир-иккита адашиб қолиб кетгани бўлса, биргалашиб уларнинг кўзини ўзимиз чўқиймиз. Мен бугуноқ, бу ишга киришаман, телефон рақамингизни қолдирсангиз.

Ойгул Иззатилла аканинг юрагида умид учқунини уйғотиб кўчагача кузатиб қўйди. Ҳа, бу иш чиндан ҳам жуда чигал эди.

Ойгул шаҳар хўжалик суди раисининг олдига, қабулхонада узоқ навбат кутиб аранг кечки пайт кириб борди.

Муборакхон судьялик қилишни бошлаганига беш йил бўлиб қолганди. Унинг ёши Ойгулдан беш ёш катта бўлиб, кийинишни ўрнига қўядиган, тақиб олган тақинчоқларининг ўзи бир қанча пул турарди. Ўзи қонунларни унча тушунмаса ҳам, лекин олдига қўйиб олган китобларни ўқиб хулоса чиқаришга уста эди. Ўзи чекка тумандан бўлиб, қатнаб ишларди.

Ойгул ичкарига кирганида у ўрнидан турмади ҳам.

— Келинг, хўш хизмат — деди кибрли оҳангда.

Ойгул бу аёлнинг ҳавода учиб юрганини кўриб, асаблари таранглашиб кетди. Ҳаммасини бир бошидан гапириб муддаосини унга тушунтирди.

— Синглим, менинг қўлимдан қанча ишлар ўтади, қайси бири эсимда турибди дейсиз, у иш ёпилиб архивга тушган бўлса, ҳозир сиз чиқиб архивга кириңг, улар топиб беришади, кейин эртага келсангиз, гаплашамиз.

Ойгул бу хотин билан яхшиликча гаплашиб бўлмаслигини билиб:

— Йўқ, опахон архивга сиз чиқасиз, ўша ҳужжатни олиб чиқиб столингиз устига қўясиз, бугун кеч бўлиб қолди, майли, эртага келганимдан сўнг иккаламиз бирга кўриб чиқамиз. Аслида у ҳужжатларнинг менга кераги йўқ, чунки менда сиз чиқарган ҳукм бор. Мен шунчаки нимага асосланиб ҳукм ўқиганингизни билмоқчиман. Кейин, у одам сизнинг устингиздан даъво аризаси ёзган. Сизга маслаҳатим ўша ҳужжатларни ўзингиз яна бир кўздан кечириб чиқсангиз, ўзингизга фойда бўларди. Яхши қолинг, опа, — деб Ойгул ўрнидан туриб хонадан чиқиб кетди. Кетишдан олдин ташриф қоғозини стол устига қўйиб кетди. Муборакхон ҳали ҳаётида бундай адвокатни учратмаган. У отдан тушса ҳам, эгардан тушмайдиганларнинг хилиданлиги учун:

— Вой бў... жуда осмондалар-ку ойимча, — деб телефон гўшагини олиб кимнингдир рақамини тера бошлади. Ойгул иккинчи қаватдан пастга туша туриб, боши айланиб юраги

уйнаб кетганидан шошилиб пиллапоя тутқичини ушлаб, тўхтаб қолди.

– Ия, менга нима бўляпти? Наҳотки шу бир тушунчаси паст аёлнинг қилиқларини юрагимга яқин олиб юбордим, – деб чуқур нафас олганди, сал ўзига келгандай бўлди. – Ҳа, тушлик ҳам қилмагандим, шунинг учун бўлса керак, – деганча уйига йўл олди.

Ойгул туни билан судья аёл ҳақида кўп ўйлади. Мени чақирармикан ёки парво қилмасмикан – деб ўйларди. Эрталаб хотинининг паришонхотирлигини кўриб Толиб уни гапга тутди.

– Ойгул, ишлар қалай, бошлаб олдингми?

– Ҳа, бошлаб олдим, биринчи тўсиққа ҳам дуч келдим, – деб кўлидаги овқатни Толибга узатди. Эр-хотин нонушта қилиб ўтиришарди.

Ойгулнинг нимагадир иштаҳаси йўқ эди. Ҳатто ҳар куни яхши кўриб ейдиган куймоқни ҳам егиси келмаётганди.

– Қандай тўсиқ экан, – деди Толиб.

– Ҳа, битта судья аёл жуда кибрли экан. Осмонда учиб юрибди.

– Э, ҳа шундай демайсанми? – деб кулиб қўйди Толиб.

– Нега куляпсиз, Толиб ака?

– Бу тўсиқ эмас, кейин у судья сен ўйлаганчалик кибрли ҳам эмас Ойгул, у шунчаки аёл, яъни судья аёл.

– Нима, уни танийсизми?

– Йўқ, уни қаёқданам таний, бу одатий ҳол, икки аёл учрашганда пайдо бўладиган ҳасад, яъни бир аёл ўзидан амали катта, чиройли, ақлли аёлни кўрганида ўшанинг фақат айбини кўради. Бу аёлларнинг бир қусрли айблари.

– Нима, ҳали мен аҳмоқ эканман-да, – деб Ойгул беғараз жаҳл билан эрига қаради.

– Йўқ, ундай демоқчимасман, биринчидан, сен у аёлни ёмон деб танидинг, иккинчидан, албатта, унинг олдига кириш учун анча навбат ҳам кутган бўлсанг керак, шунча

газаб билан унинг олдига киргансан, шундай кўринади-да. Оддий аёллик ғаразинг, ўзингни у билан тенг қўйишга ҳаракат қилишинг, аниқ, бу аёлларда учрайдиган табиий ҳолат, холос.

Ойгул, у сен айтмоқчи тўсиқ эмас, у ҳам сенга ўхшаган аёл. Уни кибрли деб ўйлаб кибрлик билан жавоб берсанг, кўполлик қилса кўполлик қилсанг, албатта, ўша тўсиқ яна ҳам катталашади. Унга аксинча муомала қилиб, очиқ чеҳра ва ҳалимлик билан жавоб қайтарсанг ўзингга ҳам, унга ҳам яхши бўлади, деб ўйлайман.

Ойгул эрининг бу сўзларини эшитиб кечаги қилган ишидан уялиб кетди. Лекин Толибнинг гапи тўғри эди. Шунинг учун эрининг бўйнидан қучиб олди.

— Раҳмат Толиб ака, ҳамма гапингиз тўғри.

— Кейин яна бир нарса, агар ҳар бир сизга ёққан гапларим учун биттадан ўпич бўладиган бўлса, жоним, кўпроқ овқат ейишингиз керак, бўлмаса ўпавериб чарчаб қоласиз, — деб мийиғида кулиб қўйди Толиб. Бўғилиб турган Ойгулнинг иштаҳаси ҳам очилиб, нонушта қила бошлади. Эр-хотин тайёр бўлиб кўчага чиқишганда, Салим машинада келиб, ичида ухлаб ётганди.

— Салим қачон келдинг, нега киравермай машинада ўтирибсан. — деди Толиб ҳайрон бўлиб.

— Кечқурун бир дўстимнинг тўйида эдик, ўша ердан тўғри келгандим. Эртароқ келганим учун безовта қилмадим, — деди Салим кўзини ишқалаб.

— Нима, дўстинг уйландими?

— Йўғ-э, уйланганига икки йилдан ўтди, ўғлига тўй қилди, хатна тўй.

— Яхши, ҳозир Ойгул кенноойингни ишхонасига ташлаб, кейин...

— Кейин, — деди Салим Толибнинг гапини оғзидан олиб, — ресторанга борарканмиз. Санжар акам ўша ерда кутар эканлар.

Ойгулни адвокатурага ташлаб, ресторанга боришганда Санжар Исроил билан бир четдаги столда ўтиришганди.

— Келинг, Толибжон ишлар жойидами, кўп ошинларни едим, бир мен ҳам ош қилиб берай дедим-да, — деб Исроил Толибни қучоқ очиб кутиб олди.

— Жуда яхши-да, текин ош бўлади-ю биз йўқ дермидик, — деди Толиб стулга ўтираркан.

— Мен эртароқ чиққандим уйдан, дадамлар билан бир жойга тўйга бордик, энди ишга ўтмоқчи бўлиб турсам Исроил қўнғироқ қилиб бир ишни таклиф қилиб қолдилар, ўзинг бир эшит-чи, — деди Санжар ҳам Толиб билан қўл бериб сўрашиб.

— Ҳа, Толибжон ош баҳона бир иш юзасидан маслаҳатлашмоқчи эдим. Шаҳар четида бир ҳовлимиз бор эди. Ўша ҳовлини дадам сотиб, пулини менга бериб, шу пул бекор ётмасин, бирор ишга ташласанг, бир нави рўзгорингга яраб туради, дегандилар. Мен бир кишига айтгандим, у одам менга Россиядан калиш олиб келиб бераман деб кетган эди, кеча у қайтиб келибди. Ҳозир юк божхонада турибди, ўша юкни олиб ўтиш учун шартнома керак экан. Яна кўпроқ ҳам шекилли, пулни санасанг кейин берамизми, ўтказамизми дейишаётган эмиш, бу нарсаларга менинг ақлим етмайди. Лекин у одамини бу ерга чақирдим, ҳозир келиб қолади, ўзи тушунтирар, — деди Исроил ҳеч нарсани тушунмайдигандек.

— Толиб, нима дейсан, ёрдам қиламизми? — деди Санжар.

— Майли, агар қўлимиздан келса, албатта, бу ишлар ҳам бизга янгилик, лекин одамингиз келсин-чи Исроил, аниқроқ бирор гап айтса шунга қараб гаплашамиз-да, — деди Толиб.

Икки дўст Исроил билан у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтиришди. Исроил айтган киши озгина кечикиб бўлса ҳам кириб келди, у кечикканига узр сўраб даврага қўшилди. У қирқ ёшлардаги одам эди. Унинг юзлари ҳорғин, кўзларида чарчоқ аломатлари бор эди. Кечагина узоқ йўлдан келгани билиниб турарди. Лекин у хурсанд кўринарди.

— Танишинг, бу киши Азимжон ака бўладилар — деди Исроил.

Икки дўст у киши билан исмларини айтиб танишиб олишди. Азимжон ака бундай ишларни кўп қилиб юргани учун бажариладиган ишни лўнда қилиб тушунтириб берди. Икки дўстга унинг гаплари маъқул бўлиб, Салимга, Мўмин акага учраштириб у кишининг қўлидаги шартномага муҳр бостириб келишини айтишди. Шартномага Санжар қўл қўйиб берди.

— Сиз ака ҳужжатларни расмийлаштиринг, молни олиб ўтаётганингизда етмаётган пулни биздан оласиз, — деди Санжар.

Азим ака иш битганидан хурсанд бўлиб, Салим билан чиқиб кетишди.

— Мана бўлар экану, кечадан бери нима қилишга бошим қотиб юрувди, — деди Исроил тиржайиб, — энди Азим ака билан ўзинглар гаплашаверасизлар, ҳамма ўзининг ишини қилгани яхши, менга пулимнинг тани чиқиб қолса ҳам майли, — деб қўшиб қўйди.

Қилаётган ишларига ривож тилаб, самимий хайрлашишди.

Ойгул ишхонасига келиб, Муборакхон судьянинг олдига боришга иккиланиб ўтирганди, эшик очилиб унга таниш бўлган ҳамкасби Рапиқ ака кириб келди.

— Салом! Ойгулхон, безовта қилмадимми?

— Келинг, қайси шамол учирди биз томонларга, ўтиринг-ўтиринг ака, — деб унга ўтиришга жой кўрсатди Ойгул.

Рапиқ ака элликларга кирган, олдин милицияда ҳам ишлаган, кейин ўқитувчилик қилган, ҳозир эса адвокатлик конторасида ишларди. У хусусий идора бўлса ҳам, лекин ёрдамчи бўлиб ишлаб юрарди. Кўзларининг қовоқлари бўртиб чиққан, бўйи новча, қорачадан келган бу одам фақат хўжалик судида айлангани-айланган эди.

— Ойгулхон, нима ишлар қилиб юрибсиз, сингил, — деди Рапиқ ака тўсатдан.

— Тушунмадим, қайси ишни айтяпсиз?

— Кеча Муборакхоннинг олдига борибсиз-ку, ўша ишни айтаман-да.

— У ишга сизнинг нима алоқангиз бор, Рапиқ ака?

— Мени, синглим «прамой» алоқам бор, билсангиз, мен даввогар ташкилот томонида бўлганман, ҳужжатлар ҳаммаси жойида ва қонуний ҳал қилганмиз. Қолаверса, у ишга анча бўлиб кетди. Эски ишни чувалаганингиз билан ҳеч нарса чиқмайди. — Рапиқ ака бу сўзларни Ойгулга овозини баланд қилиб гапирарди. — Ахир синглим, иккимиз ҳам бир соҳа одамларимиз, бир-биримизнинг ишимизни кавлашимиз тўғрими?

Ойгул Иззатилла аканинг кечаги гапини эслади.

— Карға-қарғанинг кўзини чўқимайди, демоқчисиз-да, — деди Ойгул жилмайиб.

— Ҳа-да! Шундай демоқчиман-да. Ахир сиз ҳам тушунган одамнинг фарзандисиз. Мен сизга айтсам, бу фирмачлар ҳаммасини тушунишади. Мана бундай аҳволга тушишганда тушунмабман, деб дийдиё қилишади. Мен улар билан гаплашавериб, сочларим оқарди. Қандайдир саводсизлар ўзларича фирма очиб олишган. Ўша сиз ишини қайта кўрмоқчи бўлаётган одам ҳам ўшалардан бири, синглим. Наҳотки, ҳужжатларни кўриб чиқиб тушунмаган бўлсангиз? Мана бу, кеча сиз Муборакхондан сўраган ҳужжатларнинг нусхаси. Жуда кўнглингиз гап бўлса бемалол кўриб чиқинг, — деб стол устига бир папкани ташлади. Кеча Ойгулнинг ташрифидан сўнг Муборакхон бу кишини чақириб, яхшилаб тузлагани, унинг бу қадар оловдек ёниб гапираётганининг тасдиғи эди.

Ойгул папкани олдига олиб, Рапиқ акага қараб индамай ўтирарди. Унинг бу ўтиришига ажабланган адвокат, ажабланиб:

— Нега индамайсиз, Ойгулхон ҳужжатларни кўрмоқчимисиз? — деди.

— Нима дейишимни кутяпсиз, тушунмадим, сизни эшитдим, менинг сизга айтадиган гапим йўқ ҳозир. Ҳужжатни хотиржам ўзим кўриб чиқаман, кейин, нима, ҳозироқ сизга қароримни айтишимни кутяпсизми?

— Шундай денг, хўп майли, кўриб чиқинг, — деб ўрнидан турди захархандалик билан. — Кўриб чиқиб бирор қарорга келсангиз синглим, биз омиларни ҳам хабардор қиларсиз, — деди-да ташриф қоғозини олиб столга ташлади ва орқасига ўгирилиб ташқарига тез-тез юриб чиқиб кетди.

У йўлакка чиққанида қўл телефони жиринглаб қолди.

— Алло, эшитаман, бўлди, хотиржам бўлинг. ҳаммаси яхши, хавотир оладиган ҳеч нарса йўқ. Ўзимизнинг шогирд қизимиз экан, — деди. Унинг телефондаги бу суҳбатини хонасининг эшиги ёпилмаган Ойгул ҳам эшитди. Ойгул олдида турган «дела»га қараб, уни очиб варақлагиси келмасди. Чунки у узини Ойгулга устоз билаётган Рапиқ аканинг пайтавасига қурт тушиб, югуриб юришига қараганда ҳаммаси аён эди. Унинг қўл телефонига ким кўнғироқ қилганини ҳам Ойгул сизди. У отаси тенгқур инсонга дилидагини гапиргиси келди, лекин эрининг насиҳати билан индамай қўя қолганди. Аксига олиб, эрталабки қилган нонуштаси худди ошқозонида қимирламай тургандек беҳузур бўлаётганди. Бир оз ўтиб эшикдан Иззатилла ака кириб келди.

— Синглим, мумкинми?

— Кираверинг, Иззатилла ака бемалол, марҳамат ўтиринг, — деди Ойгул ўрнидан туриб.

— Кечирасиз тунни билан уйқим келмади. Қиладиган ишим ҳам йўқ, фирт бекорчиман, бир хабар олай-чи деб келгандим, — деб Иззатилла ака Ойгул таклиф қилган стулга ўтирди.

Ойгул ҳозиргача қилган иши ҳақида у кишига айтиб, — мана буларни ўқиб чиқинг-чи, бу ўша сиз қатнашмаган суддаги ҳужжатлар — деди ва Рапиқ ака ташлаб кетган «дела»ни унга берди.

Иззатилла ака бир бошдан ҳужжатларни кўздан кечира бошлади.

— Сиз бемалол, хотиржам кўриб чиқинг, мен ҳозир, — деб Ойгул хонадан чиқиб очиқ ҳаводан нафас олиш учун ташқарига чиқди. У ўзини жуда ғалати ҳис қилаётганди. У ташқарига чиққанида, фаррош аёл чарчаганиданми скамейкада ўтирганди. Ойгул у билан сўрашиб ёнига ўтирди.

— Ҳа қизим, тобингиз йўқми? — деди фаррош аёл унинг беҳол бўлиб ўтирганини кўриб, — рангингиз ҳам оқариб кетибди.

— Билмадим опа, ҳеч бундай бўлмасдим, кўнглим айниб, бошим ҳам бир-икки айланиб кетяпти, — деди Ойгул томоғини қўллари билан ушлаб.

— Қизим, қўлингизни беринг-чи, — қўл томирини ушлаб, — бир гап айтсам майлими? Турмушга чиққанингизга анча бўлиб қолди, тўғрими? — деб сўради.

— Ҳа нимаиди, тўйимга боргандингиз-ку, — деди Ойгул ҳайрон бўлиб.

— Мен бу ҳолатни кўп бошимдан ўтказганман, етита бола туғдим. Менга битта кўйлак қарздорсиз Ойгулхон, сиз ҳомиладорсиз, — деди кулиб фаррош хотин. — Менга ишонмасангиз дўхтирга боринг, у ҳам менинг гапимни айтади, — деб кулиб қўйди.

— Ростданми опа, ҳазиллашмаяпсизми? — деб юзига кулгу югурди Ойгулнинг.

— Мени айтди дейсиз, гапим чин, битта кўйлакни тайёрлайверинг, қизим. Гумонларингизни тасдиқлаш учун, ҳозироқ дўхтирга боринг.

— Опа, ҳозироқ бораман, айтганингиз тўғри бўлса ўзим бозорга олиб бориб айтган кўйлагингизни олиб бераман, — деб Ойгул фаррош аёлни кучиб олди. Ойгулнинг севинчи ичига сиғмай хонасига қайтиб кирганида Иззатилла ака «дело»ни ўқиб бўлиб, хаёл суриб ўтирган эди.

— Келдингизми Ойгулхон, йуқлигингизда қўл телефонингиз жиринглади, — деди. Ойгул телефонига

қараганди, унда Толибнинг рақами кўриниб турганди. У дарров қайтариб эрига кўнғироқ қилди.

— Ассалому алайкум Толиб ака, тинчликми? Кўнғироқ қилибсиз, мен ташқарига чиққандим, — деди.

Толиб ҳам гуё бир нимани сезгандек:

— Шунчаки, бир кўнғироқ қилгандим, — деди.

— Толиб ака, бугун эртароқ уйга бора оласизми? Сизга айтадиган гапим бор, — деди Ойгул. — Майли, кутаман, — деб телефонини ўчирди.

У Иззатилла акага қараб:

— Хўш, ўқиб чиқдингизми? — деди.

— Ҳа, ўқидим. Менсиз шунча иш бўлганига ҳайронман, бундаги одамларни ҳаётимда кўрмаганман, Ойгулхон, — деди мийиғида кулиб.

— Иззатилла ака, мен бу ишнинг тагига етаман, лекин кўп судьялар билан ва баъзи ўзига тўқ инсонлар билан курашишимга тўғри келади. Шунинг учун ҳар доим ёнимда тура оласизми? Ярим йўлда мени ёлғизлатиб қўймайсизми? — деди Ойгул. У бу ишга жуда астойдил бел боғлаганди.

Боз устига фаррош аёлнинг гапидан кейин кайфияти ҳам кўтарилиб кетганди. Иззатилла ака ҳайрон бўлиб, Ойгулни унча тушунмай:

— Қайси маънода ёнингизда туришим керак, агар пул борасида бўлса ёнингизда туrolмайман, — деди.

— Иззатилла ака, пулни нима алоқаси бор, бу ишимизга ахир, сиздан ҳар қандай қаршилик ва кўрқитишларга қарши тура оласизми, демоқчиман. Ҳа, кейин пул масаласида, ҳозир иккимиз бир жойга борамиз, юринг, — деди Ойгул сумкасини елкасига осиб. Иззатилла аканинг ёнида уйига етиб олишгагина етадиган пули бор эди, холос. У нима қилишини билмай аста ўрнидан турди. Улар кўчага чиқишди. Ойгул такси тўхтатмоқчи бўлиб турганини кўрган Иззатилла ака хижолат бўлиб:

— Ойгулхон, ёнимда таксига тўлагани пулим йўқ, — дегиси келдию, таваккал деб индамай тураверди. Улар таксида тўғри Толибнинг офисига боришди.

— Ака, мен билан юринг, — деб уни бошлаб хонага кирди. Котиба ўтирадиган хонада Салим ким биландир телефонда гаплашиб ўтирарди. У Ойгулни кўриб, дарров телефонини ўчириб:

— Ия, Ойгул опа келинг, тинчликми? — деди.

— Тинчлик, шу ердаларми? Ким бор олдиларида?

— Ҳа, бир киши, яна Санжар акам ҳам, кираверинг, — деди эшикни очмоқчи бўлиб.

— Йўқ, очманг, майли бегона киши чиқиб кетсин, кутиб тураман, — деди Ойгул. Креслога меҳмонни таклиф қилиб, ўзи ҳам стулга ўтирди.

Иззатилла ака бу фирма ҳақида кўп эшитганди. Иш юзасидан ҳеч гаплашмаганди. Толиб билан Санжар ҳақида орқаваротдан эшитганди. Лекин Ойгулнинг бу фирмага нима алоқаси борлигини ва бу ерга нимага келганларига тушунолмай ҳайрон ўтирарди. Ичкаридан Санжарнинг «Салим», деб чақирган овози эшитилди. Салим шошилиб ичкарига кириб кетди. Икки дўст билан хонадаги киши Азимжон ака эди.

— Азим ака, Салим сиз билан қаерга десангиз боради. Сизга ёрдам беради, демоқчиман. Биз ака, ўзимизнинг пулимизни бераяпмиз, нақд пул деганингиз учун. Бу пулларни фирмага кирим қилдик. Ҳозир ҳисобчимиз сизнинг номингизга чиқим қилиб ҳужжатни расмийлаштириб қўяди. Салим, сен тушундингми? Ҳозир Азим ака билан бориб молни олиб келасизлар, тўғри оморга туширасизлар, — деди Санжар Салим хонага кириши билан.

— Майли, оқ йўл, ака — деди Толиб ўрнидан туриб.

— Ака, Ойгул опам келганлар, сизни кутиб ўтирибдилар, — деди Салим Толибга.

— Ия, кириб келганида нимага айтмадинг? — деб Толиб ташқарига отилди.

— Тинчликми? Ойгул, нима қилиб юрибсан бу ерда, — сўради Толиб хавотирланиб.

Азим ака Ойгул билан сўрашиб, Салим иккаласи Мўмин аканинг хонасига кириб кетишди. Толиб Ойгулнинг меҳмони билан сўрашиб, уларни хонага олиб кирди.

— Ойгул, кириб келавермай, нимага у ерда ўтирибсиз, — деди Санжар у билан сўрашиб, Иззатилла акани ўтиришга таклиф қилди.

— Иззатилла ака, танишинг бу киши Толиб акам, менинг турмуш ўртоғим бўладилар, бу киши Санжар ака, у кишининг дўстлари, — деб Ойгул уларни таништирди.

— Толиб ака, булар ўша мен ишларини кўраётган Иззатилла ака бўладилар. Сизларни таништиришимдан биринчи мақсадим, олган ишим, яъни Иззатилла аканинг ишлари оддий ишга ўхшамаяпти. Шунинг учун ишимиз узоқроққа чўзиладиган кўринади.

— Бир илтимос билан келгандим, агар бирор иш ўрни бўлса акани ишга олсангиз дегандим.

Иззатилла ака ноқулай аҳволга тушиб қолиб:

— Ойгулхон, бу нимаси, мен ҳалиги, сизга тушунмай қолдим синглим, — деди Ойгулнинг кутилмаган ишидан хижолат бўлиб.

— Иззатилла ака, мен олдин сизни тушкунлик ва муҳтожликдан қутқармоқчиман, кейин хотиржам сизга қилинган тўхматдан холос қиламан. Чунки сизнинг бу тушкун кайфиятингиз билан мен ҳам енгилишим мумкин. Ахир сизга бекорга айтмадим, биз ўзига тўқ инсонлар билан курашамиз деб. Айтганимни қилсангиз, қатъиятлироқ бўлинг.

— Бўлди, бўлди, Ойгулхон, сизни тушундим, — деди Иззатилла ака. — Укалар, нима иш бўлса қилавераман.

Толиб ҳам, Санжар ҳам Ойгулнинг қилган ишига беш кетиб ҳайрон туришганди, Салим хонага кириб:

— Биз кетяпмиз, — деди.

— Тўхта, Салим, — деди Санжар уни тўхтатиб. Сейфдан бир пачка пул олиб Иззатилла акага:

— Бу йўл харажати ва қолганига уйга бозор-ўчар қиласиз. Қайтишда Салимжон сизни уйингизга ташлаб қўяди.

Эрталаб бу ерга ишга келасиз. Нима иш қилишингизни эртадан кўрамиз, бутунги ишингиз Салимжон билан Азим акага қарашиб қўясиз, — деб унга пулни берди.

Иззатилла аканинг анчадан бери шунча пулни ушламагани билиниб турарди. Агар уни Салим «Юринг», деб қўлидан етаклаб олиб чиқиб кетмаганида ўша ерда ҳайкалдек қотиб тураверарди. Улар хонадан чиқиб кетишди.

— Раҳмат, Санжар ака, — деди Ойгул.

— Ойгул, биласанми сен кимсан, — деди Толиб унга меҳр билан қараб.

— Ҳа, биламан мен сизнинг хотинингизман — деди Ойгул ҳам қилган ишидан мамнун бўлиб, — биласизларми, бу одам учун ҳамма фирибгар бўлиб қолибди. Лекин ҳақиқатдан ҳам тўхматга қолганига, бугун бир кишининг ташрифидан сўнг юз фоиз иқрор бўлдим. Кейин ишсиз қолиб, ночорлигини сездим. Агар имони бўлса, бу кишига ёрдам қилсангиз, ёмон одамга ўхшамаяптилар.

— Майли, бу масала ёпилди, у кишини ёнимизга оламиз, лекин нима учун бугун эртароқ боришим керак эди уйга, — деди Толиб.

— Бу энди бошқа мавзу, борганингизда биласиз, — деди Ойгул уялибгина.

— Санжар, балки менга жавоб берарсан, дўстим?

— Майли, лекин бир шартим бор, биргаликда тушлик қилгиз, чунки пулим қолмади, — деб кулиб қўйди Санжар. Ҳақиқатдан Толибда ҳам, Санжарда ҳам пул қолмаганди. Икки дўст кулиб-кулиб Ойгулни олиб ресторанга насияга тушлик қилгани борамиз, — деб ҳазиллашиб йўлга тушишди.

Бугун Ойгулнинг қувончига-қувонч қўшилган кун эди. Тезроқ кеч бўлса-ю бу қувончига эри Толибни ҳам шерик қилса.

Иззатилла ака ўзини йўқотиб қўйганди. У нима бўлаётганини англай олмай гаранг ҳолда, қандай машинага чиқиб ўтирганини ҳам билмай Санжар берган пулни икки қўли билан маҳкам ушлаганча орқа ўриндиқда карахт ҳолда келаётганди. Агар яна Салим уни гапга солмаганида шу

кетишда борадиган манзилларигача индамай кетиши мумкин эди.

— Ака, менинг исмим Салимжон, бу аканики Азимжон ака бўлади, сизникини унча англай олмадим, исмингиз нима эди? — деди Салим яқинроқ танишиб олиш илинжида.

— А... меники? Ҳа, ҳалиги Иззатилла мени исмим, ҳалиги мен Ойгулхонни...

— Ҳа, Ойгул опамни яқинларимисиз?

— Шундай деса ҳам бўлади, ҳа шундай, — деди Иззатилла ака фикрини бир жойга тўплай олмай.

Кечагина ҳамма нарсасидан умидини узган, ҳаётининг бирор лаззатини ҳам ҳис қилмай, ҳатто яшашга ҳам иштиёқи қолмаган Иззатилла ака нима бўлаётганини ақлига сиғдира олмаётганди.

Унинг оиласи ҳам кўзига кўринмай, уйлантирадиган ўғли олдида унга бирор маслаҳат ҳам беролмай, хотинининг маошига қараб қолганди. Энди бўлса хотинининг тўрт маошига тенг пулни қўлида ушлаб гаранг эди. Ҳозир уйга рўзгорга бозорлик қиламан, бир тўйиб сергўшт қилиб ош дамлайман, болаларим ва хотиним билан мацца қилиб еймиз, деган хаёл билан кетаётиб бирдан «Ия, жинни, буни харажатга деб беришди-ку», деб Салимнинг елкасига қўлини теккизиб:

— Салимжон, мана бу пулни олинг, ёқилғига, яна бошқа харажатларни ўзингиз қиларсиз, — деди Салимга пулни узатиб.

— Иззатилла ака, бу машинага чиққан одамлар харажат қилишмайди, пулни ёнингизга солинг, у сизнинг пулингиз, худога шукр, бензинимиз етарли. Қолаверса, Санжар акам уни сизга аванс тариқасида бердилар. Менимча, агар бизда ишласангиз қаттиқ меҳнат қилишингизга тўғри келади. Улар кўнгилчан бўлганлари билан ишга талабчанлар. Ҳозир ишни битириб у киши айтганидек, уйингизга бозорлик қиламиз, ортганини йўлқира қилиб, ишга қатнаб турасиз-да, ака, — деди Салим.

Манзилга етиб келишганда Азим ака ҳужжатларни

кўтариб чегара боғхона идорасига кириб кетди.

Салим Иззатилла ака билан машинада қолишди. Уларнинг суҳбати қизиқ бир-бирларини яқиндан билиб олишди. Иззатилла ака айрим бошига тушган ишларни Салимга айтиб Ойгулни қандай таниганигача айтиб берди. Салим ҳам ўз ўрнида икки дўст фирмасига қандай келиб қолганини, ўша кунни ҳаётидаги энг бахтли кун деб эслаб юришини завқ билан сўзлаб берди.

— Биласизми, Иззатилла ака, Ойгул опам билан Толиб акам қамоқхонада танишишган. Тақдир тақазоси билан Толиб акамни бошига ҳам тухмат тошини отишганди. Ойгул опам уни оқлаб қамоқдан олиб чиққан. Шунинг учун хотиржам бўлинг, сизни ҳам оқлашади, ака — деди Салим Иззатилла аканинг умидига янада умид қўшиб.

Салим билан ўтириб суҳбатлашган одам ҳеч зерикмасди. У икки дўст ҳақида шундай гапирардики, ўзи ҳам чарчамасди. Баъзиларга Толиб ва Санжар қилган ишлари бир эртақдек туюларди. Лекин барибир эшитишдан зерикишмасди. Агар Иззатилла ака ҳам уч кун олдин шу икки дўстнинг қилиб юрган яхшиликларини эшитганда, у ҳам эртақ деб ўйларди. Лекин Салимнинг ҳамма гапи рост эди.

Иззатилла ака шундай инсонларга учраганига хурсанд бўлиб, ичида Худога шукроналар айтиб ўтирарди.

Икки янги танишганлар, гап билан бўлиб кеч кириб қолганини ҳам сезмай қолишди. Азим ака идора олдида туриб ким биландир телефонда гаплашиб машинага яқинлашди.

— Салимжон, сизлар кетаверинглар, мени ишим чала битди. Эртага эрталаб олиб ўтадиган бўлдик молни. Бошлиқларимиз ўзлари келишиб олишади, мана бу сизнинг фирмангизга ўтгани ҳақидаги ҳужжат, олиб кетаверинг. Мен пулни олиб қолай, — деди Азим ака. Салим машинанинг орқасини очиб дипломатдаги пулни олиб берди. Улар Азим акани қолдириб ортга қайтишди.

— Салимжон, ишқилиб Азимжон ишончли одамми? —

деди бундай ишларда тили кўп куйган Иззатилла ака. — Мен у киши билан қолсам ҳам бўларкан. — деб қушиб қўйди.

Салим шеригининг гапидан хавотирга тушиб Санжарга қўнғироқ қилди. У бўлган гапни айтганди, Санжар қайтаверишини айтди.

— Бўлди ака, катталар нима деса шу, қайтаверамиз, ҳозир сизни уйингизга чиройли қилиб рўзғор учун бозор қиламиз, ака, — деди Салим машинанинг газини босиб.

Иззатилла ака шаҳарнинг гавжум маҳаллаларидан бирида яшарди. Улар машинани тўлдириб бозор-ўчар қилиб келишганда қоронғу тушиб қолганди. Унинг уйи олдидан беш-тўрт метр нарида ўтирган одамларни кўриб Иззатилла ака «оббо», деб уф тортиб қўйди.

— Шулар кечқурун уйларида ўтиришса бўлмасмикин, — деб қўйди. Салим Иззатилла аканинг нимани назарда тутиб шундай деганини тушунди. У машинанинг орқасини дарвозага тўғирлаб, орқасини очиб қўйиб, ўзи ўша ўтирганларнинг олдига сўрашгани борди. Бирма-бир улар билан сўрашиб чиқди. Энди қайтмоқчи бўлганди, улардан бири:

— Ҳа, ука, шундай машинани такси қилиб юрибсизми? — деди.

— Йўқ, ака такси эмас, — деди Салим ўрнида тўхтаб.

— Ҳа, биз Иззатиллахон таксида келибдимиз дебмиз ёки Иззатиллахон кўтарилиб кетдимиз, — деди яна бири.

— Э қаёқда, бу бозорларини кўплигидан яна бирор кишини чув туширган кўринади, ука бу киши билан хушёрроқ муомала қилинг, — деди яна бири мийиғида кулиб.

Бу иғвогар, бекорчи хотинлардан ҳам баттар эркакларнинг гапидан Салимнинг жаҳли чиқиб, қаттиқроқ бирор нарса дегиси келди-ю, яна ўзини босиб:

— Акахонлар, янгиликдан хабарингиз йўқми? Ахир Иззатилла ака янги очилган ташкилотга бошлиқ бўлдилар,

машина ҳам ўша ташкилотники, мен шахсий ҳайдовчилари бўламан, — деди Салим.

— Ия, қанақа ташкилот экан ўша, ажойиб янгилик-ку, — деди яна улардан бири.

— Бу ташкилот миш-мишчи ва ифвогарга қарши кураш бўлими, ўша ташкилотнинг каттаси бўладилар, худо хоҳласа, эртага маҳаллани чақириб катта ош берадилар. Қолганини эртага ошга келганинларда билиб оласизлар, — деб Салим секин келиб машинага ўтириб олди.

Иззатилла ака қилган бозорини хурсанд бўлиб болалари билан машинадан тушираётганди.

Ҳалиги одамлар кўчага чиқиб одамларни ифво қиламиз, миш-миш тарқатамиз, деб ўтириш учун ясаган курсичаларини кўтариб кўчанинг қоронғу томонига қараб бирин-кетин тарқай бошлашди. Салим қилган ишидан мамнун ҳолда рулда ўтирганди. Иззатилла ака уни уйга таклиф қилиб қолди. У албатта, бошқа ҳали кўп келишини айтиб, бу ифвогар маҳалладан чиқиб кетди. Иззатилла ака уйига кириб ентил тин олиб, болаларининг хурсанд бўлиб у олиб келган нарсаларни бирин-кетин ошхонага ташишаётганини кўриб кўзларига ҳали ҳам ишонмасди.

Унинг ёнига хотини келиб ўтирди. У эрига зимдан қараб чиқиб:

— Хўжайин, тинчликми? Бирор ҳақингиз униб қолдими, — деди.

— Йўқ, хотин, мени синглим бор экан-ку, билмай юрган эканман, — деди хаёл суриб Ойгулни кўнглидан ўтказаркан.

— Қандай сингил, ахир синглингиз йўқ эди-ку, онангизни, укангизни биламан, лекин синглингиз борлигини энди эшитиб турибман.

Иззатилла ака бўлган ишларни бошидан хотинига айтиб берди. Икки дўстнинг очиқ қўллиги ва Ойгулнинг донолиги сабабли Иззатилла аканинг хонадонида бугун хурсандчилик эди.

Толиб билан Санжар Ойгулни ресторанда кечроқ бўлса ҳам тушлик билан сийлашди. Анча ўтиришгандан сўнг эрухотин Санжарни ўша ерда қолдириб уйларига кетишди. Ойгул эрига тезроқ янгиликни айтгиси келаётган бўлса, Толибни бошқа нарса қийнарди, у худди Ойгулга хиёнат қилаётгандай ҳис қиларди ўзини. Чунки Ойгулни хўрлаган одам билан бирга ҳамкорлик қилиб у билан гаплашиб юришини хотинига нисбатан ноҳақлик қилаяпман, деб ўйларди. Бугун ҳаммасини айтаман, деди-ю, олдин Ойгул нима демоқчилигини билгиси келиб индамай унинг оғзига қараб жойида ёнбошлаб ётарди.

— Толиб ака, менимча, биз яқинда уч киши бўламиз, шекилли, — деди Ойгул. Толиб бу кутилмаган хушxabарни эшитиб хотинига термулганча бир оз тикилиб қолди. У Ойгулни бағрига босиб:

— Яратганга шукр, энди бизнинг уйимиздан ҳам чақалоқнинг овози чиқадиган бўлди. Худо умри билан берган бўлсин. У хонадонимизга бахт-саодат олиб келсин, қиз бўлса сендек гўзал, доно бўлсин, ўғил бўлса Санжар дўстимдек бағри кенг, мард ўғлон бўлсин, деб пичирларди.

«Қанийди шу онда ота-онам тирик бўлишганда, улар қандай хурсанд бўлишган бўларди», деб ичидан ўтказди Толиб.

— Сен бу хабарни отангга айтишинг керак, мен Санжарга етқизай, — деди Толиб шошиб қолиб.

— Тўхтанг, айтишга улгурамиз. Фақат эртага шифокорга учрай, шунда аниқ бўлади, бу ҳали ишхонамиздаги бир аёлнинг тахмини холос, — деди Ойгул севиниб кетган эрини тинчлантириб.

— Хўп яхши, эртага айтамыз, лекин аниқ кўнглим сезяпти. Биз ота-она бўламиз, эртага биринчи қиладиган ишимиз врачга учрашиш бўлади, — деди Толиб. Икки ёш ярим тунгача чиройли исмларни топиб ширин орзулар билан ухлаб қолишди.

Толибнинг ширин уйқусини:

— Толиб ака, туринг тез, Наргиза қўнғироқ қиляпти, Санжар акани кечқурун олиб кетишибди, — деган ваҳимали овози бузиб юборди.

— Ким олиб кетади, нимага, қаёққа олиб кетибди, — деб Толиб уйқусини енголмай гангиб қолди.

Толиб ювиниб чиққанида Наргиза ўғлини кўтариб ҳовлида турганди.

— Келинг. Наргиза, тинчликми, нима бўлди?

— Кечқурун чамаси иккиларда эшигимиз тақиллади. Санжар акам чиқиб кетдилар, хавотир олиб ортларидан чиқдим. Санжар акам, булар милициядан экан, бир нарса юзасидан гувоҳлик беришим керак экан. Ўзлари яна ташлаб қўйишар экан деб, уларнинг машинасига ўтириб кетдилар. Телефонлари уйда қолиб кетибди. Кўзим илиниб ухлаб қолибман. У кишидан дарак йўқ. Нима гап бўлса олдин Толибга айтгин, дедилар. Шунга сизга қўнғироқ қилиб, яна ўзим ҳам келавердим, — деди Наргиза ҳаяжонланиб.

— Майли сизлар хавотир олманг, мен кийиниб олай, Ойгул Салимни чақиринг, тез келсин, — деб кийиниш учун хонага кириб кетди Толиб.

Ойгул Салимга қўнғироқ қилиб унинг тез етиб келишини айтди.

-- Наргиза, уларни сиз кўрдингизми, қандай одамлар экан ўзи? — деди Ойгул.

— Биттасининг формаси бор эди, иккинчиси оддий кийимда эди.

Салим ҳам дарров етиб келди. Толиб машинага ўтириб Исроилга қўнғироқ қилди. Унинг телефони ўчиқ эди.

— Ҳайда Салим, Тўлқин Маҳмудовичнинг ёнига, — деб у кишининг рақамини терди. Тўлқин ака кўп куттирмай гўшакни кўтарди. Толиб бўлган ишни айтганди, — Толибжон сиз ишхонангизга бораверинг, мен суриштириб сизга натижани айтаман, деди.

— Салим, ишхонага қайт, — деди Толиб.

— Тинчликми, Толиб ака, — деди Салим хавотир олиб.

— Тинчлик, ука тинчлик, — деди хомуш ҳолда Толиб. Улар офисга келишганда Мўмин ака энди эшикларни очиб турганди.

Толиб Мўмин ака билан сўрашиб хонасига кириб Исроилга қўнғироқ қилди. Лекин унинг телефони ўчиқ эди. Нима қилишини билмай, Толиб ҳайрон эди. «Ким ўзи Санжарни олиб кетган. Санжар ҳам аҳмоқ, юр деса олдига тушиб кетаверадими?» деган хаёллар билан ўтирганди. Хонага Мўмин ака билан Иззатилла ака кириб келди. Улар Толиб билан сўрашиб, ўтиришди.

— Толибжон, бу киши келган эканлар, шунга...

— Ҳа, Мўмин ака танишиб олгандирсизлар. Иззатилла ака, ҳозирча омборчилик қилиб турасизми? Кейин яна бирор нарса ўйлаб кўрамиз, — деди Толиб.

— Нима ишга қўйсангиз ишлайвераман Толибжон, — деди Иззатилла ака.

— Мўмин ака, акани расмийлаштириб омборни топширинг, мана энди қўлингиз ҳам анча бўшаб, ўзингизнинг ишингизни хотиржам қилаверасиз.

— Жуда яхши бўлди, юринг ука, — деб энди Мўмин ака чиқиб кетмоқчи эди, хонага икки киши кириб келишди.

— Беш ҳисобчи ким? — деб сўради улардан бири саломлашмасдан туриб.

— Мен ҳисобчимаң, тинчликми? — деди Мўмин ака ҳайрон бўлиб.

— Мана бу ҳужжатлар сизга қарашлими?

— Ҳа, муҳр бизники, бу Санжарбекнинг имзоси, кечагина шартнома қилгандик, лекин буларнинг ичида яна битта ҳужжат йўқ, — деди Мўмин ака қоғозларни кўздан кечириб. — Ҳозир, мана, — деб Санжарнинг столи устидан ҳужжатларнинг аслини олиб, ичидан чиқим пули ёзилган қоғозни олиб кўрсатди.

— Бунинг нусхаси сиздаги ҳужжатда ҳам бўлиши керак.

— Биз шуни аниқлагани келгандик, кечирасизлар, — деб улар кетишга чоғланишганди, Толиб ўрнидан туриб уларни тўхтатди.

— Менга бир нарсани айтиб кетсангиз, нима, бизнинг офис ҳожатхонага ўхшадими, сизларга, хоҳлаган пайтда кириб, хоҳлаган ишингизни қилиб чиқиб кетадиган.

— Бу нима деганингиз ака, — деди улардан бири жаҳл билан қараб.

— Бу деганим, бу ер катта холангнинг уйимас деганим, қолаверса, бу ерда иккита отанг тенги одамлар утирибди. Салом йўқ, алик йўқ, кимлигининг тайини йўқ, нима қилганларинг бу, — деди паймонаси тўлиб турган Толиб. Улар қилган ишларидан уялиб кетишди.

— Кечирасизлар, туни билан уйқу бўлмаганди, асабларимиз чарчаган ака, мана бу телефонга қўнғироқ қилсангиз, улар бор гапни айтишади, — деб хонадан яна узр сўраб чиқиб кетишди.

Толиб қоғозга ёзилган рақамга қўнғироқ қилди, лекин ҳеч ким гўшакни кўтармади. Толибнинг ҳамма умиди Тўлқин Маҳмудовичдан эди. Шунинг учун тишини-тишига босиб кутишдан бошқа иложи йўқ эди.

— Толибжон тинчликми, нима бўляпти, — деди Мўмин ака хавотирга тушиб.

— Ака, Изаттила аканинг ҳужжатларини расмийлаштиринг, омборни эртага топширарсиз, ҳозир хонангизда бўлиб турунглар, — деди Толиб. Толиб Ойгулга қўнғироқ қилиб, ҳалиги кишилар бериб кетган телефон рақами қаерники эканини билиб беришини сўради. Сал ўтмай Ойгул қайтиб қўнғироқ қилди.

— Толиб ака! Бу рақам гиёҳвандликка қарши кураш бўлимининг телефони экан, — деди.

Толиб нима бўлаётганини сал англаб етгандай бўлди.

— Раҳмат Ойгул, ҳаммаси тушунарли, сизлар хотиржам бўлинглар. Наргизани ҳам тинчлантириб қўйинг, — деб гўшакни қўйди.

Толиб яна Исроилга қўнғироқ қилди.

— Алло! Толибжон, мен ҳозир қайтиб қўнғироқ қиламан, узр, — деб Исроил гўшакни қўйди. Толиб

Исроилга бирор гап ҳам айтишга улгурмади. У шу алфозда куннинг ярмини ўтказди.

У ҳар хил хаёлларга бориб ўтирганди, Тўлқин Маҳмудович эшикдан кириб келди. У формада эмасди. Улар кучоқ очиб сўрашишди. Толиб умид билан унинг кўзларига қараб турарди.

— Ака, тинчликми? Нима гап. Санжар топилдими? Ким олиб кетибди.

Толиб, Тўлқин акани у ўтирмасидан саволларга кўмиб ташлади.

— Ука, нафасимни ростлаб олай, хавотирга ўрин йўқ. Ҳаммаси жойида, Санжар ҳозир келади. Бугун менинг бўш куним эди, дам олмоқчи эдим. Ҳордиқни ҳам расво қилдинглар, — деб креслога ўтирди.

— Салим, — деб бақирди Толиб, юзига табассум югуриб, — Мўмин аканинг олдидаги чойини олиб кел, — деб кулиб юборди. Салим хонага бир мўралаб, қайтиб чиқиб дарров чой кўтариб келди.

— Толибжон, мен ёшлигимда бир синфдошим билан дўст тутинган эдим, — деб гап бошлади Тўлқин ака Салим узатган пиёладаги чойни қўлига олиб. — Ўша дўстим нима деса қилардим, уни деб кўп марта ноқулай аҳволга тушиб қолсам ҳам, дўстим хурсанд бўлса бўлди дердим. Унинг оиласи бизнинг оиладан кўра ўзларини маданиятлироқ деб билишарди. Улар ҳаммалари ўқимишли бўлганликлари учун дўстим ҳам институтга кириши шарт эди. Мени эса институтда ўқиш ниятим бўлмаса ҳам, лекин яхши ўқирдим. Биз мактабни битириб институтга ҳужжат топширдик. У пайтда ўнтадан бир киши ўз кучи билан кириши мумкин эди. Менинг эса орқамда одамим йўқ эди. У дўстимнинг эса киришига аниқ ишонардим. У ўқимишли бўлиб кетса мен билан оиласидагилар учраштирамай қўяди, деб астойдил ҳаракат қилиб институт имтиҳонларига тайёргарлик қилдим. Тунлари Худодан тилаб, ибодатлар қилардим. Худога оҳим етиб институтга ўқишга кирдим. Лекин биласизми, Толибжон, дўстим киролмади. Мен бўлса, у кирмабди деб

ўқишга бормадим. Дўстимнинг дадасига кирганимни айтмадик. У киши, биласизми, нима деди? Гўё унинг ўғли менга қўшилиб юргани учун киролмаган эмиш ўқишга. Лекин ўшанда ҳам, у дўстимнинг отаси-ку деб, ҳақиқатни айтсам, дўстим мулзам бўлади, дедим-да индамадим. Мени армияга чақиришди, кетдим. Дўстимнинг дадаси қандайдир йўл билан ўша институтнинг бўш ўрнига уни жойлаб қўйди. Армияга кетаётганимда, дўстим кузатгани ҳам чиқмаганди. Келганимда ҳам кутгани чиқмади. Ҳозир у катта амалдорлардан. Мен ўшанда жаҳл билан дўстимнинг хиёнати учун бўғиб ўлдиргим келганди. Лекин ундай қилмадим. Мен милицияга ишга кирдим. Худога шукр, бир кунимни кўриб кетдим. Лекин барибир ундан қасос олишни анчагача ўйлаб юрдим. Қасос олишнинг ҳар хил йўлларини режалаштирардим, қўлимдан ҳам келарди. Лекин бир нарсани Худо дилимга солди, дўстимни менга хиёнат қилишига сабабчи унинг отаси-ку, у олган тарбия ва ўсиб улғайган муҳит-ку, дедим. Бу ҳикоямнинг сиз билан Санжарбекнинг ораларингиздаги дўстликка умуман алоқаси йўқ. Бу сизнинг янги дўстингиз ҳақида, яъни Исроил ҳақида. Билишимча, у билан ўртоқлашиб қолибсизлар шекилли, тўғрими? — деб гапини тугатди Тўлқин Маҳмудович.

— Тўлқин ака, нима, бугунги ишлар Исроил билан қилаётган ишимизга боғлиқ демоқчимисиз?

— Санжар ўша бўлимда сўроқ бераётган экан, лекин Исроилнинг ўзи йўқ, мен аралашмасам ҳам ҳозир ўзи қўйиб юборишга мажбур. Шунинг учун кутамиз. Агар...

— Ака, кечирасиз, ҳозир, — деб Толиб ўша бўлимга яна кўнғироқ қилди. Гўшакни кимдир кўтарди.

— Алло, ким бу, мен Толибман.

— ...

— Менга қара, сен билан биз кўз танишмиз-а, мени яхшилаб эшит, ҳозироқ дўстимни қўйиб юбор, бўлмаса эртага ана шу ўтирган хонангга келолмайсан. Кейин сени шу йўлга бошлаган шеригингга ҳам айт, мен билан ўйнашмасин. Агар шу ишни пул учун қилаётган бўлса,

бемалол олиб, дўстимга тегмасин. Тирик эканман, бу ишнинг тагига етаман, кўзларингни очларинг, ҳали ҳам кеч эмас, — деб телефоннинг гўшагини қўйди Толиб. — Энди кутсак арзийди, — деб музлаткични очиб ароқни олди.

Телефон гўшагини олган Исроилнинг ўринбосари эди. Улар олдин бир-икки учрашишганди. Толиб бу ишда Исроилнинг қўли борлигига аниқ ишонч ҳосил қилгани учун, у билан шундай оҳангда гаплашганди. Толиб Тўлқин акага Исроил билан нима иш қилишаётгани ҳақида гапириб берди.

Тўлқин ака ҳам баъзи бир нарсаларни суриштириб билиб келганди. Исроилнинг қинғир ишларини билгани учун, уни шунчалар паст кетишига ажабланмаётганди. У кўп кишиларга шундай ҳийлалар ишлатиб, бойлик орттирганини яхши биларди, аммо бу ишни амалга оширишда, нафси йўлида дўстликдан фойдаланганига Тўлқин аканинг ҳам ғазаби қайнаб кетаётганди.

— Толибжон, узр, мен борай, уйдагилар билан бир жойга меҳмонга боришимиз керак эди, озроқ кеч ҳам қолдик, — деди Тўлқин ака ўрнидан туриб.

— Ака, узр, озгина кетмайдими мана бундан, — деди Толиб қўлидаги шишани стол устига қўйиб.

— Йўқ, ука, мен рулдаман, кейин бунини ичишингиз шартмас, Толибжон! — деб эшик томон юра бошлади.

Тўлқин акага раҳмат айтиб Толиб уни машинасигача кузатиб қўйди. Хонага кирганида телефони жиринглаб қолди.

— Алло, эшитаман.

— Салом Толибжон, мен Исроилман. Узр, гаплаша олмадим сиз қўнғироқ қилганингизда. Ёнимда нозик одам бор эди. Нима гап, мол келдими? Мен ҳозир Тошкентдаман. Бир қариндошимиз ўтиб қолгандилар, кечқурун келгандим, — у ҳеч нарсадан хабари йўқдай гапирарди.

— Дўстим, безовта бўлманг, бемалол маракани ўтказинг, ҳаммаси яхши, ишлар жойида, ҳаммасини ўзимиз ўрнига қўямиз, хайр, — деб гўшакни қўйди Толиб.

Телефон кетма-кет жиринглай бошлади, у Исроил эди. Толиб Мўмин акани чақириб:

— Ака, лимон олиб юрадиган одатингиз бор эдими? — деди. Мўмин ака ҳозир деб чиқиб кетди. У Ойгулга кўнғироқ қилиб, кечқурунга ош қилиб туришини илтимос қилиб, Санжар билан бирга албатта, боришларини айтди.

Эшик очилиб Мўмин ака лимон кўтариб кириб келди.

— Ака, сиз ҳам ичасизми?

— Олдин олиб турардик, буни яхши биласиз-ку, лекин ҳозир олмай қўйдим, Толибжон, — деди лимонни тарелкага кесар экан.

— Мўмин ака узр, ишхонада ичиш одатимиз йўқ эди.

— Ҳечқиси йўқ, Толибжон, тушуниб турибман, — деб Мўмин ака уни ёлғиз қолдириб хонадан чиқиб кетди.

Толиб ўзини-ўзи койирди. Виждони қийналиб кетаётганди. «Нега адашдим» деб айбни ўзига юклаётганди. Исроил пул учун эмас, Ойгул учун шундай қиляпти, деб ўйларди Толиб.

У ҳар хил хаёллар билан ўтириб, бир шиша ароқни бўшатиб қўйди. Ўрнидан туриб деразага термулганча турарди. У Санжарни кутарди. У тик турганча иккинчи шишани ҳам бўшатди.

Эшик очилиб Санжар, унинг ортидан Салим, Мўмин ака ва Иззатилла ака кириб келишди.

— Санжар, мени урсанг ҳам майли, мени кечир, музлаткичдаги ароқингни ичиб қўйдим, — деб Толиб гандирақлаб келиб Санжарни кучоқлаб олди. Унинг кайфи ошиб қолганди. Толибнинг телефони жиринглай бошлади.

— Санжар, Исроил бўлса гўшакни олма, ҳаммаси эртага дўстим. Бугунга етади, келинлар, яхшиси яна ичайлик, — деб диванга узала тушиб ухлаб қолди. Санжар кўзида ёш билан эгнидаги курткасини ечиб, унинг бошига ёстиқ қилиб қўйди. Телефонда Исроилнинг рақами кўринди.

— Санжарбек, нима гап, тинчликми? — деди Мўмин ака.

— Ҳаммаси эртага, эшитдингиз-ку Толибнинг гапини.

Салим, офисни ичидан қулфлаб қўй, Изатилла ака, сиз хижолат бўлманг. Мўмин ака, акага омборни берайликмикин? — деб сўради Санжар.

— Ҳа, Толибжон ҳам шундай дедилар, — деди Мўмин ака.

— Майли, Изатилла акага ишнинг йўл-йўриғини ўзингиз тушунтирасиз. Мен ҳам озгина ухлайман, сизлар ишингизни давом эттиравинг:

Салим икки дўстни кечқурун уйларига ташлаб қўйди.

* * *

Исроил Россиядан келган юкка икки дўстни шерик қилиб бир қабиҳ режа тузганди. Унинг бу режасига, ўринбосари бошидан қарши чиқиб, норози бўлганди.

— Исроил, нима кераги бор бу ишларни, мол ўзингизникилигини катталар қулоғига етса, ўзимизга гап тегиши мумкин. Қолаверса, «Икки дўст» фирмаси обрўли фирмалардан, бўлса. Улар бу ишни, обрўларини сақлаш учун ҳам тагига етмай қўйишмайди, — деди Исроилнинг режасини эшитиб.

— Ҳа, ўша обрўлари уларга панд беради-да, улар шунинг учун ҳам бу ишни оғизга тушмасин, деб ёпди-ёпди қилиш учун барибир менга айтишади. Ўшанда мол ҳам, пул ҳам ва энг асосийси, уларнинг жилови ҳам менинг қўлимда бўлади. Сендан бир кунга Санжарни олдинда ушлаб туришни сўраяпман холос, уни чиқазиб олиш учун ўша Толиб ҳамма гапимга рози бўлади. Ўша Толибни олдимда тиз чўкиб туришини кўргим келяпти. Менга пулнинг қизиғи йўқ, пулларни сенларга бўлиб бераман, айтганимни қил, охиригача чидаб, бир сутка Санжарни ушлаб турсанг бўлгани, — деди Исроил ўзича режаси пухталигига ишониб.

Исроил Россиядан келган мол ичида наркотик бор, деб ҳужжат тайёрлаб, юкни олдиндан тайёрлаб қўйган жойга туширтириб, савдогар Азим акани олиб, Тошкентга фотиҳага ўтиб келамиз, деб жўнаб кетди. Ўринбосари у

айтган ишни қилиб Санжарни кечқурун уйидан олиб келди. Албатта уни ўзи билан хонасида олиб ўтирди. Лекин Толибнинг телефондаги гапидан кейин, Санжарни қўйиб юборди. У Исроилнинг режасига бошиданоқ қарши бўлгани учун, ҳаммасига тупурганди. Бундан хабар толган Исроил ўринбосарини телефонда роса бўралаб сўкди. Лекин бўлар иш бўлганди. Унинг пайтавасига қурт тушиб, Ташкентдан кела олмай нима қилишни билмай қолди.

Азим аканинг бу режалардан умуман хабари йўқ эди. Исроилга шу қўл келиб «Азим ака, сиз водийга қайтиб, молларни олиб Толиб айтган жойга тушуриб, дамингизни олаверинг, уларга энди молни олиб келяпман десангиз бўлди, ҳар қандай саволларига Исроил билади ўзи келса, гаплашасизлар денг», деб Азим аканинг пулини бериб жўнатиб юборди.

Азим ака ҳалол одам эди. У агар бу ишларидан хабар топса, Исроилдан хафа бўлиши аниқ эди. У Исроилнинг гапига кириб, водийга қайтди.

* * *

Санжар Толибдан хавотир олиб эрталаб унинг уйига келганида, Ойгул эрининг бошини сувга пишаётганди. Толиб ёш боладай хотинига ялиниб «бўлди-бўлди» дер эди. Эр-хотин ҳазиллашиб бир-бирларига сув селиб ҳовлида гилдир-капалак бўлиб қувлашиб юришарди. Улар Санжарнинг кириб келганини ҳам сезмай қолишди. Толиб кечаги аҳволида касал бўлиб қолдимикан, деб хавотирда келган Санжар бу ҳолни кўриб, кўнгли хотиржам бўлди. Ойгул Санжарни кўриб уялиб ичкарига кириб кетди.

— Ия, кел Санжар, келавер, яхшимисан? — деди Толиб ўзини кулгидан тўхтата олмай.

— Тузук экансан, Худога шукр. Тобинг қочиб қолмадимикин, деб хавотир олиб келгандим, кечир, халақит бердим, — деди Санжар.

— Кел, нонушта қиламиз, Салимни чақир, — деди

Толиб уни дастурхонга таклиф қилиб. Салим ҳам мийиғида кулиб кириб келди.

— Ҳа, Салим тиржаясан, — деди Толиб унга қараб.

— Ака, ўзингизга келиб қолдингизми? Шунчаки ҳеч бундай маст бўлиб қолганингизни кўрмагандим, — деди Салим.

Ҳақиқатда ҳам, Толиб Санжар келганидан кейин нима бўлганини эслай олмасди.

Ойгул уларнинг олдига қуймоқларни қўйиб:

— Мен ҳам сизлар билан кетсам, майлими? — деди Ойгул.

Толиб хотинининг қаерга боришини биларди.

— Албатта, у ерга бориб кутиб турамиз, — деди Толиб Санжарга қараб, — дўсти билан хурсандчилигини баҳам кўриш ниятида.

— Албатта, майли қаерга борамиз, — деди Санжар қизиқиб.

Ойгул, кеча хотиржам бўлганидан сўнг, ўзи шифокор кўригига бориб келганди, бугун ташхис натижасини олиши керак эди.

Кечаги кунлар ҳақида ҳеч ким эслашни хоҳламасди. Айниқса, Толиб бугунги кунни Ойгулга бағишлашни хоҳлаётганди.

— Сизлар кутиб туришингиз шарт эмас. Толиб ака, мен ўзим кейин ҳаммасини айтаман. У ерда ушланиб қолишим мумкин. Кейин ишхонамга ҳам ўтишим керак. — деди Ойгул уялиб. Икки дўст биргалашиб Ойгулни айтган жойига ташлаб, кутиб турмоқчи бўлишганди, барибир Ойгул унамади. Санжар борган жойлари қаерлигини билиб, Ойгул нега уялаётганига тушунди.

— Толиб, сен қол, Салим ишхонага мени ташлаб қайтиб келади, — деди.

— Йўқ, дўстим илтимос бугун сен ҳам ёнимда бўлишингни хоҳлайман. Ахир менинг бошқа яқиним йўқ. Хурсандчилигимни бирга баҳам кўрмоқчиман.

— Майли дўстим кутамиз, сен нима десанг шу, — деди

Санжар. Ойгулни шифокорнинг олдига киргизиб юбориб, икки дўст кутишга аҳд қилишди. Шу пайт Санжарнинг қўл телефони жиринглаб қолди.

— Санжар, Исроил бўлса олма, — деди Толиб шошилиб.

— Исроил экан, нима, индамай кетаверамизми? — деди Санжар телефондаги рақамга қараб.

— Нега ундай деяпсан?

— Кеча ухлаб ётганимда. Тўлқин ака офисга қўнғироқ қилиб баъзи нарсаларни айтдилар. Агар шу ишни бирорта ночор одам қилганида ўша пуллардан кечардим, лекин ундан бир тийинигача олмасам тинчимайман. Қўйган айбини қара унинг, эмишки юкнинг ичида наркотик модда бор эмиш, ахир бу кулгили-ку. юкни унинг ўзи бизга таклиф қилди-ку.

— Тўғри, лекин бу сенинг гапинг, ҳужжатлар бўйича юк бизники, дўстим унинг нияти пул ёки сени қаматиш эмас. Унинг мақсади бошқа.

— Мен унинг ҳар қандай мақсадига тупурдим, уни ўша тиржайиб турган башарасини бежаб қўйсамгина кўнглим ўрнига тушиши мумкин. — Санжарнинг газаби қайнаб кетаётганди, — шунчалик ҳам тубан кетадими, аблаҳ!

— Дўстим унинг нияти Ойгул, — деди Толиб.

-- Нима? Наҳотки, агар ундай бўлса ўлдирсам ҳам бўла! ғараркан у итни. Вой ифлос.

-- Ўзингни бос, Санжар. Сендан илтимосим, ҳозирча ҳеч нарса бўлмагандай тутайлик ўзимизни. Балки ҳақиқатан ҳам Исроилнинг бу нарсалардан хабари йўқдир. Буни у билан учрашгандан сўнг биламиз, шошилмайлик.

— Учрашайлик! Мана қўнғироқ қиялди-ку ўзи.

— Унинг ўзи бизни қидириб топишини хоҳлаяпман ва ўзи ҳаммасини бўйнига олишига ишонаман.

— Бўйнига олмаса-чи? Унда нима қиламиз?

— Ҳозир олмаса кейин; албатта, олади. Сабр қилайлик, ҳаммаси яхши бўлади, ҳали кўрасан, дўстим, — деди Толиб.

У Исроилнинг бу ёмонлигига яхшилик билан жавоб

қайтаришни ўйлаб қўйганди. Толиб Тўлқин ака бекорга менга дўсти ҳақидаги ҳикояни айтиб бермади деб ўйлаб, шу қарорга келганди.

— Санжар илтимос, сабр қилиб менинг айтганимни қиласан, ҳўпми?

— Нима қилмоқчилигингни айтасанми?

— Аста-секин билиб оласан, биз бугун ҳам ишга бормаймиз, бу режамнинг бошланиши, — деди Толиб мийиғида кулиб.

— Майли, сен нима десанг шу. — деди Санжар дўстига таслим бўлиб.

Ойгул ҳақиқатдан ҳам анча ушланиб қолди. Толибнинг сабри чидамай машинадан тушмоқчи бўлиб турганди, Ойгулнинг поликлиникадан чиқиб келаётганига кўзи тушиб қолди.

Ойгулнинг юраги севинчга тўла эди. Унинг бахтиёрлигини шундоқ юзларидан билиб олса бўларди. Унинг юзидаги табассум, гўё бутун борлиқни табассумга чорларди. У бўлажак она эди. У кўнглидаги бу ажиб оналик ҳиссини биринчи бор юрагидан ҳис қилаётгани учун, бутун оламга «Мен она бўламан» деб ҳайқиргиси келзётганди.

Икки дўст Ойгулнинг бу ҳолатини кўриб, бир-бирларини маҳкам қучоқлаб олишди. Санжар Толиб ва Ойгулни табриклаб, уларни уйига меҳмонга таклиф қилди. Салим машинани тўғри Санжарларнинг уйига ҳайдади. Салимга ҳам дам бериб, телефонларини ҳам ўчириб, икки дўст хотинлари билан бу кунни кеч қилишди. Уларга бугун ҳеч қандай муаммонинг кераги йўқ эди.

* * *

Икки дўст эртасига ишхонада учрашишди. Мўмин аканинг эрталаб дамлаган чойидан бир пиёладан ичишмаган эди ҳамки, эшикдан Азим ака кириб келди.

— Ассалому алайкум, — деб Азим ака қўл бериб сўрашиб стулга ўтирди.

— Ака келяпсизми, ишлар жойидами, — деди Толиб хотиржам.

— Раҳмат ука, юк келяпти, қаерга туширамиз, — деди Мўмин ака узатган пиёладаги чойни қўлига олиб, бир хўплаганча.

— Ака, нималар бўляпти, балки сиз бирор нарса биларсиз, юк икки кун олдин келиши керак эди-ку, — деди Санжар сабри чидамай.

— Санжарбек, аждодларим савдогар бўлишган, мен ҳам шу касб орқасидан оила боқиб келяпман. Бу ишда ёлгон ҳаром ҳисобланади. Мен ўша кунни Салимжон ва Иззатилла акани жўнатиб юборганимдан сўнг Исроилга қўнғироқ қилдим. Эрталаб молни олиб ўтишимни айтдим. У кечқурун молни олиб ўтишимни айтиб, у киши айтган жойга олиб келишимни айтди, мен шундай қилдим. Ўша ерда мени Исроил кутиб олдилар. Юкни ўша ерга туширдим. Исроил Тошкентга маракага ўтиб келамиз деди. Мен биргаликда кетдим. Кеча тушга яқин юкни олиб Санжарбек айтган жойга туширинг деди. Мен Тошкентдан ўзим қайтдим, яна машина топиб юклаб келганимча анча вақт кетди, мана энди келяпман. Мени билганларим шу, қолган гапларни Исроилдан билиб оласиз, — деди Азим ака. У ростгўйлиги учун Исроилнинг, юкни энди олиб ўтиб келяпман денг, деган сўзини айтмади.

— Азим ака, яхши, ҳозир Иззатилла ака билан чиқиб, юкни кутиб олинглар бўлмаса, кейин ҳаммасини бафуржа гаплашамиз, — деди Толиб уни Санжарнинг саволларидан қутқариб. Азим ака хўп деб чиқиб кетди.

— Толиб, нима бўляпти. — деди Санжар ҳайрон бўлиб.

— Нима бўлаётганини бир киши биледи дўстим, сабр қил, менга ўша кечқурун сени олиб кетишган кунни айтиб бер-чи.

— Машинада тўғри бошқармага бордик. У ерда мени Исроилнинг ўринбосари кутиб олди. Менга Россиядан келган молнинг ҳужжатини кўрсатди. Мол бизга ўтганини айтдим. Кейин Азим аканинг суратини кўрсатди, танийман

дедим. У: «Ҳозир сизни кўйиб юбора олмайман, таниганим учун, биринчи қаватдаги бир хонада ўтириб турасиз», деди. У ерда диван бор экан, ухладим. У мендан бир-икки кириб хабар олиб турди. Кундузи унларда сомса билан колани кўтариб кириб келди. Биз биргаликда едик, кейин икки соатлардан сўнг ранги оқариб яна кириб келди. «Тўғри дўстингизга учранг» деб кулиб-кулиб мени кўчага кузатиб қўйди. Бор гап шу, — деди Санжар ҳайрон бўлиб.

— Дўстим, баҳонада мазза қилиб сомса еб олибсан, — деди Толиб кулиб.

Азим ака юкни Иззатилла акага топшириб, ҳужжатларни кўтариб хонага кириб келди.

— Ака келинг, ўтиринг, чарчагандирсиз, — деди Толиб унинг қўлидан ҳужжатларини олиб.

— Ҳечқиси йўқ Толибжон, раҳмат, иш битгани — ҳордигим чиққани.

— Ака, Исроилни анчадан бери биласизми?

— Мен четга ўзимиздан мева-чева олиб чиқиб, у томондан қурилиш ашёларини олайб келиб тирикчилик қиламан. Бу сафар шу калош тўғри келиб қолди. Исроил билан бир йил бўлиб қолди танишганимга. У киши тўғрисида унча кўп билмайман.

— Раҳмат ака. Сиз ҳам дамингизни олинг. Яна кўришиб турармиз ака, — деб уни ташқарига кузатиб қўйди Толиб.

Азим ака манзилни айтиб, телефон рақамини ёзиб бериб, хайрлашиб уйига кетди.

Исроил Азим акага қўнғироқ қилиб, ҳаммаси яхшилигини билиб, хотиржам бўлди. Лекин ўринбосарининг «қўрқоқлик» қилганини танасига сиғдира олмай хуноб эди. Уни жазолашга ҳам ботина олмасди. Чунки, ҳаммасини Толибга айтиб бермаганига ҳам шукр қиларди. У ўринбосарига тайёрлаб берган қалбаки ҳужжатларни олиб, «Икки дўст» фирмасига Тошкентдан кела солиб йўл олди. Бу ҳужжатларда унинг имзоси йўқлиги учун хотиржам эди.

— Салом дўстлар, мумкинми? — деб кутилмаганда хонага кириб келди Исроил. У Толиб ва Санжар билан кучоқ

очиб кўришиб, кўлидаги қоғозларни столга ташлаб креслога ўтирди.

— Мана дўстларим, орамизда бирор тушунмовчилик бўлмаслиги учун ўз кўзинглар билан кўринглар, деб олиб келдим. Санжарбек хафа бўлманг, сизнинг ўрнингизда бошқа инсон бўлганда ҳам шундай қилинарди. Чунки юк сизни фирмангизга келяпти. Бизнинг бўлимга телефон орқали хабар бўлган, яъни ўша юкда наркотик бор, дейишган. Афсуски менинг ўша кунни йўқлигим билинибди. Ўринбосарим учун мен кечирим сўрайман, кечиринг Санжарбек, — деди Исроил бақрайиб Санжарга қараб.

— Яхши ҳам унда наркотик йўқлиги, агар бўлганда, сизни астойдил терлашингизга тўғри келарди, дўстимиз Санжарни олиб чиқиш учун, тўғрими? Ахир биз дўстмизку, — деди Толиб киноя билан.

— Дўстлар, мен шу ишда эканман, ўша нарса бўлган тақдирда ҳам, сизлар учун бу ишнинг ҳидини чиқармас эдим, хотиржам бўлинглар, — деб мақтаниб қўйди Исроил.

Икки дўст ҳеч нарса бўлмагандай Исроилни кузатиб қўйишди. Исроил бўлса ёлғоним иш берди деб ўйлаб, хурсанд бўлиб ишига қайтди. Толиб Исроилнинг ёдидан чиқиб, қолиб кетган ҳужжатларини бир кўздан кечириб, сейфга солиб қўйди. У Санжарга кулиб қараб:

— Исроил шундай, ўзининг ёлғонига ўзи ҳам ишониб кетдики, ҳужжатлар ёдидан чиқиб қолди. Наҳотки, бундай яшаш билан узоққа бориб бўлмаслигини билмаса...

— Дўстим, аранг ўзимни тутиб турдим, энди айтарсан нима қилмоқчилигингни, ахир ёрилиб кетаман, энди яна учрашиб қолсам аниқ тумшуғига тушираман, — деди Санжар столга муштлаб.

Эшик очилиб Мўмин ака кириб келди.

— Ҳаммаси яхши, иккита машинадагисини туширдик, моллар сифатли экан. Бу калошлар харидоргир, Худо хоҳласа, тез сотилиб кетади, — деб эрталаб чой олиб кирган чойнагини кўлига олди.

— Ана шу чойнакдан бошқа чойнакдаги чой сизга

ёқмайдами дейман, бир озча бўлса бировга ишонмайсиз-да, — деди Толиб кулимсираб.

— Э.. Толибжон бу чойнак менга қадрли, бунда менинг хотираларим бор. Бунда отам чой ичардилар, у кишидан эсдалик. Бундан иккита, бирини даладаги шийпонда сақлардилар, бу ўша даладагиси. Бири эса уйимизда турарди. Лекин, уйдаги чойнакларидан чой ичиб, «барибир шийпондаги чойнакнинг чойи бошқача-да» деб қўярдилар. Аммо иккаласи ҳам бир хил чойнак эди. Ўшанда мен нима фарқи бор экан, деб ўйлардим. Ҳозир биялпман фарқини. Уйдаги чойнагимдан, оиламгилар чой ичишмайди. Уларнинг чойнаклари бошқа. Бу ердаги чойнакдан бўлса, кўпчилик чой ичади. Ҳаммалари чой ичиб, «раҳмат» дейишади. Мен Толибжон, чойнакни ёки ичидаги чойни қизганмайман, менга аталган раҳматни қизганиман. Дадам сувчи бўлганлар, кейин шийпонда қоровул бўлдилар. Улар келган одамларга шу чойнакдан чой қуйиб бериб раҳмат олганликлари учун ҳам бу чойнакнинг чойи бошқача, дер эканлар. Мен ҳам бир кунда камида ўн-ўн беш марта раҳмат эшитаман.

— Ака, чойингиздан бўлса қуйинг, — деди Санжар пиёлани узатиб.

— Бўни қаранг-ки, ўзи кичкина бўлса ҳам жуда баракали-да, — деб Мўмин ака Санжарнинг пиёласига чойдан қуйиб берди.

— Раҳмат, ака раҳмат, — деди Санжар Мўмин аканинг сўзларига қойил қолиб. Мўмин ака Толибга ҳам чойдан қуйиб узатди.

— Раҳмат, Мўмин ака.

Толиб ўшанда шундай инсонни ёнига олиб хато қилмаганига хурсанд эди. Ҳа раҳмат, бировнинг миннатдорчилиги қанчалар ширин туйғу эканини Толиб ҳам, Санжар ҳам жуда яхши билишарди.

— Мўмин ака, Изатилла ишга киришиб кетдиларми, — деди Санжар.

— Тушунган одамга яримта гап етарли. У киши ишни

соғиниб қолган экан, йигитларга қараб ўтирмай ўзи ҳам туширяпти юкни.

— Фирма шарт-шароитларини ўзингиз яхшилаб тушунтирарсиз. Мана бу ишлар билан бўлиб у кишига вақт ажрата олмадик.

Мўмин ака чойнагини қўтариб чиқиб кетди.

— Нима қилмоқчисан, энди айт, — деди Санжар Исроил ҳақидаги гапини давом эттириб.

— Санжар илтимос, унинг қилган ишини сен ҳам унут, мен ҳам унутаман. Мен Исроилни сафимизга қўшмоқчиман. Сенга ўхшаган яна бир инсон кўпайса, ёмонми? Унинг жувонмарг бўлиб кетишидан қутқармоқчиман, у ҳали ёш. Яхши томонга ўзгаришига ёрдам қилсак, афсус чекмаймиз. Уни ана бу сейфдаги ҳужжатлар билан ҳозироқ эзгилаб ташлашимиз мумкин, лекин нима фойда кўрамиз. Жуда борса ишдан бўшатишади.

— Кўнглинг бўш дўстим, лекин доимгидек ҳақсан, — деди Санжар Толибнинг режасини қўллаб.

— Фақат дўстим, сабрли бўлсак бўлгани, раҳмат мени тушунганинг учун, — деди Толиб Санжарнинг елкасига қўлини қўйиб.

— Ойгулдан кўнглим тўқ, агар учрашиб қолишса нима дейишни у яхши билади, — деб қўшиб қўйди.

* * *

Исроил режаси амалга ошмаганидан ичи ёниб кетаётганди. У нима қилишини ўйларди.

У бу ҳунарини бир фирмага ишлатганди, ўшанда иш берганди. Ўша одамнинг юкини ҳам, пулини ҳам ўзиники қилиб олганди. У пайтда Исроил ўринбосар бўлиб ишларди, бошлиғи билан ўлжани бўлишиб олишганди. Лекин унинг ўринбосари «ношуд» чиқиб қолди. Исроилнинг яна бир режаси бор эди. Яна ўша Санжарнинг ишини ковлаштириш ва Неъматни танийдиган ўша тоғдаги бир йигитни топиш эди.

Уни топиш унчалик қийин бўлмади. Ўринбосари икки

кун деганда уни топиб келди. «Шуни ҳам эплей олмасанг, бошқа иш қидир» деган гапидан, топиш у ёқда турсин, олдига солиб етаклаб ҳам келди. У ўша Исмат эди.

Исмат тоғнинг ҳар бир жойини яхши биларди. Шунинг учун баъзи бир ноқонуний юкларни чегарадан олиб ўтишга, қўштирноқ ичидаги савдогарларга йўл бошловчилик қилиб, тирикчилик қилиб юрарди. Ўшанда Неъмат ва унинг гумашталари билан танишиб қолганди. Неъматга ҳам бир-икки йўл кўрсатиб бергани учун унга яхши ҳақ тўлаганди. Лекин унинг қандай юк олиб ўтишидан, чиндан ҳам хабари йўқ эди.

— Қани ўтир-чи йигит, сени нимага олиб келишганини биласанми? — деди Исроил Исматнинг ўтиришига жой кўрсатиб.

— Йўқ, тушунмай турибман, — деди Исмат. Унинг қўрқиб кетгани юзидан сезилиб турарди.

— Нима, шундай ишларни қилиб юрсам ҳеч ким билмайди, давлатнинг мен билан ишни йўқ, деб ўйлаганмидинг?

— Нима қилибман ака, кўчадан ушлаб келишди. Ҳатто уйимга ҳам хабар бердиришмади. Гуноҳим нима, ака?

— Бу ерга гуноҳсизлар келишмайди йигит, демак, гуноҳинг бор. Мана шу ялтираб турган юзларинг туршакка ўхшаб қолмаслигини хоҳласанг, менга ҳозир лўнда ва рост гапирасан. Тушундингми?

— Тушундим ака. Сўрайверинг.

Исроил Неъмат ва унинг гумашталари суратини Исматнинг олдига ташлаб:

— Буларни танийсанми? — деди.

Исмат бироз ўйланиб туриб:

— Ҳа, танийман, булар ўлиб кетган-ку. Ўшандаги тоғдаги автоҳалокатда!

Исроилга айнан шу жавоб керак эди.

— Яхши, уларни қаердан танийсан, кейин уларни автоҳалокатга учраганини сен қаердан биласан?

— Мен тўғриси айтсам, ўша пайтларда савдогарларга

яқин йўл кўрсатиб, юкларини олиб ўтишда ёрдам берардим. Булар ҳам савдогар эди, бир-икки юкларини олиб ўтишганман. Лекин ҳозир ундай ишларни қилмай қўйдим. Қолаверса, ҳозир «қирғиз» билан чегарада чегарачилар бор.

— Мана шунинг ўзи сенинг айбинг йигит, чунки шу сен таниган инсонлар наркотика савдоси билан шуғулланишган, сен уларга ёрдам бергансан, нима улар ўлиб кетди, мени ҳеч ким билмайди деб ўйлаганмидинг?!

— Ака, ўлай агар, уларнинг бундай иш билан шуғулланишларини билмаганман. Бу нима деганингиз ахир. Худо урсин ака, ёлғон гапираётган бўлсам.

— Шу қасамингга мени ишонади, деб ўйлайсанми? Гап бундай, мана бу магнитофонга ҳамма гапингни ёзиб олдим ука, менга шунинг ўзи ҳам етади. Лекин сен уларнинг яна битта шеригини яширяпсан, — деб Исроил Санжарнинг суратини кўрсатди.

— Ака, бу кишини танитайман, тўғриси, сўзим чин. Балки кўргандирман, лекин эслай олмаяпман, — деб суратга қараб тикилиб қолди Исмат.

— Тўхтанг, ҳа, эсимга тушди, ўшанда охирги марта ўша Неъмат билан кўрганман. Ҳа, ўша. Лекин яқинда ҳам тоғда кўргандай бўлдим. Бир шаҳардан кўчиб борган фермер акамикнига меҳмонга борган экан. Айтдим-а кўзимга иссиқ кўринди деб, ҳа ўша. худди ўзи, улар ўшанда тўртгалари ўша машинада кетишганди. Аммо машинадан йўлга тушиб қолган бўлса керак-да. Чунки машинадан учта мурда чиққанди ўшанда.

— Мана бу ишинг яхши, йигит. Эслагин-чи, рулга ким ўтирганди ўшанда. ёдингдами? — деди Исроил ичидан севиниб.

Исмат бир оз ўйланиб қолди. У қўллари билан бошини ушлаб:

— Рулга Неъмат аканинг шериги Аҳмад ўтирди. Орқа ўриндиққа Неъмат ака хотини билан ўтиришди. Бу киши эса олди ўриндиққа ўтирганди.

— Аниқми, адашмаяпсанми?

— Йўқ. Мен машинанинг ёнигача уларни кузатиб кўйдим, ўшанда.

— Майли, энди бунинг қизиғи йўқ. Лекин қилган ишларинг учун жавоб беришингга тўғри келади, йигит, — деб ўрнидан туриб ёрдамчисини чақирди.

— Бу йигитни расмийлаштириб, КПЗга жўнатиб туринг, — деди Исроил. Ёрдамчиси унинг кўлига кишан тақмоқчи бўлганди. Исмат ялинишга тушди: «Ака, раҳмингиз келсин, уйимда ёлғиз онам ва хотиним қолишган. Уларнинг мендан бошқа боқувчилари йўқ, ахир қачонлардир билмай қилган ишим учун мени қамаманг, у пайтда ҳамма шундай қилиб тирикчилик қилган. Менга раҳмингиз келмаса қариб қолган онамга раҳмингиз келсин. У киши буни кўтара олмайдилар, илтимос ака, уларнинг ўлимига сабабчи бўлиб қолманг. Жон ака, ўша пайтда орттириб бир от олгандим, хоҳласангиз ўшани сизга ёки давлатга берай, фақат қамаманг».

Исроил ёрдамчисига кўзини қисиб, чиқиб тур дегандай имо қилди.

— Нима, онанг ва хотинингдан бошқа ҳеч киминг йўқми?

— Дадам бундан олти йил олдин ўз жонларига қасд қилиб ўлганлар. Мен ёлғиз фарзандман. Дадам овчи эдилар ва яхши улоқчи полвон ҳам эдилар. Дадамни туманда танимаган одам кам эди. У пайтда мен мактабда ўқир эдим. Азонда овга чиқиб кетиб, тоғда баландликдан йиқилиб тушганлар, ўзим беш ой касалхонада олиб ётдим. Докторлар энди юролмайди, дейишди. Уйга жавоб бериб юборишди. Забардастдек отам юролмай ётиб қолдилар. Онам ва менинг кўлимизга қараб қолиб кўп қийналдилар. Бир ярим йил ётдилар. Олдиниға топиб йиққаларини бир четдан сотиб тирикчилик қилдик, ҳатто яхши кўрган саман отларини ҳам сотиб юбордик. Дадам кечалари йиғлаб ётганларини ўз кўзим билан кўп кўрганман. Онам иккаламизга у кишининг оғирликлари ҳеч тушмаган. Лекин дадам ўзлари бизни қийналмасин деб электр токини ушлаб ўзларини ўлдирдилар.

Онам анча вақт ўзларига келмай юрдилар. Ака тушунинг, онамни бу ёруғ дунёда менинг борлигим ушлаб турибди, холос. Худо хоҳласа яқинда набиралик бўлиш арафасидалар. Раҳмингиз келсин ака, — деб Исмат кўзига ёш олди. У кўз ёшини рўмолчасига артиб:

— Ака, мен онамнинг қолган умрига жавобгарман, унга зиён етмаслиги учун ҳамма нарсага розиман. Бир йўлини қилинг. Шу ёшгача ҳеч кимга ялинмаганман. Фақат одам ўлдириш ва аёлга зиён етказиш бўлмаса бўлди, ҳаммасига тайёрман. Илтимос қамаманг, бир йўлини қилиб менга ёрдам беринг. Агар онам бўлмаганларида ўша ифлослар билан ош-қатиқ бўлганим учун, наркотиклигини билмаган бўлсам ҳам жазо олиб чиқишга рози эдим.

Исроилнинг ҳам тоғлик йигитнинг сўзларига кўнгли бузилиб кетди. Лекин ичидаги шайтон фойдаланиб қол дерди.

— Исматжон, сенга ишонсам бўладими? Сени эшитиб кўнглим бузилди. Менинг ҳам онам бўлганларида шундай қилган бўлардим балки, сенга майли бир йўлини айтаман, — деди.

Исроил барибир шайтоннинг измидан чиқиб кетолмай, яна бир разилликка қўл уриб, бунда Исматдан фойдаланмоқчи бўлди. У ночорликда қолган бу тоғлик йигитни йўқдан уриб нима қилиш кераклигини бир бошдан тушунтирди. Иложсизликдан Исмат ҳам рози бўлди.

— Агар айтганимни қилсанг, мана бу сўзларинг ёзилган лентани йўқ қилиб, ишингни ҳам ёпиб ташлайман, — деди сўзининг охирида Исроил.

* * *

Исмат Исроилнинг ёнидан бир аҳволда чиқди. Унинг бақувват оёқлари зирқирарди. Аъзон бадани жонсиз эди. Беғубор тоғ бағрида ўсиб улғайган, юраги ҳам шу пайтгача беғубор бўлган бу йигит худди азим тоғларни елкасига ортгандек қадди букилиб қолди.

У қасёққа боришини, нима қилишини билмай қолганди. Исроил ўзининг ҳаром ишига шерик қилиб, унинг юрагига

бир катта харсанг тош осиб қўйгандек туюларди унга. Ахир ёшлигимдан «ҳалол-ҳалол» деган сўзларни эшитиб катта бўлдим. Ёшлигимдан кураш тушдим, улоқ чопдим. Бирор марта ҳам фирромликка қўл урмадим. Мен қандай инсоннинг ўғлиман, бирор марта ҳам кураги ерга тегмаган, кўпкарида ҳалоллик билан улоқни ўртадан олиб чиққан, совринни ҳамқишлоқлари билан баҳам кўрган танти полвоннинг фарзандиман-ку, орияти кучлилигидан, ўзгалар ёрдамига муҳтож яшамайин, хотиним ва фарзандимнинг бахтига зомин бўлмайин, уларга юк бўлмайин деб умрбод тўшакка михланиб ётишдан уялиб ўз жонига қасд қилган, номуси кучли эр йигитнинг ўғлиман-ку. Ахир, қандай ишга ваъда бериб чиқяпман. Бу қўрқоқликми ёки муштипар онамни ўйладимми? Бу ишимни онам оқлармиканлар? Бировга туҳмат қилиб, ўз жонимнинг тинчини ўйлаганимни туғилажак фарзандим оқлармикан? Бу Исроил дегани қандай махлуқ эканки, мени бундай икки ўт орасига улоқтирди? Онам ёки номардлик.

Исматнинг бу дардли хаёлларини рўпарасига қийиллаб келиб тўхтаган бир хориж машинаси бузиб юборди.

— Ҳей тоғдан тушган, ёввойи қишлоқи! Энангни даласида юрибсанми, довдир, ҳе ўша сени энангни... ҳи-хих.

Бу машинадан калласини чиқариб бақираётган «жўжа хўроз» сўзини охиригача айтолмади. Чунки Исматнинг юз килоли улоқни кўтариб отни устига оладиган бир қўли, унинг нозик, ингичка бўйнини қисиб қўйганди. Кимнидир машинасини миниб олиб, кўзига қора кўзойнак тақиб, ўзига ўхшаган макиён чалишларни ўтказиб, кўчани худди дадаси қуриб қўйгандай, футболкасида «америкаликман» деган ёзуви бор бу йигитча машина ойнагидан учиб чиқиб Исматни олдида қандай туриб қолганини билмай қолди.

— Ака, хир-хир..

Исмат сал ўзига келиб, унинг бўйнини қўйиб юборди.

— Жон ака, кўзингизга қараб юринг-да, ҳозир уриб

юборганимда нима бўларди, кечиринг, кечиринг.

— Ука, сен мени кечир, хаёл олиб қочибди, — деди Исмат ҳам унинг футболкасини у ёқ бу ёғини тўғирлаб.

Жўжа хўроз унинг олдига қандай овоз билан тўхтаган бўлса, яна машинасидан ўшандай овоз чиқариб жўнаб қолди. Исмат хаёл билан кўчанинг ўртасига чиқиб кетганди.

У хаёлларни бир жойга жамлаб тоғга, уйига жўнади.

— Исмат ака, келаяпсизми, гўшт олиб келдингизми? — деди хотини уни кутиб олиб.

— Гўшт, нима, гўштга чиққанмидим? — Унинг хаёли паришон эди.

— Нима, яна ичиб қўйдингизми, гўштнинг пулини?

— Йўқ, мана ўзинг олиб келақол, эсимдан чиқибди, — деб у ёнидан пулни олди.

— Ия, Исмат ака бу нима, — деди хотини ҳайрон бўлиб.

Исмат чўнтагидан олган пуллари ичида, иккита юз долларлик пул ҳам бор эди.

Исроил Исматга гаразли ниятларини тушунтириб, хамир учидан патир деб берган пули эди бу пуллар, лекин Исматнинг хаёлидан чиқиб кетганди.

— Ҳа, бу ҳалиги, бир ошнамнинг қарзи бор эди, ўшани берди, — деди Исмат бошқа гап тополмай.

— Бу пулларга бўлажак фарзандимизга сарпо оламит, яхши бўлибди, — деб Исматнинг хотини севиниб кетди.

Исмат аста юриб онасининг хонасига кирди. Онаси ёшига қараганда анча чўкиб қолганди. У қишлоқдаги ёш келинлар учун ҳар хил миллий чойшабларни тикиб рўзгорининг камини қиларди. У тикаётган чокидан кўзини узмай:

— Ҳа, эру хотин нималарни гаплашаяпсизлар ўғлим, — деди Исматнинг хонага кириб келганини сезиб.

— Ассалому алайкум она, — деб Исмат онасининг рўпарасига ўтирди.

— Ойижон қаранг, ўғлингиз нима олиб келибдилар, бу пулларга бўлажак набирангизга сарполар олиб, унинг

бешик тўйини ҳам ўтказсак бўлади, — деб хотини пулни онасига узатди.

— Қизим, ҳовлиқманг, туғилмаган болага сарпо олиб бўлмайди, деган гап бор халқимизда. Сиз яхшиси пулни беркитиб қўйинг, сиз эсон-омон қутилиб, туғиб олсангиз ўшанда нима олишни айтасиз. Ўғлим, бу қанақа пул ўзи?

— Гулнор, сен гузарга чиқиб ўзинг гўшт олиб келақол, — деди Исмат онаси билан ёлғиз қолишни истаб.

— Ойижон, ўзингиз йиғаётган пулларингизга қўшиб қўйинг, лекин Исмат акам сўрасалар ҳам берманг ҳўпми? — деб пулни қайнонасига бериб Гулнора гўшт олгани чиқиб кетди.

Ўғлининг қандайдир маънос турганини кўриб, тикаётган нарсасини четга қўйди.

— Нима гап ўғлим, тинчликми, жуда ҳорғин кўринасан, — деди.

— Она, сизни ҳам қийнаб юбордим, мен тенгқурлар ишларини топиб кетишди. Баъзилар институтда ўқишяпти. Яна бирлари у ёқ-бу ёққа ишлагани кетишди. Мен бўлсам, ғирт бекорчиман. Тайинли бир касбим йўқ, овчилик ҳам касбми? Қачонгача бедана овлаб сотиб юраман, ахир сизнинг ҳам орзу-ҳавасларингиз бор-ку. Ўғил бўлиб сизга нима ҳам қилдим. Ҳатто бир тузукроқ кўйлак ҳам олиб беролмабман. Мана қиш келяпти, сиз бўлса ўша отам олиб берган пальтодасиз. Бирор марта шаҳарга ҳам олиб тушмабман. Уйимиз бўлса бир аҳвол, ҳар йили таъмирлаймиз. У четини тузатсак, бу чети тушиб кетади.

Исматнинг онаси, ўғли катта кишилардай фикрлаётганига бир томондан севинса, иккинчи томондан хавотирланиб кетаётганди.

— Ўғлим, бу сўзларинг билан нима демоқчисан?

— Она, балки мен ҳам бирор узоқроқ жойга бориб ишлаб келсаммикин, шунда сал ёқамиз оқариб, мана бу уйларимизни янгилаб олармидик. Ўзингиз яхши биласиз, қишлоқда бир тузукроқ иш жойи ҳам йўқ. Шунинг учун

сизга маслаҳат соляпман, — деди Исмат онасининг меҳр тўла кўзларига қараб.

— Уғлим, бирор ножўя гап айтиб сени ранжитиб қўйдимми ёки хотининг кўп пул топиб келинг деяптими?..

— Э... йўғ-е, она ундай эмас, шунчаки айтяпман.

— Бўлмаса нега кетаман деб қўрқитяпсан. Қорнинг тўймай қоляптими ёки косангни каттароқ қилайликми? Оштовоғимизни каттасига алмаштирайликми?

— Э... қўйсангиз-чи она. Косам ўртача декча билан тенг бўлса, қизиқмисиз, тўймаяпман деяпманми, — жилмайди Исмат.

— Нега бўлмаса кетаман дейсан? Менга сенинг бойлигинг керак эмас. Сенинг икки-уч йиллаб йўқолиб кетиб топиб келган пулинг ҳам керак эмас. Қайсидир миллатларга ялиниб, уларнинг қора ишларини қилиб мана бу уйларни қасрга айлантиришинг, уйингни баланд қиламан деб ўзингни паст қилишинг керак эмас.

Наҳотки сен эзилиб ишлаб топиб, менга жўнатган пулларингга кийиниб, тиллога бурканиб, катта-катта еб юрадиган оналарга ўхшасам. Уларни билмадим-ку, лекин менга ўзинг кераксан, соғлигинг керак. Мана шу кулиб турган чехрангни ҳар куни эрталаб кўргим келади. Ахир сенинг чехрангда менга қадрли бўлган, умримни бахшида қилган инсонимни, яъни отангни кўраман. Сен кетаман деб шу нарсадан ҳам мени жудо қилмоқчимисан. Худога шукр, рўзгоримизни ўзинг юргизиб, қозонимизни қайнатиб турибсан, овчиликни касбмас дейсан. Ахир сен овчининг ўғлисан-ку. Мана ҳукумат катта ўзгаришлар қиляпти. Балки бизнинг қишлоқларда ҳам бирор ишбилармон келиб иш ўрин ташкил қилар. Яна қолаверса, менинг шу ҳунаримга ҳам ҳали эҳтиёж бор, хотининг ҳам анча ёнимга кириб қолди. Сен қўлингдан келганича қозонимизни қайнатиб турсанг, бизникини йиғиб, шу уйларни ҳам янгилармиз. Уғлим, яқиндагина қандай уйлатарқанман деб юргандим, мана ҳозир набира кутяпман. Қийналган бўлсам мен қийналгандирман, лекин Худонинг

берганига сабр қилдим. Рўзгорга, оиламизга қайғуриб кўп пул топмоқчилигингга тушунаман. Лекин «узоқнинг буғдойидан, яқиннинг арпаси яхши» деган нақл бор, ўғлим.

Агар отанг тирик бўлиб, шу гапингни эшитганларида бошлаб гарданингга қамчи туширган бўлардилар. Ўғлим, ахир ўзинг анави қорабайирингни бирор ўртоғингга минишга берсанг, у келгунча нима аҳволга тушасан, кўча эшикдан кўзингни узмайсан. У от экан-ку, ахир мен Онаман, қандай қилиб сени узоқларга жўнатиб хотиржам ўтира оламан. Шунини билиб қўй ўғлим, агар ўнта бўлганингизда ҳам бирортангизни бағримдан узоқлаштирмаган бўлардим. Мен Онаман, ўғлим. Бу ҳиссиётни тушунишинг қийин. Қишлоғимиз одамлари қандай кун кўришса шундай кун кўрамиз, ўғлим. Улардан ошиб кетгум ҳам, орқада қолгим ҳам йўқ. Илтимос, бу гапингни иккинчи гапирма, хўпми ўғлим, — деб Исматга кучоғини очди онаси.

Исмаат онасининг кучоғига кириб бошини унинг кўкракларига қўйиб кўзига келган ёшларини билдирмай артди. Унинг гавдаси онасига иккита чиқса ҳам, лекин онасининг бағрига сиғиб кетди. «Эҳ онагинам, қанийди сизга бошимга тушган нарсани айта олсам», дер эди ичида.

Узоққа қўйиб юборгани чидолмайдиган онам, қамалиб қолсам чидай олармидилар. Бу вазиятдан қандай чиқишиб мумкин? Нима қилай, онамни дейми ёки номардлик қилайми? Эй Худо, йўл кўрсат менга, ўзинг доноларнинг доносисан, улуғларнинг улуғисан.

— Онажон бўлди, кўп куйинманг, мен шунчаки айтдим қўйдим-да. Ҳеч қаерга бормайман, сизнинг айтганингизни қиламан, ишонинг, сизни ёлғиз ташламайман, йигитлик сўзим, — деди онасининг кўнглини тўқ қилиб Исмаат.

Онаси ҳам кўз ёшини артиб унинг пешонасидан ўпиб қўйди.

— Ҳа, ўғлим, анави Маҳкам ака борлар-ку фермер,

ўша кишининг ўғиллари келиб сени сўрагани, — деди онаси сал ўзига келиб.

— Отабекми? — деди Исмат.

— Ҳа, ўша йигит. Кейин мана бу пулни...

— Она, бу пул бир кишининг омонати, ҳозирча сизда туриб турсин, Гулнорга билмай ёлғон гапириб юбордим.

— Майли, унинг ҳафсаласини пир қилмайлик, мен яшириб қўйдим дерман. Лекин пулни эгаси бўлса қайтариб бер ўғлим хўпми?

— Ҳа, албатта. У бир шаҳарлик одамники. Шаҳарга тушганимда ташлаб келаман. Онажон, хўп десангиз Отабекларникига ўтиб келсам, яна зарур иши бўлса хуноб бўлмасин, — деди Исмат. У дардини Маҳкам акага тўкиб солмоқчи бўлиб отини эгарлаб, тоққа жўнади.

Онаси ўғлининг фикридан қайтгани учун хурсанд бўлиб, кўнгли хотиржам, қўлига игна-ипини олиб ишини давом эттира бошлади.

Маҳкам ака қўшнисини билан эшик олдида нарда ўйнаб, кун ботганини ҳам сезмай ўйинга берилиб ўтирганди. Исмат отини бир четга боғлаб, аста ўйинларига халақит бермайин, деб уларнинг ёнларига чўккалади.

Маҳкам ака бу ўйинни ютиб, хурсанд ҳолда кулиб, рақибини ҳазиллашиб мазах қилиб, ёнида ўтирган Исматга кўзи тушиб қолди.

— Ия, Исматжон келинг, ўғлим.

— Ассалому алайкум Маҳкам ака, — деб улар билан сўрашди Исмат.

— Отабек йўқлаб борган экан, тинчликмиди?

— Ҳа, ҳалиги отингизни сотишингиз ҳақидаги гапингизни айтгандим. Шунга борган бўлса керакдир-да, у тоққа чиқиб кетганди-ку, — деди Маҳкам ака нардани йиғиштириб унга юзланиб.

— Ака, майли эртага учрашиб гаплашармиз. Лекин мени сизга гапим бор эди, агар вақтингиз бўлса...

— Майли ўғлим, уйга кирамиз бўлмаса, — деб ўрнидан турмоқчи бўлди Маҳкам ака.

— Йўқ ака, шу ерда гаплашаверамиз.

Қўшни ўрnidан туриб уларни холи қўйиб уйига кириб кетди.

Исмат озгина ўйланиб ўтириб бошига тушган савдони бир бошдан айтиб берди. Маҳкам ака уни диққат билан эшитиб:

— Ўшанда у ҳақида нимага сўрадингиз десам, шунга экан-да, — деди.

— Йўқ-йўқ Маҳкам ака, унда бу гаплар йўқ эди. Бу гап бугун эрталаб чиқди. Мени биласиз, ёлғон гапирмайман. Ўшанда у кишини қаердан танишимни айтишни хоҳламаганимнинг сабаби бор эди, чунки аниқ ёдимда эмасди, кейин ҳеч қандай хусуматим ҳам йўқ эди. Агар ниятим ёмон бўлганида ҳозир сизнинг олдингизга келмасдим, ака.

Маҳкам ака Исматнинг гапларига ишонарди. У муштлашишни яхши кўрса ҳам, ҳақиқат учун муштлашишини ўғли Отабекдан эшитганди. Ҳеч кимни ноҳақ хафа қилмасди. Маҳкам ака унинг отасини ҳам яхши таниганди. У уйланганида, тўёнага битта новвос ҳам берганди. Маҳкам ака ўйланиб қолди. Исматнинг бу муаммосини счишнинг ягона йўли икки дўстни хабардор қилиш эди.

— Исматжон Санжарбекка қачон учрашинг керак, — деди Маҳкам ака.

— Шу уч кун ичида, кейин ишни битириб мана бу телефон рақамига кўнғироқ қилишим керак. — деб Исмат рақам ёзилган қоғозни кўрсатди.

— Сен ўғлим, менга учраб яхши қилибсан. Бугун уйингга бориб хотиржам дамнингни ол, мен ҳозир шаҳарга тушиб чиқаман. Эрталаб учрашамиз, майлими?

— Майли ака, сизга ишонаман, илтимосим бир йўлини топиб, менга ёрдам берсангиз бўлгани.

— Бу ёғидан хотиржам бўл. Худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлади, — деб Маҳкам ака Исматни кузатиб қўйди. Исмат кўнгли сал юмшагандай, хотиржам бўлиб уйига кетди.

Маҳкам ака шаҳарга етиб келганида қоронғи тушиб қолганди. Икки дўстига қўнғироқ қилганди, улар уни шаҳарга кираверишда кутиб олишди. Улар қуюқ сўрашиб, ресторанга йўл олишди. Улар дастурхон устида маза қилиб суҳбат қуришди.

Маҳкам ака бу икки дўстнинг дилини хуфтон қилгиси келмасди. Лекин айтмаса ҳам бўлмасди.

Маҳкам ака бир бошдан ётиги билан Исмат ҳақида гапириб берди. Лекин нимагадир икки дўст ҳам унча парво қилишмаганига ҳайрон бўлиб:

— Санжарбек, нима, бу ҳақда билармидинглар? — деди.

— Йўқ, лекин кутгандик, — деди Толиб жилмайиб.

— Ака хавотир олманг, эртага Исматни жўнатаверинг, фақат тушдан сўнг келсин. Ҳаммасини Исроил айтганидек қилсин, — деди Санжар.

— Кўряпсизларми? Исроилни, у ўзи билмаган ҳолда бизга яна бир дўст топиб берди, — деди Толиб хурсанд бўлиб.

— Мен бўлмаса турай, бориб Исматни хотиржам қилай, у бечора жуда тушкун кайфиятда эди, яна бирор ножўя иш қилиб қўймасин.

— Маҳкам ака, қолсангиз бўларди, кеч тушиб қолдику, яна қоронғуда қийналиб қолманг. — деди Санжар хавотир олиб.

— Жон деб қолар эдимку, лекин сабабини айтдим, хавотир олманг рулда ухлаб қолмайман, сеҳрли доридан ичмаганман Санжарбек.

Ўртада кулгу бошланди. Улар самимий хайрлашиб уйларига тарқалишди.

* * *

Икки дўст Маҳкам акага ўзларини хотиржам кўрсатишгани билан, лекин барибир юраклари ғаш эди. Санжар туни билан Исроилнинг разил ишларини ўйлаб яхши ухлай олмагани учун офисга боши гаранг ҳолда кириб

келди. Сал ўтмай Толиб ҳам хонага Мўмин ака билан кириб у билан сўрашишди.

— Толиб, дўстим, кечаси билан ухлай олмадим, энди нима қиламиз, — деди Санжар безовталаниб.

— Мўмин ака, Исроилга бериладиган юкнинг пули тайёрми? — деди Толиб.

— Ҳа, тайёр. Иззатиллада турибди.

— Ҳозир Азим акани чақириб, пулини у кишидан бериб юборинг, сен Санжар дўстим, анави Исмат келиб-кетгандан сўнг Исроилдан эллик минг доллар пул қарз сўрайсан.

— Беради, деб ўйлайсанми?

— Беради дўстим, беради. Унга айнан сен пул сўрашинг керак. Қолган эллик минг ўзимиздан чиқиб қолар, — деди Толиб.

Исмат Санжарнинг эски ишларини айтиб, ўша куни рулда сиз бўлгансиз, бориб милицияга айтаман, яхшиликча юз минг кўкидан беринг деб, пулни олиб Исроилга бериши керак эди. Эвазига Исматнинг овози ёзилган ва Неъмат билан бўлган алоқаси ҳақидаги ҳужжатларни Исроил унга бериши керак эди, бу тулкидан тарбия олган Исроилнинг режаси эди.

— Дўстим, ҳамма нарсага розиман, лекин Исроилдан пул қарз сўрамайман. Лекин тўғри тушун Толиб, ўзи паймонам тўлиб юрибди, — деди Санжар жаҳдини тиёлмай Исроилни бирор нарса қилиб қўйишдан қўрқиб.

— Майли мен сўрайман, Мўмин ака, сиз айтганимни қилинг, — деб Мўмин акани чиқариб юборди.

— Сени сўраганинг ҳам барибир эмасми ахир. Ўша ифлосга бош эгамиз, оми дўстим.

— Санжар илтимос, бошлаган ишимни охирига етказишимга изн бер, илтимос. Кейин хурсанд бўласан. Жаҳл билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди, — деб Толиб Санжарни хотиржам қилди.

Исмат айтилган вақтда келиб Санжарни Исроил айтган жойга таклиф қилиб, у билан учрашди. Албатта, бу

учрашувни Исроил узоқдан кузатиб турганди. Исроил уларнинг суҳбати тугагандан сўнг, Санжарнинг кетганини кўриб, Исматни машинасига ўтқазди. Улар шаҳарнинг кичик туманидаги кўп қаватли уйлардан биридаги хонадонга келишди. Бу хонадон икки хонали, дид билан жиҳозланган, шинамгина эди.

— Келинг, Исматжон ўтиринг, — деди Исроил уни ичкарига таклиф қилиб. У Исматнинг олдига коньяк ва бир шиша ароқ, тарелкага колбаса ва лимонни кесиб қўйди. — Хўш Исматбек, нима гаплар энди, гапиринг-чи?

— Ака, ҳаммаси яхши. Эртага эрталабга пулни берар экан, — деди Исмат ерга қараб.

— Ростданми? Дарров кўндими?

— Йўқ, албатта, у шунча пули йўқлигини, бирор кишидан қарз кўтаришини айтди.

— Ёлғон айтибди ука, сиз уни билмайсиз, ундайларга бу пул ҳеч нарса эмас. Уларга пул ариқда оқиб келади. Сиз қилган ишингиздан ҳеч уялманг, Исматбек, — Исроил қўлига коньякни олиб, — қайсинисидан кетади ука, оқиданми, қизилиданми? — деб сўради хотиржам.

— Менга фарқи йўқ ака, лекин уйга кетишим керак, эртага ишни битирсак, кейин олармиз.

— Йўқ, ука эртага пулни олиб тўғри уйингизга кетасиз, уйга бориб пулни тенг иккига бўлиб, ярмини алоҳида қилиб, қишлоғингиздаги чойхонангизда мени кутиб турасиз. Мен сизга тегишли нарсаларни олиб бораман. Шунинг учун бемалол олаверинг бундан, — деб унга коньякдан қуйиб узатди.

Исмат уй қамоғига қамалганини билиб бошқа гапирмади.

— Лекин ярмини нима қиламан, ака, — деди Исмат хайрон бўлиб.

— Ярминими, деб жилмайди Исроил, — ярми мендан сизга совға, қани олинг, — деди-да ўзига қуйган рюмкадаги коньякни бир кўтаришда ичиб юборди.

Исмат қулоқларига ишонмасди. Бирданига шунча пулга

эга чиқишини хаёлига ҳам келтирмагани учун унинг юраги тез уриб қўллари қалтираб кетди. Исроил ўрнидан туриб:

— Исматбек, музлатгичда ҳамма нарса бор, ана телевизор, видео. Мацца қилиб дамингизни олинг, мен эрталаб келаман, — деб унинг устидан қулфлаб кетди.

Уйнинг тоза, саранжом туришидан бу ерга аёл киши ҳам келиб туриши билиниб турарди. Исмат ўрнидан туриб хоналарни кўздан кечирди. Ҳа, баъзилар яшашни билишади, деб хаёлидан ўтказди Исмат. Ҳамма жиҳозлар четники. Ҳатто пичоқ, қошиқ, вилкалар ҳам. Сервантга терилган идишларнинг ялтирашидан кўз қамашади. Деворга осилган гиламнинг ўртасида ўрта ёшли аёл сурати осилганди. Менимча, онаси бўлса керак, деб ўйлади Исмат. Ухлаш хонасининг ҳам эшиги очиқ ҳолда тургани учун у ерга ҳам бир мўралади. Исмат хонадаги осилган гилам ўртасида ҳам қандайдир сурат бор эди. У яқинроқ бориб суратга диққат билан қаради. Ёш келин-куёвлар, куёв Исроил эди, Исматга келин жуда чиройли кўринди. Шундай гўзал хотини ҳам бор экан, болалари ҳам бўлса керак.

«Наҳотки шу нарсаларни мана шундай ҳаром йўллар билан ортгирган бўлса, наҳотки уялмай оиласини шу ҳаром луқма билан боқиб келаётган бўлса. Эҳ, эссиз сенга давлатнинг ишониб қўйган ўрни, эссиз сенга шундай она, увол сенга шундай ойдек гўзал қиз», деб ичидан ўтказарди Исмат.

Санжар билан учрашганида Исроилни нима қилишини сўрамаган бўлса ҳам, лекин унинг бундай ширин ҳаёти тугаётганини сезганди. Санжар ака ҳақиқий мард йигит экан. Буни кўзлари яққол айтиб турибди. Лекин Исроилнинг кўзига қараб яхши-ёмонлигини англаб бўлмас экан, балки милицияга шундайларни олишса керак-да. Бақрайиб ёлғон гапирганини айтмайсанми, сал бўлса ҳам кўзини «пириллатиб» қўймайди. Мен «қора байиримга» ҳам ёлғон гапира олмайман-ку.

Исроил ишхонасига келиб эндигина ўтирганди, унга Азим ака қўнғироқ қилиб қолди.

— Салом Азим ака, нима гап, тинчликми?

— Исроил, ҳалиги юкнинг пулини бўшатишган экан, шуни олиб келгандим. Кўчада турибман, — деди Азим ака.

— Шундай денг, яхши, дадамнинг дўконларига ташлаб қўйинг, бўлмаса ака, сал фойда борми?

— Ҳа, яхшигина Исроил.

— Раҳмат ака. Майли учрашамиз, — деб гўшакни қўйди. У телефонида Санжарга қўнғироқ қилди.

— Салом Санжарбек, яхшимисиз?

Санжар ноиложликдан у билан сўрашиб:

— Тинчликми? — деди.

— Дўстим раҳмат, юкнинг пулини бериб юборибсизлар, шошилмасанглр ҳам бўларди, жуда зарур ҳам эмасди, — деди Исроил.

— Бизга ҳам ҳозир пулнинг кераги йўқ, лекин раҳмат, сиз туфайли яхши фойда кўрдик, — деди Санжар.

У Санжар билан хайрлашиб гўшакни қўйди. «Юз мингни қаердан топишни билмай гарангсану, пул керак эмас, дейишингга ўлайми», деб қўйди ўзича Исроил.

* * *

Толиб уйига келганида анча кеч бўлиб қолганди. Ойгул унинг олдига дастурхон солиб, овқат қўйди.

— Ойгул, шу одатингни ташласанг бўларди.

— Қайси одатимни, Толиб ака?

— Кечки овқатни менсиз еяверсанг бўлмайдими?

— Ҳа, ахир ўзим якка қандай овқат ейман.

— Энди бундай қилишинг ярамайди, ахир оғир оёқ бўлсанг, ўз вақтида овқатланишинг керак.

— Хўп, айтганингиздек қиламан, — деди Ойгул Толибни хотиржам қилиб.

Эр-хотин овқатланиб бўлишгач, Толиб ҳовлининг бир четига ўтиб, Ойгул эшитмасин деб Исроилга қўнғироқ қилди.

— Алло, салом дўстим. Мен Толибман.

— Толибжон! Соғлигингиз жойидами, тинчликми?

— Бемаҳалда тинчингизни бузганим учун узр, бир илтимос билан қўнғироқ қилаётгандим.

— Бемалол, дўстим, нима хизмат, — деди Исроил, Толибнинг кутилмагандаги қўнғироғидан ажабланиб.

— Дўстим, менга эрталабга эллик минг доллар керак бўлиб қолди. Агар иложи бўлса бериб турсангиз, узоғи билан икки ойда қайтараман.

— Дўстим, сиздан пул айлансин, менда ўша юкнинг пули бор холос, лекин сиз учун эртагача, албатта, топиб қўяман. Эрталаб саккизда учрашайлик бўлмаса, — деди Исроил.

— Фақат бу гап ўртамизда қолсин, Санжарнинг билиши шарт эмас. Кейин ўзим тушунтираман унга, — деди Толиб Исроил йўқ демаганига хурсанд бўлиб. Улар эртага учрашишга келишиб хайрлашишди.

Исроил ўзида йўқ хурсанд эди. Толиб кўп қарз сўраб ўз бўйнига кишан солди деб ўйларди. Санжарни шилиб, Толибни қарздор қилдим деб, режаси иш берганига ўзига тасанно айтарди.

Эрталаб яхши кайфиятда уйқудан уйғонган Исроил нонушта қилиб ўтирган дадасининг ёнига ўтирди.

— Дада, яхшимисиз?

— Ҳа, тузукман. Кеча анави Азим деганинг дўконга пул ташлаб кетибди. Кечқурун йигитлар ташлаб кетишди. У ниманинг пули эди?

— Россиядан келган юкнинг пули. Дада, менга кечқурунгача эллик минг кўкидан керак бўлиб қолди, — деди Исроил бир қошиқ асални оғзига солиб.

— Фойдали ишгами ишқилиб?

— Албатта, қатини ҳам бузмай шундай олиб келаман хотиржам бўлинг, дада.

— Ўғлим, уйдан чиқиб кетаётган пул, озғин бўлади, қайтганида семириб қайтиши керак, — деб ўрнидан туриб хонасига кириб кетди Исроилнинг дадаси.

Исроил дадасининг ўша бурчақдаги хонасига ҳаётида икки марта кирганди. Биринчиси ёшлигида усталар катта

темир сейф олиб келишганида уларга қўшилиб кирган бўлса, иккинчи марта тасодифан эшик очиқ қолганида кирганди. У уйда нималар борлигини, қанча пул борлигини ёлғиз худо ва дадаси биларди. Баъзида дадаси ўша хонага кириб кетиб, эрталабдан кечқурунгача ҳам ўтириши мумкин эди. Шундай пайтларда унга ҳеч ким халақит бермаслиги керак эди. Дадаси пулни олиб чиқиб Исроилга бериб, яна анча пул тўғрисидаги ривоятларни айтди. Исроил, отасининг пул ҳақидаги ривоят ва ҳикояларини кўп эшитган бўлса ҳам, унинг гапини бўлмайд яна эшитиб ўтираверарди.

Исроил учрашув жойига борганида, Толиб уни кутиб ўтирганди. Улар кучоқ очиб сўрашиб Исроилнинг машинасига ўтирдилар.

— Толибжон, мана пул, лекин тинчликми? Бирданига шунча пул керак бўлиб қолибди, — деди Исроил Толибнинг унга ҳеч нарса демаслигини билса ҳам.

— Исроил, бир эски қарзим бор эди, узоғи икки ой дўстим, албатта, қайтараман.

— Майли, Толибжон, бемалол. Ҳеч хижолат бўлманг, йигитчиликда бўлиб туради.

Толиб суҳбатни узоқ чўзмади. У пулни олиб раҳмат айтиб:

-- Исроил, балки икки ойга ҳам чўзилмаса керак, бир катта иш бошлаб қўйганман, ўша ишимга Худо мадад бериб юборса, беш-олти кунда қайтариб ҳам беришим мумкин, — деди сўзининг охирида. Толиб Исроилнинг машинасидан тушиб таксига ўтириб, офисига йўл олди.

Исроил эса уйига қамаб қўйган Исматнинг олдида борди. Исмат туни билан тўлғаниб, ухлай олмай қийналиб чиққанди. У ўзини худди қафасга тушиб қолган шердек ҳис қилиб, бу хонадонда қисилиб қолганди.

Исроил эшикни шарақлатиб очганидан севиниб кетди.

— Исматжон, қалай, яхши ўтирибсизми, зерикиб қолмадингизми?

— Зерикишга-ку зерикдим ака, кенг тоғларда юрган

одамга бу уйларда яшаш анча қийин бўларкан, — деди Исмаат жилмайиб.

— Шундай денг, менга раҳмат денг, ука. Ҳамма нарсаси муҳайё шу жойда сиқилиб қолибсиз-ку, агар...

— Ака қўйинг, нима демоқчилигингизни тушундим. У ернинг юзи қурсин ака, Санжардан гаплашайлик. Вақт ҳам бўлиб қоляпти, мен борай бўлмаса, ака.

— Ҳаммасини тушундингиз-а ука. Пулни олиб тўғри уйга, кейин кечқурун мен ўзим бораман, келишдик-а, — деб яхшилаб тайинлади Исроил Исмаатга.

Исроил Исмаатни эшикдан кузатиб қўйиб, ўзи бир бор уйни хоналарини кўздан кечириб, гиламда осиглиқ турган Ойгул билан тўй куни тушган суратни қўлига олиб: «Ойгул, тўғри, олдингда гуноҳкорман, сени қаттиқ хафа қилганман. Лекин хатоимни тушуниб, шу хонадонни сен учун олгандим. Бу ердаги бирорта жиҳозга аёл кишининг қўли тегмаган, чунки булар сенинг учун эди. Қолган умримни сенга бағишламоқчи эдим. Қанча орзуларим бор эди. Менинг ҳамма нарсам бор, пулим ҳам, ишим ҳам, ҳаммаси бор, лекин сен йўқсан. Нега гуноҳимни ювишим учун вақт бермадинг, ўша Толибда нима топдинг ахир, мана ўша сени ёринг. Агар у чиндан ҳам севганда, мен билан умуман гаплашмас эди. Ориятли, мард деб билган ўшанинг мендан пул қарз олди. Кўрқоқлигидан, мен билан яхши чиқишиб юрибди. Мени сенга хусуматим йўқ, лекин Толибни тавбасига таянтираман, токи билиб қўйсин, ҳеч нарса осонликча қўлга киритилмаслигини», деб Исроил суратни ўрнига осиб қўйди.

* * *

Исмаат Исроилнинг ҳамма айтганини қилиб умрида отаси ҳам кўрмаган пул билан уйига кириб келди. У уйига кирганида хотини қўшниникига чиқиб кетган экан. Айни муддао, деб хонасидаги кўрпа қатига пулларни тиқиб қўйиб, ўзи онасининг олдига кирди.

Кеча кетаётганда айтиб кетгани учун онаси уни яхши кутиб олди.

— Келаяпсанми, ўғлим. Ишларинг битдими?

— Она, худо хоҳласа бизга ҳам ёруғ кунлар келади, шекилли. Мен бир инсон билан танишдим, тўғрироғи, Маҳкам ака таништириб қўйдилар, — деди Исмат ишонч билан.

— Ўғлим, Маҳкамжон ака ёмон одам эмаслар. Эсингдами, тўйингда ҳам анча ёрдам қилганлар. Жуда яхши бўлибди. Уларнинг айтганларидан чиқма. Лекин кўринишингдан хурсандга ўхшамайсан, ўғлим.

— Нега энди, хурсандман. Ёт жойда унча ухлай олмадим. Шунинг учун бўлса керак. Кечқурун Маҳкам ака билан учрашаман. Худо хоҳласа, эртадан бирор тайинли ишни айтарлар.

Исматни кўрпа тахида турган юз минг доллар пулнинг ярми ўзига қолиши безовта қилаётганди. Шайтон унга: «Исроилга ҳаммасини бердим, десанг ким суриштириб ўтирибди, омад келди, уни қўлдан бой берма» дер эди. У эса ўзини қўйгани жой тополмай безовта эди.

Онаси ўғлининг нимадандир безовталигини юрагидан сезиб турганди. Ўғли отини бир кун кўрмаса туролмайдиган одатини ҳам унутиб, отхона томонга қиё ҳам боқмаганига хавотирда эди.

— Ўғлим, нима бўляпти сенга, жисминг мени олдимдаю, хаёлинг бошқа жойларда, ҳатто отингни ҳам ёдингга олмадинг. Наҳотки кишнаганини ҳам эшитмадинг?

Исмат эшикдан кириши билан оти кишнаб, уни ёнига чорлагандай бўлганди. У ҳақиқатдан ҳам эшитмаганди.

— Ўғлим, кеча Маҳкамжон ака кечки пайт келиб, ўғлингиз бир танишимникида қолди, деб айтиб кетгандилар. Сени ҳеч бундай аҳволда кўрмаганман. Гапирсанг-чи!

— Она, бирдан бойиб кетсак нима қилардингиз? — деди Исмат онасининг қўлларини ушлаб.

— Менми, аввало бирдан бойиб кетишдан худо асрасин, тез келган бойлик, тез кетади, ўғлим. Ёки лотореяга бирор

нарса ютиб олдингми? Агар ютиб олсанг ҳам хурсанд бўлмасдим. Чунки биз бойликни кўтара олишимизга кўзим етмайди. Мен ақлимни таниганимдан бери шундай ҳаётга кўникиб яшадим. Орзуга айб йўқ, лекин барибир ҳаммаси аста, ҳалол йўл билан бўлса. Меҳнатинг билан бўлганини одам қадрига етади.

Исмат шайтон васвасасини енголмай қийналиб кетаётганди. Ахир шунча пул, бу пулларга уйни янгилаб, машина олиши, қўй-молларни кўпайтириши мумкин эдида. Лекин онасига қаердан олиб, бундай ўзгаришларни қилаётганини қандай тушунтира олишини билмасди. Исмат шуларни ўйлайвериб, бошида оғриқ турди. Кечаси кам ухлаганиданми, уйқу илитиб онасининг ёнида ухлаб қолди.

Исмат уйқудан уйғонганида анча кеч тушиб қолганди, у шошилиб ўрнидан туриб, юз-қўлини ювиб Исроил айтганидек, пулнинг ярмини олиб чойхонага йўл олди.

Қишлоқ чойхонаси олдида қишлоққа нотаниш бўлган машина турарди. Исмат чойхонага кирганида у ерда Исроил спорт кийими кийиб олиб, чой ичиб ўтирганди.

— Меҳмонни, одатда кутиб олишарди, сиз бўлса, — деб ўрнидан туриб Исматнинг қўлини қаттиқ қисганча Исроил у билан сўрашди.

— Ака узр, уйингизда яхши ухлай олмаганимгами, сал уйқу элитиб ухлаб қолибман, кечирасиз, — деди Исмат унинг рўбарўсига ўтириб.

— Майли, ҳечқиси йўқ, ишлар битдими ахир, ҳаммаси яхшими?

— Яхши, мана айтган пулингиз. Қолгани уйимда қолди, — деб қўлидаги ўрамни хонтахта устига қўйди.

Биринчи фасл тугади.

900 сум

Адабий-бадий нашр

Наргиза АНОРБОЕВА

Гоҳи шодлик, гоҳи ғам

қисса

Муҳаррир:
Адиба Ҳамро қизи
Техник муҳаррир:
Муҳриддин Ҳамров
Мусахҳиҳ:
Шерзод Расулов

Нашриёт лицензияси: А1 № 092 — 16.07.07
Теришга берилди: 20.03.2012. Босишга рухсат этилди: 25.06.2012.
Бичими: 84x108 1/32. Офсет босма. Times гарнитураси.
Шартли босма табағи: 16. Нашриёт босма табағи: 14.25.
Адади: 1000. Буюртма: № 09—12.
Баҳоси келишилган нарҳда.

Нашриёт манзили:
«Yurist-media markazi» нашриёти,
Тошкент шаҳри, Отчопар кўчаси, 82-уй
Тел.: 717-76-88, 230-04-74
E-mail: yurist_media@mail.ru

Босмаҳона манзили:
«Sirius-media» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Бобур кўчаси, 4-уй.